

ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ

# ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ

(ਵਾਰਤਕ)

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੱਧੂ



ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ:-

ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ (ਦਸਤਾਵੇਜ਼) 2001

ਸਿੱਖ ਤੇ ਜਾਤਪਾਤ 1999

ਲੋਕ ਸੱਥ (ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਵਿਤਾ) 1986

**Mere Apne**  
by  
**Sukhdev Sidhu**  
16, Whittingstall Avenue  
Kempston, Bedford  
England  
MK 42 8NJ

ਸਰਵਰਕ: ਸਿਧਾਰਥ  
ਅੱਖਰ-ਬੀੜ: ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੱਧੂ  
ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਫੋਟੋਸ ਸਾਈਜ਼ 12

2010  
Published by Lokgeet Parkashan  
S.C.O. 26-27, Sector 34 A, Chandigarh-160022  
India  
Ph.0172-5077427, 5077428  
Punjabi Bhawan Ludhiana, 98154-71219  
Type Setting & Design PCIS  
Printed & bound at Unistar Books (Printing Unit)  
11-A, Industrial Area, Phase-2, Chandigarh (India)  
98154-71219  
© 2010

*Produced and bound in India*

*All rights reserved*

*This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the abovementioned*

*publisher of this book.*

**ਮਾਂ-ਬਾਪ**  
ਸ੍ਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ  
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਸੀਬ ਕੌਰ  
ਨੂੰ

ਪੰਨਵਾਦ: ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦਾ

## ਤਤਕਰਾ

- 1) ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
- 2) ਭਗਤ ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ
- 3) ਭੁਆ ਚੰਨੋ
- 4) ਤਾਇਆ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ
- 5) ਬੁੱਢੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਭੈਅ
- 6) ਵਾਗੀ
- 7) ਕਤਲ ਕੇਸ
- 8) ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਭੇੜ
- 9) ਬਾਬਾ ਰਲਾ ਸਿੰਘ
- 10) ਵੱਡਾ ਸਾਧੂ ਸੋਹ
- 11) ਮਾਂ ਬਰਕਤੋ
- 12) ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼
- 13) ਬਾਗੀ ਮੁੰਡੇ
- 14) ਨਾਨਕਾ ਮੇਲ ਰੇਲ ਗੱਡੀ
- 15) ਸਵਰਨਾ ਫ਼ੌਜੀ
- 16) ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ
- 17) ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ

## ਇਨਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ

‘ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ’ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਚ ਦਿੰਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੀ ਹੈ - ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ। ਬੱਸ ਕਾਗ਼ਤ ਤੇ ਹੀ ਹੁਣ ਲੱਥੀ ਹੈ।

ਕੋਈ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਵੀ ਰਵੇ, ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜੜ੍ਹ ਸਦਕਾ ਹੈ। ਜਿਹਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੀ ਹੋਂਦ ਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਗੋਂ ਇਹਦੀ ਕਦਰ ਹੋਰ ਵਧੀ ਹੈ। ਮੁੜ ਮੁੜ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋਕ ਕਹਾਵਤ ਹੈ: you can take the girl out of north but can't take the north out of the girl. ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤ ਰਲ ਕੇ ਬਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਟੱਬਰ ਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ। ਚਾਚੇ ਤਾਏ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਵੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਆਏ ਹਾਂ। ਕੀ ਕਰੀਏ, ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪਿੰਡੇ ਜਾਈਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਗਿਆਂ ਬਿਨ ਯਾਤਰਾ ਸਫਲਾ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਮੇਰਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਓਥੇ ਵੀ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਨੂੰ ਮਨ ਤਾਂ ਘਪਦਾ ਹੈ; ਪਿੰਡ ਜਾਈਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣਾ ਉਥੇ ਗਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿਆਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਣੇ ਬਿਟਰ ਬਿਟਰ ਝਾਕਦੇ ਹਨ। ਏਦਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੋਖਵੀਂ ਅੱਖ ਤੱਕਣੀ ਪੁੱਛਦੀ ਹੋਵੇ: ਭਾਈ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ; ਕੀਹਦੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੀ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋ। ਮਨ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਹੀ ਏਦਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਚੋਂ ਜੀਦੇ ਜੀਅ ਤਾਂ ਨਿਕਲਣਾ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਫੂਕ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਫਿਰ ਹੀ ਨਿਕਲੂਗਾ। ਖੇਡ ਖਤਮ।

ਇਹਦੇ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਮੇਰੇ ਹਨ- ਕੁਝ ਖਾਸ ਆਵਦੇ। ਆਲਮ ਤਾਂ ਆਲਮ ਹੈ; ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਏਡਾ ਰਵੈਤੀ ਰੁਤਬਾ ਜਾਂ ਨਾਮਣਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਧਿਆਉਣ ਜੋਗ ਹਨ। ਮੈਂ ਧਿਆਉਣ ਵੀ ਹਾਂ। ਆਵਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਤੁਰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਲੱਗਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿਣੇ ਨੇ - ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੱਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨ ਮੇਰਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕੀ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ - ਅਜੇ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਜੀਦੇ-ਮੋਏ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਮੇਰੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜੀ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਠਣਾ-ਬੈਠਣਾ, ਰਹਿਣਾ-ਸਹਿਣਾ-ਖਹਿਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਮਨੋ ਮਨੀਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ - ਚੰਗੀਆਂ ਵੀ, ਮਾੜੀਆਂ ਵੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ, ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਮੈਂ ਆਪੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਘਰਦੇ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ: ਕਿਓਂ, ਹੁਣ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਡੋਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਇਆ। ਬੜਾ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਮੇਰੇ ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਕੁਝ ਹੈ। ਅਸਲ ਚ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਗਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਅੱਖਾਂ ਚ ਲਿਸ਼ਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਮਨ ਮਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਚ ਨਮੀ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਆਵਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈਆਂ ਤੇ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਹਿੱਕ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਲੇ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣੀ ਹੈ। ਕਈ ਤਾਂ ਚਿਰੋਕਣੇ ਸੁਆਸ ਵੀ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ। ਕਈ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਫਿਕਰ ਹੀ ਹੋਰ ਹੋਰ ਨੇ। ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲੱਗ-ਲਗਾਅ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਆਵਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁੰਭ ਪੈ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਚ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਆਇਆ। ਵਲੈਤ ਚ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸਾਲ ਹੱਥੀਂ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ -ਮਾਣ ਨਾਲ। ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਚ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਖਾਤਿਰ।

ਅਪਣੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਇਕ ਬਰਾਬਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਵਾਂ ਵਰਗਾ। ਮਾਣ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਖੇੜੇ ਦੀ ਆਮਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਆਵਦੇ ਬਾਹਲੇ ਡਾਢੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਸਲਾਹ ਵੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਵੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕਾਗ਼ਤ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਤੇ ਫੁਪਣਾ ਔਖਾ ਸੀ, ਜੇ ਖਾਸ ਆਵਦਿਆਂ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਫੋਕੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਹੀਂ - ਨਾਲ ਸੁਝਾਅ, ਮਸ਼ਵਰੇ ਹਦੈਤਾਂ ਵੀ, ਸਣੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਤੇ ਟਾਈਟਲ ਦੇ। ਸੰਕਟ ਇਹ ਆ ਪਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸੋਧ ਸੁਧਾਈ ਜਾਂ ਫੁਪਣ ਤੇ ਮੈਂ ਆਵਦਿਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਮੱਤ ਮਿਲਦੀ: ਧੰਨਵਾਦ ਧੰਨਵਾਦ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਕਰ। ਇਹ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖ। ਤੇ ਜੇ ਸੱਚਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਖਾ - ਮਨ ਲਾ ਕੇ। ਬੱਸ ਇਓਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹੋਂਦ ਚ ਆ ਗਈ ਹੈ -ਆਵਦਿਆਂ ਸਦਕਾ।

ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀਆਂ ਲਈ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਅਵਤਾਰ ਉੱਪਲ, ਮੰਗੇ ਸਪਰਾਏ, ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਲੰਦਵੀ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਮੱਟੂ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਵਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੀ ਕਵਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਉਡੀਕਵਾਨ ਹਾਂ।

## ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਰੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨੌਂ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਾਹਵਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਅਭਿਮੰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ-ਵਿਯੂ ਸੁਣਨ ਵਾਂਗੂੰ ਹੈ। ਆਵਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸੁਣਦਾ ਸੁਣਦਾ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਿੱਜ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੱਡਿਆਂ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਤ ਦੇ ਬੂਥੇ ਚ ਘੱਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ -ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੜਦਾਦਾ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਰ ਨੂੰ ਗਏ ਸੀ-ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਨ। ਅੱਠ-ਦਸ ਸਾਲ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਮਿੱਧ ਮਿੱਧ ਕੇ ਦੋ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੇ ਵਣਾਂ ਕਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪੱਟ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਘਰਦੇ ਦਸਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਬੜੀ ਮੋਟੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਮੁਰੱਬੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾ ਹੋਏ - ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿਉਂ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਖਾਤੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਓਥੇ ਦੇ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗ਼ਲਤ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਲਕੀ ਦੇਣ ਆਇਆ ਉਹ ਕਲਮ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਵਾਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੀ ਵਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਨੂੰ ਮੁਰੱਬਾ ਸੀ ਉਦੋਂ। ਬੜੀ ਤਕੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ; ਬੰਦਾ ਵੱਡ ਕੇ ਸੁੱਟਿਆ ਉੱਗ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਵੀ ਓਦੋਂ ਸੰਨਵੀਆਂ ਹੀ ਕੱਢਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ; ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਤੰਗੀ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਯੂਰੀਏ-ਸੂਰੀਏ ਪਾ ਪਾ ਨਿਚੋੜੀ ਜਾਂਦੇ ਆ, ਇਹ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ”।

ਬਾਬੇ ਦਾ ਟੱਬਰ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਵਾਹਵਾ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਫ਼ਸਲ-ਬਾੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੰਗੇ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਵਰ੍ਹੇ ਛਮਾਹੀ ਇਕ ਦੋ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਰੀਕ ਖਿੱਝਦੇ; ਸੜਦੇ, ਝੁਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਾਰ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬਾਬਾ, ਉਪਰੋਬਲੀ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਦਾ ਬਾਪ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ- ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ- ਸੱਤਵੇਂ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਚਲੋ ਜਾਨ ਤਾਂ ਬਚ ਗਈ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਭੁੱਖ ਮਰੀ ਦੀ ਵੀ ਕਾਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ?

ਸਰਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੀਜ਼ਬਾਨੀ ਹਿਤ ਮੰਜਾ ਬਿਸਤਰਾ ਕਰਕੇ ਸਿਰ੍ਹਾਣਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਢੋਅ ਲਾਈ ਤਾਂ ਬੋਲਿਆ: ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ ਲਈ ਰੁੱਝ ਬੁੜ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੇ ਕਾਗਤ ਵਿਚ ਪਾ ਤੇ। ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸਿਰ੍ਹਾਣਾ ਛੇਤੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਓਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੈਕਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਬਈ ਬੈਕਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੱਸ ਏਦਾਂ ਹੀ ਪੈਸੇ ਸਾਂਭ ਸੁੰਭ ਲਈਦੇ ਸੀ। ਡਰ ਡੁੱਕਰ ਘੱਟ ਸੀ। ਚੋਰੀਆਂ ਡਾਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ ਉਦੋਂ।

ਬਾਪ ਹੋਰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਨਰਮੇ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਵੇਚ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਇਕ ਸੌ ਅੱਸੀ ਰੁਪਏ ਪੜਦਾਦੀ ਨੂੰ ਫੜਾਏ। ਕਹਿੰਦਾ: ਲੈ ਆਹ ਮਾਂ, ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈਂ। ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ, ਓਦੋਂ ਚਾਹੀਦੇ ਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਦੇਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਕੰਧ ਓਹਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਾਲੀ ਗੱਲ। ਮਾਈ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਬਈ ਏਨਿਆਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸਾਂਭੇ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸਾਂਭੇ। ਆਖਰ ਉਹਨੇ ਦਾਤੀ ਦੀ ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਕੰਧ ਚ ਮੋਰੀ ਕੀਤੀ। ਪੈਸੇ ਰੁੱਝ ਚ ਲਪੇਟੇ ਤੇ ਮੋਰੀ ਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ; ਉੱਤੋਂ ਫਿਰ ਲਿਪ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਮਾਈ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੇ ਰੱਖੇ ਸੀ। ਬਹੁ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਪੈਸੇ ਲੱਭਣ ਨਾ। ਮਾਈ ਅੱਕੀ ਪਲਾਹੀਂ ਹੱਥ ਮਾਰਦੀ ਫਿਰੇ। ਆਖਰ ਦਾਤੀ ਦੀ ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਹੀ ਟੋਹ ਟੋਹ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਦੱਬੇ ਸੀ, ਮੋਰੀ ਲੱਭ ਪਈ। ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੱਟ ਕੇ ਦੇਖਿਆਂ ਤਾਂ ਅੱਧਿਓ ਵੱਧ ਨੋਟ ਸਿਓਕ ਨੇ ਖਾ ਲਏ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਈ ਹੌਕਾ ਕਰ ਗਈ। ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਖੂਨ ਦੇ ਜਲਾਬ ਲੱਗ ਗਏ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹਕੀਮ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਇਆ। ਹਕੀਮ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ: ਇਹਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਓ। ਕੋਈ ਗਮ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲਾ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਹਕੀਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਤੀਰਾ ਗੂੰਦ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ ਚ ਭੇਅ ਕੇ ਰੱਖਣੀ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਦੁੱਧ ਚ ਦੇਣੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਊਗੀ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਮਨ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਪਾਓ।

ਇਹ ਬਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਲੋਹੀਆਂ ਤੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਫੜਦੇ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਹੁਸੈਨੀਵਾਲ, ਕਸੂਰ, ਸੱਖਰੋੜੀ ਦੇ ਪੁਲ ਬਾਣੀ ਖੁੰਡੀਆਂ, ਚੂਣੀਆਂ, ਰਾਏਵਿੰਡ ਤੋਂ ‘ਗਾਂਹ ਪੱਤੋਕੀ, ਓਕਾੜਾ, ਸ਼ਾਹੀਵਾਲ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚਦੀ ਹੜਪਾ, ਮੁਰਦਾਰ-ਕਾਫੀ ਤੋਂ ਚੀਚਾਵਤਨੀ ਤਸੀਲ ਬਾਣੀਂ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾਰਾਮ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 67 ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਇਹੋ ਗੱਡੀ ‘ਗਾਂਹ ਮੀਏਂ ਚੰਨੂੰ ਰਾਂਹੀ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀਵਾਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅੰਬਰਸਰ, ਅਟਾਰੀ ਬਾਣੀ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਰਾਏਵਿੰਡ ਵਾਲੇ ਰੂਟ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਪੁੱਜਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਵੀ ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਹੀ ਖਾਂਦੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਤੁਰ ਕੇ ਗਏ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਚ ਪਹੁੰਚੇ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਨੇਰ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰਹਿ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਬਈ ਫਲਾਨੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆਏ ਆਂ ਤੇ ਬਾਰ ਨੂੰ ਚੱਲੇ ਆਂ। ਉਹਨੇ ਸੱਭ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਪਸੂਆਂ ਲਈ ਪੱਠਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ। ਇਹ ਰੂਟ ਮੈਨੂੰ ਦੂਣੀ ਦੇ ਪਹਾੜੇ ਵਾਂਗ ਯਾਦ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਤੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵੀ ਹਨ - ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਦੀਆਂ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੀਆਂ, ਅੱਖੇ-ਭੀੜੇ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ- ਜਾਣੀ ਭਲੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਲੀਆ ਗੱਲਾਂ।



ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਡੋਸ ਵੈਲੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਨਾਲ ਮਹਿਜ਼ੋਦਾੜੇ ਤੇ ਹੱਤਪਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੌਤ ਕੇ ਝੱਟ ਬੋਲਿਆ, “ਹੱਤਪਾ ਨਹੀਂ, ਅਝੱਪਾ ਸੀ, ਅਝੱਪਾ। ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ, ਓਹ ਤਾਂ ਥੇਹ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਜਿੱਡਾ ਸੀ ਇਹ। ਇਹ ਗਰਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਟੇਸ਼ਣ ਸਾਹੀਵਾਲ ਤੇ ਚੀਚਾਵਤਨੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆ। ਲੋਕ ਏਥੇ ਡਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਗਰਕੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਆ।” ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ।

ਚੱਕ ਨੰਬਰ 67 (167G) ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸ਼ਾਦੀ-ਸ਼ੁਦਾ ਹੋਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਚ ਏਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਇਕ ਸੌ ਸਤਾਠ ਜੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ, ਸਤਾਠ ਚੱਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਸਾਰੇ ਚੱਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਨਾ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਦੂੰ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਮੇਰੀ ਤਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ: ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਆਓ। ਦੇਖ ਆਓ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਓਸ ਅੰਗ ਦੇ ਸੇਕ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਖੇਗਾ, ਓਥੇ ਕੋਈ ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਛਾਣੂੰ ਵੀ ਨਾ। ਕੀ ਪਤਾ ਕੋਈ ਬਚਿਆ ਵੀ ਹੈਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰੋਣਹਾਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਲੈਣਾ ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ - ਮਸੀਂ ਤਾਂ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਖਾਧੀ-ਪੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਹੇਗਾ: ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਕਰਾਤੇ। ਸਾਰੇ ਖਾਧੇ-ਪੀਤੇ ਦਾ ਸੁਆਦ ਜਾਂਦਾ ਕਰਤਾ। ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਸੋਫੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲਾਏਗਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: “ਹੇ ਸੱਚਿਆ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਓਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆਂਵੀ। ਇਨਸਾਨ ਹੋਵਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸੀ। ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ”। ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਮੈਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਦੇਖਦਾ-ਸੁਣਦਾ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਕੇ ਬਿਆਨ-ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਕਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਨਾ ਹੈ। ਕਿੱਥੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕਣਾ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਚ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਏਥੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਜਾਂ ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਉਹੋ ਬੰਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਮ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਡੀ ਛੋਟੀ ਕਿੱਦਾਂ ਬਦਲ ਗਏ, ਇਹ। ਬਹੁਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੀ ਹੋਊ, ਜੋ ਅਪਣੇ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ (ਹਮਸਾਇਆਂ) ਦੇ ਹੀ ਤੂੰਬੇ ਉਡੋਣ ਤੁਰ ਪਏ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੀ ਸੀ, ਓਹੀ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡੋਂਦੇ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਚਾਂਗਰਾਂ ਮਾਰਦੇ। ਚੜ੍ਹਗਿੱਲੀਆਂ ਮਚਾਉਂਦੇ। ਵੱਢ ਵਢਾਂਗਾ ਕਰਦੇ। ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ। ਉੱਪਰੋਂ ਔਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ, ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡਦੇ।

ਦਾਦੀ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਬਿੱਜਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਵੇਰ ਲਾ ਦਿੰਦਾ, ਪਰ ਏਦੂੰ ਅੱਗੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਕੁਛ ਨਾ ਬੋਲਦੀ। ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੀ ਚੁੱਪ-ਗੁੱਤੁਪ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ ਦੋ ਦਿਨ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਓਥੇ ਦੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ। ਦਸਦੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੋਈ ਮੱਦੂ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਂਗਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਸ਼ੈਤ ਪੂਰਾ ਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਊ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਰੱਪਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਚਾਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਹਲ ਦਾ ਜੋਤਾ ਵੀ ਲੁਆ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਮਦਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਬਾਪ, ਅਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਭਲਵਾਨ ਪੁੱਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਬੱਗਾ ਸੀ, ਬੜਾ ਤਕਤਾ ਸੀ। ਰੰਗ ਵੀ ਉਹਦਾ ਗੋਰਾ ਨਿਸ਼ੋਹ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗਾ। ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਹੈ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦਾ ਹਾਣੀ। ਜਦੋਂ ਇਹਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਠੱਠੇ ਮਖੌਲ ਚ ਇਹਦੀਆਂ ਸਾਲੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਰੋਣ ਹਾਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਕਿ "ਜਾਹ ਪਰ੍ਹੇ, ਵੱਡਾ ਭਲਵਾਨ ਬਣਿਆਂ ਫਿਰਦਾ, ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੁੜੀਆਂ ਨੇ ਰੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ"।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੰਗੇਦਾਰ ਅਤਿੱਕੇ ਆਏ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਮਾਰਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਨੇ ਢਿੱਡ ਚ ਜਾਂ ਵੱਖੀ ਚ ਬਰਛਾ ਮਾਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਨੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਰਤਾ ਕੁ ਮੋਹਰ ਨੂੰ ਕੋਡਾ ਹੋਣਾ, ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਗਾਟਾ ਲਾਹ ਕੇ ਅੱਗ ਮਾਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਕਰਾ ਝਟਕਾਈਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਤਫਦੇ ਧੜ ਜਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਨਿਵਣਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਕਰਨਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਮੱਲੋ ਜ਼ੋਰੀ ਫੜੇ ਹੋਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੇ ਤੇ ਲੱਦੀ ਆਉ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਂਹ ਨੁਕਰ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਕਰਨਾ। ਬੰਦਿਆਂ ਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਆ ਵੜੀਆਂ ਸੀ। ਪਰ ਆ ਕਿੱਥੋਂ ਵੜਨੀਆਂ ਸੀ। ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਸੀਰੀਆਂ। ਬੱਸ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਦੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਸੀ।

ਉਠਾਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਹੈ। ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤਾਂ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਉੱਥੋਂ ਬੋਰੀਆ-ਬਿਸਤਰਾ ਗੋਲ ਕਰ ਲਿਆਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਹੋਣੀ ਆਂ ਕਿ ਦੋ ਮੁਲਕ ਬਣ ਜਾਣੇ ਆਂ ਤੇ ਏਥੋਂ ਉੱਠਣਾ ਪੈਣਾ। ਪਰ ਹਮਾਤਤਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹੀ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰਜਾ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਮੁਲਕ ਬਦਲਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੋ। ਬਾਬਾ ਏਦਾਂ ਹੀ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਐਈਨਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਡੰਗਰ, ਵਸਦਾ ਰਸਦਾ ਘਰ ਬਾਰ, ਫਸਲ ਬਾੜੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵੀ ਕਿਹਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਣਾ।

ਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਰੋਲਾ ਪੈ ਹੀ ਗਿਆ, ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਬਾਬੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਮੋਰ੍ਹਿਓਂ ਸੱਭ ਨੂੰ ਡਾਂਟਿਆ ਕਿ ਉਹ

ਐਵੇਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇੱਕੋ ਰਟ ਲਾਈ ਰਖਦੇ ਆ। ਤੇ ਫਿਰ ਸਿਰ ਤੇ ਹੀ ਆ ਪਈ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਹੁਣ ਕੀ ਕਹਿਣਾ-ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਾਪ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਛਿੱਗੇ ਵੈਹੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਜੋਗਾਂ ਸੀ। ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਪਾਲੇ ਹੋਏ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਮੱਖੀ ਬੈਠੀ ਤਿਲਕਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਮਿਲਦਾ ਸੀ; ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਅਗਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਮੱਝਾਂ ਵੀ ਲੈ ਗਏ। ਬੱਕਰੀਆਂ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਰ ਫਿੱਟੇ ਕਹਿਣ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਸਿਰ ਲੁਕੌਣ ਨੂੰ ਮੱਦੂ ਜਾਂਗਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੰਗੇਕਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨ ਪੈ ਗਏ। ਅਖੇ ਤੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਘਰ ਚ ਲੁਕੋਇਆ ਹੈ; ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੰਨਾ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਰਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਭਲੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ: ਦੇਖ ਰਾਮ ਸਿਆਂ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਕੀ ਕਰ ਦੇਣ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਲਵੋ, ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਬਚਦੀ ਆ।

ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਤੇ ਤਾਇਆ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਚੱਲੇ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਣ ਗਏ, ਘੇਰੇ ਗਏ ਸੀ। ਡਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਓਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਜਾਨ ਮੁੱਠ ਚ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਦੋ ਜੁਆਨ ਪੁੱਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਬਹੁ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਦਾ। ਧੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕੱਲੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਲੱਭਣ ਜਾਣੋਂ ਰਿਹਾ। ਜੁਆਨ-ਜਹਾਨ ਪੁੱਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਤਾਂ ਸਾਲ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਓਦੋਂ। ਲੁਕਦੇ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਘਰ ਆਏ ਬਾਪ ਤੇ ਤਾਏ ਵੱਲ ਬਾਬਾ ਔਰੂ ਔਰੂ ਦੇਖੇ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਨਾ। ਖੁਸ਼ ਹੀ ਹੋਣਾ ਬਈ ਘਰ ਤਾਂ ਗਏ। ਕੇਸ ਤਾਂ ਫਿਰ ਰੱਖੇ ਜਾਣਗੇ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਉੱਜੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚਲੀ ਖੂਹੀ ਚ ਸੁੱਟ 'ਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਠੰਢ ਪਈ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਦਾਦੀ ਪੜਦੇ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਡੇਝੂ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਵਾਹਣ ਚ ਢੀਮਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਭੂਆ ਚੰਨੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ 'ਕੱਲੀ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਪਿਛੇ ਜਾਕੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ: ਜੇ ਮਰਾਗੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਮਰਾਗੇ; ਇਹਨੂੰ 'ਕੱਲੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕਿਓਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਈਏ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਭੂਆ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੋ ਵੇਲੇ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਵੱਡਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਇਹਨੂੰ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਦੇਖ ਲਿਓ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੱਖ ਚੱਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ। ਸਾਡਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰੂਗਾ, ਸਾਡੀ।

ਉਦੋਂ ਝੱਖੜ ਵੀ ਬੜਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਰੁੱਖ ਨਹਿਰਾਂ ਚ ਜਾ ਪਏ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਚ ਫਸੀਆਂ, ਕੱਟੀਆਂ-ਵੱਢੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸਨ। ਜਾਂ ਲੱਤਾਂ, ਬਾਹਾਂ, ਸਿਰ ਤੇ ਧੜ। ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵੱਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਨੱਕ ਵੱਢੇ ਹੁੰਦੇ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਡਾਡ ਮਾਰਦੀਆਂ। ਮਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬੋਅ ਆਉਂਦੀ। ਬਾਪ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹੱਈਆ (ਹੈਜ਼ਾ) ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਤੋਬਾ ਤੋਬਾ, ਹੇ ਸੱਚਿਆ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਓਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਤਾਂ.....। ਜੇ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾਂ, ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਲੈ..., ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹੈ"। ਅਸਲ ਚ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਛੇੜ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜੇ ਵੀ ਕਦੇ ਟੈਲੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਘਾਣ ਦੇਖ ਲਏ ਤਾਂ ਤਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਕ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ-ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਓਅ ਹੋ ਹੋ ਹੋ, ਇਹ ਕਹਿਰ ਦਾ ਭਾਣਾ ਕਿੱਥੇ ਵਰਤ ਗਿਆ, ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ?

ਜਦੋਂ ਉਜੜੇ ਤਾਂ ਚੀਚਾਵਤਨੀ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਟੇਸ਼ਣ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੈਠ ਰਹੇ, ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਲਈ। ਸੱਭ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਜਾਨ ਦਾ ਸੰਸਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਕੇਸ ਨਾ ਕਟਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਇਹਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨੇ ਭੰਨੀ। ਭੈਣ ਨੇ ਤਰਲਾ ਮਾਰਿਆ: ਧੀਆਂ ਦੀ ਧਾੜੁ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਧੱਕਾ ਹੋ ਜਊ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਅੱਗੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਡੀ ਤਿੰਨਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਓਦਣ ਪੂਰੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਚ ਪਹੁੰਚੀ। ਸਾਰੀ ਵਾਟ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹ ਸੂਤੇ ਰਹੇ। ਚਿਹਰੇ ਪੀਲੇ ਭੂਕ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਏਦੂੰ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਪੂਰੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹੀ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। ਜਿਥੇ ਗੱਡੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਰੁਕੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਕੈਂਪ ਚ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਗਰਾਊਂਡ ਸੀ। ਏਥੇ ਏਨਾ ਮੁਲਕ 'ਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। ਲੱਗੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਏਥੇ ਹੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਔਖ ਸੀ। ਉੱਤੋਂ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ। ਭੁੱਖੇ ਨਿਆਣੇ ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਕਰਦੇ। ਬੀਮਾਰ ਅੜਾਟ ਪਾਉਂਦੇ। ਬੀਬੀਆਂ, ਮਰਿਆਂ ਦੇ ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਸੁੱਤੇ ਉੱਭੜ ਉੱਭੜ ਕੇ ਉੱਠਦੇ। ਲਾਹੌਰੋਂ, ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਟਰੱਕ ਅਟਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ। ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਪੂਰੇ ਟੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਸੀ। ਦੇਖੋ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰੰਗ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਹਿਰ ਬੁੱਧ ਤੇ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਜੰਮਣ-ਭੋਆਂ ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਰੱਕਾਂ ਚੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਚੌਕ ਚ ਲਾਹਿਆ ਉਦੋਂ ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ-ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜ ਗਏ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਨਿਆਣੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਚੌਕ ਚ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰੀ ਖੜੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨਿਆਣੇ ਤਿਆਹੇ ਆ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਦਿਓ। ਉਹਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ: ਓ ਤੂੰ ਰਾਮ ਸਿਓ ਆ? ਕੇਸਾਂ-ਦਾਹੜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆਂ ਹੀ ਨਾ। ਆਵਾਜ਼ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਧਾਹ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਈ। ਫਿਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦੋਵੇਂ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਭਰੋਪੇ ਵਾਲਾ ਖੇਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾ ਸਿਓ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਟਰੱਕ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਖਦਾ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਕਦੋਂ ਆਉਣਗੇ। ਪਰ ਦਿਲ ਡਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਚੰਗੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਚ ਛੱਡ ਆਇਆ। ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: 'ਰਾਮ ਕਰੋ। ਖਾਓ ਪੀਓ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਭਲੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸੁਖ-ਸੁਖੀਲੀ ਨਾਲ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ

ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਰਹੋ। ਆਪ ਫਿਰ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸਵੇਰੇ ਜਲੰਧਰੋਂ ਨਕੋਦਰ ਨੂੰ ਬੱਸ ਫੜੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰ ਪਏ - ਸਿੱਧਾ ਮਹੇਤੂ, ਢਾਹੇ-ਮੰਢਿਆਲੇ ਥਾਣੀਂ। ਸਾਰੀ ਵਾਟ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢ ਕੰਢੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਘਰੋਂ ਉੱਜੜਨ ਲਈ- ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਬੋਲਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਵਿਚਾਰੇ ਸੀ। ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਕਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲੇ ਸੀ। ਵਿਚਾਰੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ। ਕੁਝ ਫਿਸ ਪੈਂਦੇ। ਕੁਝ ਡੌਰ-ਭੌਰ ਝਾਕੀ ਹੀ ਜਾਂਦੇ।

ਖੋਪੀਏ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਰਾਮ ਸਿਓਂ ਕੇ ਆ ਗਏ, ਰਾਮ ਸਿਓਂ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਰ ਮੁਕ ਗਏ ਸਮਝ ਕੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਤੇ ਸੀ।

ਇਹ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਡੋਬੂ ਪੈਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਹਿਰ ਸਿਰ ਤੇ ਝੱਲਿਆ ਹੈ, ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਕੀ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ♦

## ਭਗਤ ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ

ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਅਜੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਹੋਰ ਰਾਹ ਖੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਾਦੀ ਦਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਬਾਹਲੇ ਔਖੇ ਸੀ। ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਬਹੁਤਾ ਸੀ। ਝੱਟ ਚ ਲੱਖੋਂ ਕੱਖ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ। ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਗੇੜ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਏਸ ਕਰਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਦਿਨ ਬਦਲਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਔਖ ਦਾ ਫੋਰ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਸਬੱਬ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਾਣੂੰ ਜੇਹਲਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿ ਰਾਮ ਸਿਓਂ ਖਾਲਮ-ਖਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਬਾਰ ਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਹੋ ਕੇ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆ ਗਏ। ਕਹਿੰਦੇ: ਰਾਮ ਸਿਆਂ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚੱਲ। ਓਥੇ ਆ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਂਭ ਲੈ। ਮੁੜ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰ ਲੈ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਅ ਗਈ। ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘਪੁਰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਪਿੰਡ। ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ। ਬੇਟ ਚ। ਪਿੰਡੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮੀਲ, ਦੱਖਣ ਨੂੰ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਏਧਰੋਂ ਏਦਾਂ ਹੀ ਉੱਠ ਕੇ ਗਏ ਸੀ। ਵਸਦੇ-ਰਸਦੇ। ਨੰਗ-ਮਲੰਗ ਹੋ ਕੇ। ‘ਅਪਣੇ’ ਮੁਲਕ ਚੋਂ ‘ਅਪਣੇ’ ਮੁਲਕ ਨੂੰ। ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼। ਪਿੰਡੇ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਗਏ ਸੀ। ਓਦਾਂ ਹੀ ਜਿੰਦਾਂ ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਤਕੜਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੁਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬੈਠਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸੀ। ਮਾਲ ਢਾਂਡਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਔਖਾਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਬੁੜ੍ਹਿਆਂ ਨੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ‘ਤੇ ਔਖਾਂ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਸੀ। ਜੋਰ ਨਾਲ ਚੱਕ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀਆ ਸੀ।

ਸਿੰਘਪੁਰੇ ਬਾਬਾ ਆ ਕੇ ਜਿਸ ਮਕਾਨ ਚ ਬੈਠਾ, ਉਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਸੀ। ਸਰਦੇ-ਪੁਜਦੇ ਲਗਦੇ ਸੀ। ਵਿੱਚੇ ਚੱਕੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਓਦਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ ਸੀ। ਲੁੱਟ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮਾਨ ਲਾਹ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸੀ।

ਪੋਹਰਿਆ ਪੋਹਰਿਆ ਕਰਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਵਾਹੀ ਫਿਰ ਚਲ ਪਈ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸੜਦੇ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਾਲਾ ਕਤੂਰਾ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਨਜ਼ਰਵੱਟੂ। ਨਿੱਕੀ-ਜਿਹੀ ਮਲੂਕਤੀ ਜਿੰਦ। ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ, ਫਿਰ ਦੁੱਧ ਚ ਭਿਉਣੀਆਂ। ਫਿਰ ਚੁੰਘਾਉਣੀਆਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਤੂਰੇ ਨੇ ਔਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ। ਰਤਾ ਕੁ ਸੁਰਤ ਫੜੀ, ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਚ ਖੋਲ੍ਹਣ-ਮੱਲ੍ਹਣ ਭੱਜਣ-ਨੱਠਣ ਲੱਗਾ - ਨਿਆਣਿਆਂ ਹਾਰ। ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਈ ਕੁੱਤੀ ਆਈ। ਆਵਾਰਾ। ਕਤੂਰਾ ਮਮਤਾ ਵੱਸ ਕੁੱਤੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਤੇਹੁ ਕਰਨ ਨੂੰ। ਕੁੱਤੀ ਨੇ ਐਸਾ ਝਪਟਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਕਤੂਰੇ ਦੀ ਔਖ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਚਾਰਾ ਬੜਾ ਕੁਰਲਾਇਆ; ਬਾਲ ਉਮਰੇ ਹੀ ਔਖ ਗਵਾ ਬੈਠਾ। ਬਾਅਦ ਚ ਘਰ ਵਾਲੇ ਇਹਨੂੰ ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਆਖਦੇ ਰਹੇ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਕਾਣਾ ਕੁੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ। ਦਾਦੀ ਇਹਨੂੰ ਭਗਤ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਘਰਦਿਆਂ ਇਹਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਮੋੜ ਮੋੜਿਆ। ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਗਿੱਦੜ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਕਮਾਦ ਤੇ ਮੱਕੀ ਨੂੰ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਫਸਲ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਰਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਆਉਣਾ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਾਂ, ਗੋਦਾਂ ਜਾਂ ਗਿੱਦੜਾਂ ਫਸਲ ਵੱਲ ਆਉਣਾ, ਕਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਜੋਰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਭੌਂਕਣਾ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਡਰਦਿਆਂ ਭੱਜ ਜਾਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਆਉਣਾ। ਘਰ ਦਾ ਖੁੱਲਾ ਦੁੱਧ ਸੀ; ਦਾਦੀ ਨੇ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣਾ; ਰੋਟੀ ਪਾਉਣੀ।

ਦਾਦੀ ਨੇ ਜਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਖੂਹ ‘ਤੇ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੀ। ਇਹਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਣਾ। ਆਪੇ ਹੀ। ਪੋਲੇ ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ। ਮਗਰੇ ਮਗਰ। ਛਾਹ ਵੇਲੇ ਵੀ। ਦੁਪਿਹਰੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਤੇ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਵੀ। ਇਹਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੜ ਆਉਣਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਜਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ। ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਘਰ ਦਾ ਜੀਅ ਸੀ।

ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚ ਛੱਡ ਆ ਕੇ ਆਏ ਸੀ, ਬਾਬੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੰਘਪੁਰੇ ਆ ਕੇ ਮੁੜ ਓਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਪ ਦਸਦਾ ਹੈ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਫਸਲ ਹੋਣੀ। ਬੋਹਲਾਂ ਦੇ ਬੋਹਲ ਲੱਗ ਜਾਣੇ। ਫਸਲ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਬੁੜ ਜਾਣਾ। ਲੋਕਾਂ ਸੜਨਾ। ਕਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਬੋਹਲਾਂ ਮੁੱਢ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ। ਖਬਰਦਾਰੀ ਰੱਖਣੀ - ਪੂਰੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ। ਮਜ਼ਾਲ ਆ ਕਿਤੇ ਚਿੜੀ ਵੀ ਫੜਕਣ ਦੇਣੀ।

ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਪਸੂ ਮਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਮਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਬਾਲ ਉਮਰੇ ਤੁਰ ਗਈਆਂ। ਮੈਥੋਂ ਵੱਡਾ ਵੀ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਆਪ ਵੀ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਬਾਪ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉੱਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਰਮ ਪਾ ਦਿੱਤਾ: ਜੇ ਏਥੇ ਰਹੋਗੇ, ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਈ ਹੀ ਜਾਣਾ। ਜੀਆਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਥਾਂ ਬਦਲੋ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਦੇਖ ਪੁੱਤ, ਇਕੋ ਇਕ ਟਿੱਛ ਬਚੀ ਆ, ਇਹਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੈ ਚੱਲ। ਜੀਅ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਰਹਿਣ, ਕੰਮ ਆਪੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਆ। ਬਾਪ ਨੇ ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੜ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸਿੰਘਪੁਰਿਓਂ ਸਾਮਾਨ ਢੋਂਦੇ ਰਹੇ। ਲੋਕਾਂ ਸੁੱਤੇ ਹੋਣਾ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੋ ਗੇੜੇ ਲਾਉਣੇ। ਕਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਆ ਵਸੇ, ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਨਾਲ ਤਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਹਨੇ ਫਿਰ ਮੁੜ ਜਾਣਾ।

ਹਰ ਸਾਲ ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਿੰਘਪੁਰੇ ਮੇਲੇ ‘ਤੇ ਜਾਣਾ। ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੂਥੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾ ਦੇਣੀ। ਜਿਵੇਂ ਪੈਰੀਂ ਪੈਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਇਹਦੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨਾ। ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ। ਇਹਨੇ ਲੋਟਣੀਆਂ ਖਾਣ ਲੱਗ ਜਾਣਾ। ਚਾਂਬਲ ਜਾਣਾ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਰਹਿਣਾ। ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ - ਵਿਸਾਹ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਉੱਠ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਦੱਬਵੇਂ ਪੈਰੀਂ ਇਹਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਤੁਰਨਾ। ਸਾਡਾ ਵਿਸਾਹ ਨਾ ਕਰਨਾ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੰਘਪੁਰਿਓਂ ਘਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰ ਪੈਣਾ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ। ਪੈੜ ਚ ਪੈੜ ਰੱਖੀ ਆਉਣੀ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਲੋਕੀ ਲਾਗੇ ਆਉਣਾ, ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਭਗਤਾ, ਚਲ ਹੁਣ ਮੁੜ ਜਾਹ। ਇਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਓਥੇ ਖੜੋ ਜਾਣਾ। ਫਿਰ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਇਹਨੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿਣਾ। ਫਿਰ ਮੋੜਾ ਪਾ ਲੈਣਾ। ਸਾਲੋ-ਸਾਲੀ ਇਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਾ ਆਇਆ। ਨਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਈ ਦਿਸਿਆ। ਮੇਲੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਦਾਦੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਸ਼ੋਸੀ ਹੋਈ ਦਾਦੀ ਕਹਿੰਦੀ: ਭਗਤ ਆਵਦੀ ਨਿਭਾਅ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘਪੁਰ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਜਾਣਾ ਘਟ ਗਿਆ; ਫਿਰ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿੰਘਪੁਰਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਜੀਅ ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ। ♦

## ਭੂਆ ਚੰਨੋ

ਮੇਰੀਆਂ ਦੇ ਦਾਦੀਆਂ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਂ ਕੌਰ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਇਹਨੂੰ ਮਾਹੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹਤੋਂ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤ ਸੀ। ਈਸਰੀ ਤੇ ਧੰਨੋ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਭੂਆ ਚੰਨੋ ਤੀਜੇ ਥਾਂ ਸੀ; ਦੋਹ ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਤੇ ਤਾਏ ਤੋਂ ਵੱਡੀ। ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ। ਅਕਲਾਂ ਵਾਲੀ।

ਬਾਬੇ ਦੀ ਕੋਈ ਫੋਟੋ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ। ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ਜੀਅ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ, ਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਾਬਾ ਰਿਹਾ, ਘਰ ਚ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਰੋਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਵਸਦੇ-ਰਸਦੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਤੋੜ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਟੱਬਰ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਸਾਂ ਨੌਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਨਕੋਦਰ ਪਲਾਟ ਵੀ ਖਰੀਦੇ ਸੀ - ਇਹ ਗੱਲਾਂ 1951-52 ਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਜੰਮਣੇ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ। 1948 ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਚ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜ਼ਾਮਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਾਵੀਆਂ ਸਾਨੂੰ 1977 ਚ ਭਰਨੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਠੰਡੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਗੋਰਾ ਬਾਬਾ ਕੱਦੋਂ ਮਧਰਾ ਸੀ। ਭੂਆ ਜੁਆਨ ਨਿਕਲੀ। ਲੰਮ ਸੁਲੰਮਾ ਕੱਦ-ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਸੱਤ ਅੱਠ ਇੰਚ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਊ। ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਤੇ ਮੱਥਾ ਚੌੜਾ। ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ। ਦਗ-ਦਗ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਨੂਰੀ ਆਭਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੋਬੁਵਾਨ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਖੀ, ਸਿਦਕਵਾਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਭੂਆ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਦੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਾਦੀ ਸੂਰਤ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋਭ ਨਹੀਂ। ਗਹਿਣੇ-ਗੰਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਹ ਨਹੀਂ। ਬੱਸ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ।

ਬਾਬੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੀ ਧੀ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ; ਤੇ ਤਿੰਨੀਂ ਚੌਹ ਸਾਲੀਂ ਭੂਆ ਚੰਨੋ ਦਾ ਤੇ ਇਹਤੋਂ ਵੱਡੀ ਧੰਨੋ ਦਾ 'ਕੱਠੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੀ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਕੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਇਲਡੋਰੈਟ ਤੋਂ। ਪਿੱਛਿਓਂ ਉਹ ਜਮਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਦੀ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਸੀ। ਨਾਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਈ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨੇ। ਜਮਸ਼ੇਰ ਵਾਲੀ ਭੂਆ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦਾ ਜਨਮ 1935 ਦਾ ਹੈ। ਕੀਨੀਆ ਦਾ।

ਭੂਆ ਚੰਨੋ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਲੇਠੀ ਭੂਆ ਅਪਣੇ ਦਿਓਰ ਨੂੰ ਲੈ ਗਈ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲ ਕੇ ਜੇਠੀ ਧੀ ਤੇ ਜੁਆਈ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੀ ਕੀਤੀ: ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਤੁਸੀਂ ਆਵਦਾ ਪੱਲਾ ਦੇਖਿਓ। ਜਮਸ਼ੇਰੀਆਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਸੀ। ਘਰ ਜੰਮਿਆਂ ਦੇ ਦੰਦ ਨਹੀਂ ਗਿਣੀਂਦੇ। ਭੂਆ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਵਦੇ ਘਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀਗੀ ਹੀ। ਵੱਡਾ ਫੁੱਫੜ ਐਵੇਂ ਫੋਕੀ ਹੈਕਤ ਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੋਹਰਿਓਂ ਤਾਅ ਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਲੈਅ, ਅਸੀਂ ਕਿਹਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਂ। ਉਨ੍ਹੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤਾਂ ਕੀ ਮੰਨਣੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਫੜ-ਫੜਾ ਕੇ ਵਿਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਮੰਗਵੇਂ ਲੈ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਜਮਸ਼ੇਰੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਲਈ।

ਭੂਆ ਦਾ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣੇ ਆ। ਵਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕਲਾਵਾ ਪੰਜੀਂ ਸਾਲੀਂ ਤੋਰਨਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਤਰੋਜਾ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਹਿਣੇ ਭੂਆ ਨਾਲ ਲੈ ਆਈ ਸੀ। ਸਾਲ ਨਿਕਲਿਆ, ਦੋ ਸਾਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਗਹਿਣੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਣੇ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਭੂਆ ਸਹੁਰੇ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਬਾ ਮੰਨੇ ਨਾ। ਕਹੇ: ਅਜੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨਿਆਣੀ ਆਂ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਘੋਸ-ਘੋਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਖੀਰ ਮੁਕਲਾਵੇ ਦੇ ਦਿਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਓਧਰੋਂ ਭੂਆ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਈ। ਦਿਨ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਬੀਮਾਰ ਧੀ ਦਾ ਈ ਮੁਕਲਾਵਾ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੂਆ ਸਹੁਰੀਂ ਮੁਕਲਾਵੇ ਚਲੇ ਤਾਂ ਗਈ, ਪਰ ਗਈ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪੈ ਕੇ। ਬਸ, ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਫੇਰਾ ਪੁਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹੀਂ ਪੈਰੀਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਏ। ਦਿਨ ਪਾ ਕੇ ਭੂਆ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨੀਂ ਚੌਹ ਸਾਲੀਂ ਬਾਬਾ ਕਹੇ: ਹੁਣ ਤਰੋਜਾ ਲੈ ਜਾਓ। ਉਹ ਪੈਰ ਘੜੀਸਣ। ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਗਹਿਣੇ ਤਾਂ ਫੜ-ਫੜਾ ਕੇ ਲਿਆਏ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿੱਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ। ਵੱਡਾ ਫੁੱਫੜ ਆਪ ਵੀ ਫੇਰੇ ਤੋਰੇ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਨਿਰਾ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖੱਟਿਆ ਖਾਣ ਵਾਲਾ। ਕੰਮਚੋਰ।

ਹੀਣਤ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਛੋਟਾ ਫੁੱਫੜ ਬਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਮਾਈ ਕਰਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਓਥੇ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ ਕਿ ਭੂਆ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਓ। ਬਾਬਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਬੰਦਿਆ ਆਂਗੂੰ ਆਓ, ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਓ। ਤੇ ਝੱਟ ਮਗਰੋਂ ਭਾਣਾ ਈ ਵਰਤ ਗਿਆ। ਫੁੱਫੜ ਰਤਾ ਕੁ ਢਿੱਲਾ ਹੋਇਆ। ਸਵਾਸ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਪਲਾਂ ਚ ਖੇਡ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਦਸਣ ਵਾਲੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਫੁੱਫੜ ਮੂੰਹ ਮੱਥੇ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ। ਜੁਆਨ। ਸੁਹਣਾ ਸੁਨੱਖਾ। ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਵਰਗਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਮੁਆਫ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੀ ਧੀ ਵਸਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਬੇਵਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭੂਆ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ: ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਫਿਰੀਂ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਚ ਸੀ, ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਧੀ ਦੇ ਹਠ ਅੱਗੇ ਨਿਵਣਾ ਪਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਜੇਠੀ ਭੂਆ ਵੀ ਤੁਰ ਗਈ। ਨਿਕ-ਨਿਕੇ ਮਾਂ ਮਛੋਹਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਛੱਡ ਗਈ - ਮਲਕੀਤ ਤੇ ਜੀਤ। ਵੱਡੇ ਫੁੱਫੜ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਚੰਨੋ ਇਕ ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਲੈ ਲਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਮਿਲ ਜੂ। ਭੂਆ ਨਾ ਮੰਨੀਂ - ਸਿਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਏਸ ਫੁੱਫੜ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਫੁੱਫੜ, ਭੂਆ ਦਾ ਵਿਚੋਲਾ ਵੀ ਸੀ। ਜੇਠ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਭਣਵੱਈਆ ਵੀ।

ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ, ਸੁਰਜੀਤ, ਭੂਆ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਲੈ ਬੀਬੀ: ਇਹ ਤੇਰਾ ਹੋਇਆ। ਤੂੰ ਹੀ ਸਾਂਭ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤੇਰਾ ਆਸਰਾ ਬਣੁੰਗਾ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਖੇਲ੍ਹ, ਉਹ ਮਸੀਂ ਸੱਤਾਂ-ਅੱਠਾਂ ਨੂੰ ਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਬੀਮਾਰ ਹੋਇਆ। ਬੱਸ ਐਵੇਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ। ਬਬੇਰੀ ਭਜ ਨੱਠ ਕੀਤੀ। ਉੜ੍ਹ ਪੋੜ੍ਹ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਨਾ ਬਚੀ। ਭੂਆ ਨੇ ਸਬਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਸੱਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ: ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਓਹ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਪਣਾ ਕੀ ਜੋਰ। ਉਹਦੀ ਚੀਜ ਸੀ। ਉਹ ਡਾਢਾ ਸਾਹਿਬ

ਹੈ, ਮੇਰਾ। ਬਸ ਉਹਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨੋ।' ਇਹਨੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਬਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾਂ-ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅੰਦਰੋਂ ਭੂਆ ਦੇ ਮਨ ਚ ਕੀ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਸੀ - ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਭੂਆ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ।

ਵੱਡੇ ਰੋਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਸਾਲ ਡੇੜ੍ਹ ਸਾਲ ਦੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਪੜਦੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਈ ਸੀ। ਵਾਹਣ ਦੀਆਂ ਢੀਮਾਂ ਚ ਲੁਕੇ ਕੇ। ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਇਹੋ ਭੂਆ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮੀਲ 'ਕੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਡੱਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ। ਭੂਆ ਉਦੋਂ ਭਰ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੀ: ਜੇ ਮਰਾਂਗੇ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮਰਾਂਗੇ। ਇਹਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਜਾਈਏ। ਭੂਆ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੀ: ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਲਿਓ, ਸਾਡਾ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ, ਸਾਡੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੈ। ਭੂਆ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਨਿਕਲੀ। ਜਦ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੱਢ-ਵਢਾਂਗ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਬਚ ਕੇ ਏਧਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਗੇੜ ਦੇਖੋ: ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਇਹ ਬਣਿਆ ਕਿ ਤਾਇਆ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰ ਗਿਆ, ਮਾਂ ਬਾਪ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਲੈਤ ਆ ਗਏ। ਏਸੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਭੂਆ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਤਾਈਂ ਸਾਂਭਿਆ।

ਘਰ ਚੋਂ ਭੂਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਈ। ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ। ਦੋ ਵੇਲੇ ਪਾਠ ਕਰਦੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ। ਪੂਰੀ ਸੁੱਚਮ ਵਰਤਦੀ। ਚੁੱਲਾ ਚੌਂਕਾ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਦੀ। ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਨੂੰ ਈ ਬਣਾ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਲਿੱਪੀ ਪੋਚੀ ਰੱਖਦੀ। ਮੂੰਹ ਨੇਰੇ ਉੱਠਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ। ਫਿਰ ਗੁਟਕੇ ਖੋਲ੍ਹਦੀ। ਵਾਕ ਲੈਂਦੀ। ਸਵੇਰੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਬ ਦਾ ਪਾਠ। ਸ਼ਾਮੀ ਰਹਿਰਾਸ ਜੀ ਦਾ। ਅੱਖੀਆਂ ਮੁੰਦ ਲੈਂਦੀ। ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ। ਲਿਵ ਲਾ ਲੈਂਦੀ। ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੀ। ਫਿਰ ਭੋਜਨ ਪਾਣੀ ਕਰਦੀ। ਫਿਰ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ। ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ, ਇਹੋ ਨਿਤਨੇਮ।

ਭੂਆ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਮਿੱਠੇ-ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੂੰਹ ਜੁਬਾਨੀ। ਭੂਆ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਲੋਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਲ ਬਹਿ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ। ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦੀਆਂ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਚੋਰ ਅੱਖੇ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿਣਾ, ਕਿ ਕਦੋਂ ਭੂਆ ਦਾ ਪਾਠ ਮੁੱਕੇ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਮਨਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਭੂਆ ਮੈਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦਿੰਦੀ। ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਜੋਂ। ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਵੀ ਭੂਆ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ:

ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਚਰਨ ਧੋਇ ਧੋਇ ਪੀਵਾ  
ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਪਿ ਜਪਿ ਸਦ ਜੀਵਾ

ਜਾਂ

ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹਰੀਆ॥  
ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ॥

ਅਵਰ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੇ ਨ ਕਾਮ॥  
ਮਿਲੁ ਸਾਧਸੰਗਤ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮ॥

ਸਰੰਜਾਮਿ ਲਾਗੁ ਭਾਵਜਲ ਤਰਨ ਕੈ॥  
ਜਨਮੁ ਬ੍ਰਿਥਾ ਜਾਤ ਰੰਗਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ॥

ਜਾਂ

ਬਿਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨ ਦੀਸੈ ਕੋਈ॥  
ਕਰਨ ਕਰਾਵਤ ਕਰਤਾ ਸੋਈ॥

ਮਨਹਿ ਕਮਾਵੈ ਮੁਖਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਬੋਲੈ॥  
ਸੋ ਜਨੁ ਇਤ ਉਤ ਕਤਹਿ ਨ ਡੋਲੈ॥

ਜਾ ਕੈ ਹਰਿ ਧਨੇ ਸੋ ਸਚੁ ਸਾਹੁ॥  
ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਕਰ ਦੀਨੋ ਵਿਸਾਹੁ॥



ਜਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੁਟਕੇ ਪੜ੍ਹਦੀ:

ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਤਾਈ।

ਬੇਵਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੂਆ ਨੇ ਦੱਬ ਕੇ ਕਪੜੇ ਸਿਲਾਈ ਕੀਤੇ। ਪਿੰਡ ਚ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਪੜੇ ਭੂਆ ਨੇ ਈ ਸੀਣੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆ ਕਹਿਣਾ: ਬੀਬੀ, ਅਪਣੇ ਕਾਕੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆ, ਹਗਮੇ ਦੇ ਕਪੜੇ ਤੂੰ ਈ ਸੀਣੇ ਆਂ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸੁਆਉਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੂਆ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਣੀ ਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਡ ਜਾਣੀ। ਭੂਆ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਣਾ। ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਭੂਆ ਨੇ ਤਾਣੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਦੇਣੀਆਂ ਤੇ ਕੋਰੇ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੂਆ ਦਾ ਧੰਨਬਾਦ ਕਰ ਜਾਣਾ।

ਘਰੇ ਕਪੜੇ ਸੀਂਦੀ ਭੂਆ ਨੇ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸ਼ੜੀਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕਪੜੇ ਦਾ ਪੱਖਾ ਬੱਧਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੱਖੇ ਨੂੰ ਏਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ ਕਿ ਪੈਰ ਦੇ 'ਗੂਠੇ ਨਾਲ ਇਹਦੀ ਡੋਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਣੀ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਹੀ ਜਾਣੀ। ਇਹੋ ਵਸੀਲਾ ਸੀ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜੱਟੀਆਂ, ਤਰਖਾਣੀਆਂ, ਮਜ਼ਬੂਣਾਂ-ਬਾਲਮੀਕਣਾਂ ਸਭ ਭੂਆ ਕੋਲ ਕਪੜੇ ਸੀਉਣੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣੇ। ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀ ਹੋਣੀ, ਬੱਸ ਹਾੜੀ ਸਾਉਣੀ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ, ਗੁੜ। ਭੂਆ ਨੇ ਇਹੀ ਮੱਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰੀ ਦੇ ਦੇਣੀ ਤੇ ਛੇਈਂ ਮਹੀਨੀਂ ਵੱਟੇ ਤੇ ਓਨੀ ਹੀ ਕਣਕ ਲੈ ਲੈਣੀ। ਸੌਦਾ ਸੱਭ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਦਾ ਸੀ। ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਮਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭੂਆ ਨੂੰ ਮੱਕੀ ਵੱਟੇ ਕਣਕ ਮਿਲ ਜਾਣੀ। ਨਾਲੇ ਰੱਬ ਰਾਜ਼ੀ, ਨਾਲੇ ਜੱਗ। ਭੂਆ ਨੇ ਬੜਾ ਜਸ ਖੱਟਿਆ।

ਭੂਆ ਦਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ ਪਾਣੀ ਹੀ ਜਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕਿਰਸ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਪੈਸੇ ਲੋਕ ਭੂਆ ਤੋਂ ਉਧਾਰੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਕਹਿਣਾ: ਵੀਰਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਈਂ, ਕੱਲ ਪਰਸੋਂ ਨੂੰ ਬਾਈ ਕੋਲ ਜਾਊਗੀਂ, ਓਥੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਲਿਆ ਦਊਗੀਂ। ਬਾਬਾ ਅੱਧੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘਪੁਰੇ ਵਾਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਭ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤ ਇਹਨੂੰ ਬਾਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਭੂਆ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਧਾਰੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਵੀਰ, ਜਿੰਦਾਂ ਪੜਦੇ ਨਾਲ ਲਏ ਆ, ਏਦਾਂ ਈ ਮੋੜਦੇ ਕਰ ਦਈਂ। ਦੇਖੀਂ ਕਿਤੇ ਝੂਠੀ ਨਾ ਕਰਾਈਂ ਮੈਨੂੰ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰੂ। ਜੀਂਦਾ ਵਸਦਾ ਰਹੁ, ਮੇਰਾ ਵੀਰ।

ਜਮਸ਼ੇਰ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਣਜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜਾਂ ਚ ਭੂਆ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸੀ। ਓਧਰੋਂ ਤਾਏ ਨੂੰ ਡਾਕੇ-ਕਤਲ ਚ ਜੇਲ੍ਹ ਬੋਲਣ ਦੀ ਖਬਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਭੂਆ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਏ। ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹੀ। ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਜਲੋਆ। ਕੋਈ ਅਜਬ ਨੂਰ। ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਦਸਦੇ ਹਨ: ਭੂਆ ਨੇ ਸੂਫ਼ਿਆਨੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੂਟ ਪਹਿਨਿਆ ਸੀ। ਆਪੇ ਸੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਗੋਲ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਸਜਣ। ਗਾਂਧੀ ਮਾਰਕਾ। ਕੰਨਾਂ 'ਤੇ ਮੋੜਵੀਂ ਘੁੰਡੀ ਵਾਲੀਆਂ। ਲੋਕ ਦੇਖਣ। ਕਿੱਡੀ ਸੋਹਣੀ ਬੀਬੀ। ਦਾਨੀਬੀਨੀ।

ਵਿਆਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਏ ਨੂੰ ਕਤਲ-ਡਾਕੇ ਚ ਜੇਹਲ ਬੋਲ ਗਈ, ਤਾਂ ਭੂਆ ਦਾ ਮਨ ਦੁਖਿਆ। ਇਹਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸੁੱਖੇ। ਸੱਭ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ: ਕਿ ਵੀਰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਘਰ ਮੁੜ ਆਵੇ, ਆਵਦੇ ਸਰਫੇ ਦੇ ਟੱਬਰ ਚ। ਤਾਏ ਦੀ ਇੱਕੋ ਧੀ ਸੀ - ਭਜਨੋਂ। ਡਾਕੇ ਤੇ ਕਤਲ ਦਾ ਕੇਸ ਸੀ। ਤਾਇਆ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜੇਲ ਕੱਟ ਕੇ ਈ ਘਰ ਮੁੜਿਆ।

ਭੈਣ ਭਜਨੋਂ ਦਾ ਵਿਆਹ 1961-62 ਦੇ ਏੜ ਗੇੜ ਚ ਹੋਇਆ। ਪੱਕੀ ਤਰੀਕ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਦੂੰ ਬਾਅਦ ਭੂਆ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜ਼ਿਹਨ ਦਾ ਤਵਾਜ਼ਨ ਵਿਗੜਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। ਭੂਆ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨਾ ਰਹੀ। ਇਕ ਘਰੋਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਚੋਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ; ਰਾਹ ਚੋਂ ਫਿਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ। ਏਦਾਂ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸਤ-ਸਤ ਵਾਰ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਬੱਸ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮਤਲਬ ਗੇੜੇ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੇ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਪਰ ਦੀ ਗੇੜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਘਰ ਆਉਂਦੀ। ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ। ਤਾਇਆ ਖਿਝਦਾ, ਬੋਲਦਾ, ਝਿੜਕਦਾ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਕਹਿੰਦੀ: ਨਾ ਵੇ ਪੁੱਤੋ, ਨਾ ਦਬਕੋ ਇਹਨੂੰ। ਇਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤਣੀ ਸੀ। ਰੱਬ ਦਾ ਈ ਰੂਪ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਕੋਈ ਪਿਛਲੇ ਜਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ, ਜਿਹਦੀ ਸਜ਼ਾ ਇਹਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ। ਐਸ ਜਨਮ ਚ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਭਲੇ ਈ ਕੀਤੇ ਆ, ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਆ।

ਭੂਆ ਨੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਾਲ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪੱਟ ਲਏ। ਫਿਰ ਜਿਹੜਾ ਵਾਲ ਨਿਕਲਣਾ, ਇਹਨੇ ਖਿੱਚੀ ਜਾਣਾ। ਜੇ ਰੋਕਣਾ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਪੱਟਦੀ ਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸਰ ਹੋ ਗਈ ਆ। ਐਵੇਂ ਹੱਥ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਨਿਕਲਦੇ ਆਉਂਦੇ ਆ। ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ ਭੂਆ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਬੱਸ ਇਹ ਸਿਰ ਢਕੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ।

ਭੂਆ ਨੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਐਵੇਂ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਗਲੀਆਂ ਹੀ ਸੁੰਬਰ ਦੇਣੀਆਂ ਤੇ ਕੂੜਾ ਘਰ ਲਿਆ ਸੁੱਟਣਾ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਘਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ। ਲੋਕਾਂ ਉਲ੍ਹਾਮੇ ਦੇਣੇ। ਇਹਨੇ ਐਵੇਂ ਨਾਲੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣੀਆਂ। ਢੇਰ ਲਾ ਦੇਣੇ। ਕਪੜੇ ਗੰਦੇ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਜਦੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਪੜੇ ਬਦਲਾਉਣੇ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਝੱਟ ਫਿਰ ਉਹੀ ਹਾਲ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਰਾਹ ਚ ਸੁੱਟੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਾ ਲੈਣੀਆਂ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਚੁੱਕ ਲੈ ਆਉਣਾ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਪਕਾਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣੀਆਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਟੋਕਣਾ, ਤਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਣਾ। ਘਰ ਦਿਆਂ ਤੇ ਇਹ ਦਿਨ ਡਾਢੇ ਔਖ ਵਾਲੇ ਸੀ। ਭੂਆ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਚੰਗੇ ਸੀ। ਕਿੱਥੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਸਲਾਹਾਂ



ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਅਪਣੀ ਸੁਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹਨੂੰ ਭਮਕ ਉੱਠਣਾ। ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਚ ਬੈਠੀ ਨੇ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪੇ ਬੋਲੀ ਜਾਣਾ। ਬੱਸ ਬੁਲਾਰਾ ਕਰੀ ਜਾਣਾ।

ਤਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਭੂਆ ਨੂੰ ਅੰਬਰਸਰ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਬਿਜਲੀ ਲੁਆਉਣ। ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਗਈ। ਭੂਆ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਏਡੀ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀ ਆ। ਅੱਖਾਂ 'ਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਟੱਟੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਜਾਣੀ ਬੇਸੁਰਤ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ, ਮਰਿਆ ਹਾਰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਓਥੇ ਰਹੇ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹਾਈ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭੂਆ ਹੁਣ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਊ। ਮੁੜ ਉਹੀ ਸੁਰਤੀ ਹੋ ਜਾਊ। ਪਰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਉਹੀ ਹਾਲ।

ਭੂਆ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਰੋਣ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਵੈਣ ਪਾਉਣੇ; ਕਦੇ ਭਾਬੀ ਦੇ; ਕਦੇ ਵੱਡੀ ਮਾਂ ਦੇ। ਕਦੇ ਬਾਬੇ ਦੇ। ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੇ। ਕਦੇ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ। ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਹੀ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਬਸ ਦਿਹਾੜੀ ਦਿਹਾੜੀ, ਦੋ ਦੋ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰੀ ਜਾਣੇ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਤਾਏ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਚੁੱਪ ਵੀ ਕਰ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਫਿਰ ਉਹੀ ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ।

ਤਾਇਆ ਭੂਆ ਨੂੰ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। 1973-74 ਚ ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਚੌਂਹ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਾਲ ਬਾਬਾ ਹਰ ਮਰਜ਼ ਨੂੰ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ 'ਕਰਾਮਾਤ' ਇਹਨੇ ਤੇਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਅਪਣੀ "ਸ਼ਕਤੀ" ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ: ਬਈ ਜਿੰਨੇ ਐਨਕਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਆਂ, ਬਾਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨੌ-ਬਰ-ਨੌ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਐਨਕਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੋਲਦਾ: ਲੋਕ ਫਹੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਆ, ਤੇ ਬਿਨ ਫਹੁੜੀਓਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜਦੇ ਆ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਟੀਆਂ ਛੁੜਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਏ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਭੂਆ ਏਥੋਂ ਵੀ ਠੀਕ ਨਾ ਈ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਤੇ ਤਾਇਆ, ਭੂਆ ਦੇ ਗੁਟਕੇ ਤੇ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਆਏ। ਕਹਿੰਦੇ: ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਂਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਘਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ। ਐਵੇਂ ਹੋਰ ਭਾਰ ਪਊਗਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ।

ਭੂਆ ਨੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਵਿਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਕਦੇ ਦੋ ਦੋ ਦਿਨ ਖਾਣਾ ਈ ਨਾ ਕੁਝ ਨਾ। ਕਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦਾ ਲਿਆਂਦਾ ਸਾਰਾ ਫਲ ਫਰੂਟ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਖਾ ਲੈਣਾ। ਲੱਛੂ ਖਾ ਲੈਣੇ। ਉਲਟੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਫਿਰ ਦੋ ਦੋ ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਣਾ। ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਈ ਨੇ ਰੋਈ ਜਾਣਾ। ਹੁੰਗੇ ਮਾਰੀ ਜਾਣੇ। ਪਿਛਲਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕਰ। ਜਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਭਜੋ ਨੂੰ ਲੈ ਆਓ, ਭਜੋ ਨੂੰ ਲੈ ਆਓ। ਤਾਏ ਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਭੂਆ, ਭਜੋ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਜੋ ਤਾਂ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰ ਗਈ ਸੀ। ਭੈਣ ਮਰੀ ਦਾ ਭੂਆ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਈ ਨਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕਿਤਿਓਂ ਵੀ ਆਰਾਮ ਨਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਤਾਏ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਲਾਹੂ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਦੇਖ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਓ, ਨਾਲੇ ਇਹਦੀ ਖੱਟੀ ਹੋਈ ਭੱਲ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਤੁਸੀਂ ਆਵਦੀ ਵਾਹ ਬਬੇਰੀ ਲਾ ਲਈ ਆ। ਜਦ ਇਹਦੇ ਕਰਮਾਂ ਚ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਫੁਟਕਾਰਾ ਕਰਵਾ ਦਿਓ। ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਤਾਇਆ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਆਈ। ਫਿਰ ਤਾਏ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ: ਦੇਖੀਂ ਕਿਤੇ ਮਨ ਚ ਮਾਤਾ ਨਾ ਸੋਚ ਲਈ। ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਆ। ਧੀ ਧਿਆਣੀ। ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਪੈ ਜਊਗਾ। ਤਾਇਆ ਬੱਸ ਡੌਰ-ਡੌਰ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਦਿਨ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ਵੀ ਨਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਇਆ ਓਸ ਸਲਾਹੂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਘੁੱਟਿਆ ਵੱਟਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਤਾਏ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਭੂਆ ਨੇ ਰੋਂਦੀ ਨੇ ਚੁੱਪ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਤਰਲੇ ਲੈਣੇ: ਨਾ ਪੁੱਤ, ਨਾ ਰੋਆ। ਗਿਆਂ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਣਾ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਯਾਦ ਰਹਿਣੇ ਆਂ। ਭੂਆ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦ ਫੜ ਲਈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਘਰੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ। ਬਬੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਐਧਰ ਸੌ ਜਾਇਆ ਕਰ। ਪਰ ਭੂਆ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਰੋਟੀ ਫੜਾ ਆਉਣੀ। ਕਦੇ ਇਹਨੇ ਖਾ ਲੈਣੀ, ਤੇ ਕਦੇ ਓਦਾਂ ਹੀ ਪਈ ਰਹਿਣੀ। ਕਦੇ ਇਹਨੇ ਰਾਹ ਚ ਸੁੱਟ ਦੇਣੀ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾ ਦੇਣੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਪੁੱਤ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਭੂਆ ਕੋਲ ਰਹੁ ਤਾਂ। ਅਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਕੋਲ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਿਆਣੇ ਸਾਂਭ ਲਊ। ਤੁਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰਿਓ। ਭੂਆ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਵੀਰ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਉਂ ਚੱਲਿਆਂ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰਹੁ ਤਾਂ। ਇਹ ਸੁਣਕੇ, ਵੱਡੇ ਮਿਸਾਲੀ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਵੀ ਧਾਹਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਬਾਪ ਕੀ ਕਰਦਾ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਲੈਤ ਚ ਪੁੱਤ ਦਾ ਟੱਬਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਭਰੇ ਬੋਲ।

ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਇਹਨੇ ਈ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਪਕਾਇਆ। ਭੂਆ ਦੀ ਰੀਸੇ ਸਾਰੇ ਇਹਨੂੰ ਛੇੜ ਛੇੜ ਚ 'ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ' ਸੱਦਣ ਲਗ ਪਏ। ਵਲੈਤ ਦੀ ਜੰਮੀ-ਪਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਭੂਆ ਹਰ ਵਾਰੀ ਇਹਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੌਰ ਕਿਉਂ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਓਂ ਵੀ ਭੂਆ ਲਈ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਕੌਰਾਂ ਦਾ ਈ ਸੀ। ਇਹ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਹਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੌਰ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਹਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸੀ।

ਬੀਮਾਰ ਹੋਈ ਤੋਂ ਵੀ ਭੂਆ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਤੇਹ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭੂਆ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਚ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਡ ਨਾਲ ਸਿੰਦਰੀਆਂ ਸਿੰਦਰੀਆਂ ਸੱਦਦੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਨਿੰਦਰਦੀਪ ਤੇ ਸਤਿੰਦਰਦੀਪ ਰੱਖੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਭੂਆ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਮੇਰੀਆਂ ਸਿੰਦਰੀਆਂ ਸਿੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹੋ, ਭੂਆ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਭੂਆ ਨੇ ਚਾਚੇ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ

ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਣੀਆਂ। ਸਿਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ। ਗਲੀਂ ਲੱਗ ਲੱਗ ਮਿਲਣਾ। ਛੇਤੀ ਫਿਰ ਆਉਣ ਲਈ ਤਕੀਦਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਘਰੋਂ ਤੁਰੀਆਂ ਸ਼ਿਦਰੀਆਂ ਸ਼ਿਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਦੇਖੀ ਜਾਣਾ। ਬਾਅਦ ਚ ਮਨ ਬੁਰਾ ਕਰਨਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵੇਲੇ ਘਰ ਚ ਬੰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਪਰਦੇਸੀਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਕੋਦਰ ਵਾਲੀ ਭੂਆ, ਚਾਚੀ ਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸਣੇ ਭੂਆ ਦੇ ਅਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਭੂਆ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੀ; ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਬਈ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਦਾਂ ਮੁੜਨਾ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਨਕੋਦਰ ਵਾਲੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਘਰ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ। ਪਰ ਭੂਆ ਡਰ ਗਈ। ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ - ਬਈ ਨਕੋਦਰ, ਉਧੋਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ ਘਰੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ। ਸਦਾ ਲਈ। ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆਉਣ ਲਈ- ਚੌਂਹ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ।

ਹੁਣ ਭੂਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ♦

## ਤਾਇਆ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਤਾਏ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਸੀ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਲਦ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਲਦ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ। ਘਰ ਚ ਦਾਰਾ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਗੰਜਾ ਤੇ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰਾ ਗੰਜਾ। ਤਾਇਆ ਸਿਰੇ ਦਾ ਅੱਥਰਾ ਸੀ। ਕੁਪੱਤਾ। ਡਾਢਾ ਕੌੜਾ ਤਾਇਆ ਸ਼ੌਕੀਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹਦੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਇਹਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਵੀਰਾ। ਵਿਰਲੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ। ਇਹਨੂੰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਅੰਨੇ, ਜਾਂ ਬੰਨੇ। ਏਧਰ ਜਾਂ ਓਧਰ। ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜਿਹਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ 'ਤੇ ਇਹ ਜਾਨ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਵੈਰ, ਸਿਰ-ਵੱਢਵਾਂ ਵੈਰ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਬੁਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਵੀ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਹੋਰੀ ਪੰਜ ਭਾਈ ਸੀ। ਬਚਿਆ ਕੱਲਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੀ; ਤੇ ਸਰਫੇ ਦੀ ਇਕ ਭੈਣ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਅਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਤੁਰ ਗਏ। ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਬਾਬੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕਿਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋ ਸਕਣਾ ਸੀ? ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਇਆ ਹੋਇਆ- ਤਿੱਖਲ। ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸਰਦਾਰਾ। ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘੂ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖਲ ਨਿਆਣਾ ਜੰਮਣ 'ਤੇ ਬੜੇ ਉਪਾਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾਏ ਦੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਤਿੱਖਲ ਬੱਚਾ, ਮਾਂ ਬਾਪ ਲਈ ਸਖਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੱਬਰ ਲਈ ਵੀ ਭਾਰਾ। ਪੁੱਤ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ, ਮਾਣ ਵਧ ਗਿਆ। ਅਣਸ ਤੌਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਏ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਾਅ ਲਾਡ-ਕੀਤੇ। ਖੁੱਸੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਝੰਬਿਆ ਬਾਬਾ ਮੁੜ ਹੌਂਸਲੇ ਚ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਬਾਹਲ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤ- ਸਰਦਾਰਾ।

ਤਾਇਆ ਪੂਰਾ ਅਵੈਤ ਨਿਕਲਿਆ। ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅੜ੍ਹਬ। ਸਿਰੇ ਦਾ ਖੱਖਾ। ਨਾਲੋਂ ਵੈਲੀ। ਲੜਾਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਹਨੇ ਆਹਟਾ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚ ਲੱਤ ਜਾ ਅੜਾਉਣੀ। ਮੱਲੋ ਜ਼ੋਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਨਾ। ਜਾਣੀ ਕਹਿਣਾ: ਲੜਾਈਏ ਲੜਾਈਏ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਕੇ ਜਾਈਂ। ਤੇ ਜੇ ਤੈਂ ਐਧਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਆਉਂਨਾਂ। ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਇਹਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਊਗੀ। ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਦੀ। ਲੋਕ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਕੰਨ ਭੰਨਦੇ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਅੱਖ ਨਾ ਮੇਲਦੇ।

ਰਤਾ ਕੁ ਸੁਰਤ ਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਪਾਇਆ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਇਲਮ ਦੀ ਸੂਝੀ ਹੋਣੀ ਐਂ। ਸਕੂਲੇ ਇਹ ਤਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਸਾਲ ਖੰਡ ਹੀ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੜ ਗਿਆ। ਬੱਸ ਨਨਕਾ ਈ ਪਾ ਬੈਠਾ। ਕਹਿੰਦਾ, ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ “ਵੱਡੀਏ” “ਛੋਟੀਏ” ਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵੱਡੀ ਯੇ ਤੇ ਛੋਟੀ ਯੇ ਨੂੰ, ਇਹ “ਵੱਡੀਏ” “ਛੋਟੀਏ” ਕਹਿੰਦਾ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਬੜੇ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਓਏ ਪੜ੍ਹ ਲੈ ਪੜ੍ਹ ਲੈ, ਤੇਰੇ ਈ ਕੰਮ ਆਉਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਚੋਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ। ਇਹਨੇ ਇੱਕੋ ਰੱਟ ਲਾ ਲਈ: ਬਈ ਮੈਂ ਸਕੂਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਟੈਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿੱਕਰ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਬਹਿਣਾ। ਜਦੋਂ ਬਾਬੇ-ਦਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਣੀ, ਇਹਨੇ ਮੌਜ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆਉਣਾ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਝਿੜਕਿਆ-ਝੰਬਿਆ ਸਕੂਲੇ ਚਲੇ ਵੀ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਬਾਅਦ ਚ ਵੜਨਾ, ਇਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਭੱਜ ਆਉਣਾ।

ਅਖੀਰ ਕੱਕੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ: ਰਾਮ ਸਿਆਂ ਇਹਨੂੰ ਘਰ ਹੀ ਰੱਖ ਲਿਆ ਕਰ। ਕਿਓਂ ਆਵਦਾ ਮਨ ਖਰਾਬ ਕਰਦਾਂ, ਨਾਲੇ ਇਹਦਾ। ਐਸ ਹਿਸਾਬ, ਇਹਨੇ ਕਿਹੜਾ ਤਸੀਲਦਾਰ ਲੱਗ ਜਾਣਾ। ਇਹਨੂੰ ਵਾਹੀ ਚ ਨਾਲ ਤੌਰ ਲੈ। ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਵੀ ਵਟਾਉਗਾ। ਇਹਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਹੋਊ, ਤੇਰਾ ਵੀ। ਜਾਣੀ ਬਾਬਾ ਬੁਝੇ ਮਨ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਤਾਏ ਦੀ ਲੱਤ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਆ, ‘ਕੱਲਾ ਪੁੱਤ ਵੀ ਪਿਓ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ’।

ਬਾਬੇ ਦੀ ਵੱਡਿਓ ਛੋਟੀ ਧੀ ਕੀਨੀਆ ਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ - ਐਲਡੋਰੈਟ। ਉਹਨੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਰਦੇਸੀ ਕਮਾਈਆਂ ਦੀ ਲੋੜ। ਅਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਦੀ ਕੀ ਰੀਸ। ਐਈਥੇ ਕਿਹੜੀ ਘਾਟ ਆ ਸਾਨੂੰ। ਕਹਿੰਦਾ: ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਅਪਣੇ ਦੇਸ ਹੀ ਚੰਗੇ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਿਨ ਓਦੋਂ ਚੰਗੇ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਚ ਜਦੋਂ ਤਾਏ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਪਰ ਤਾਏ ਨੇ ਕੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਦ ਹੀ ਜਾ ਸਕਣਾ ਸੀ, ਜੇ ਬਾਬਾ ਧੀ ਨੂੰ ਹਾਂ ਕਰਦਾ। ਬਾਪ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਧੀ ਨੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬੋਝੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਤਾਇਆ ਫਿਰਨ ਤੁਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਿੱਦਾਂ ਇਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੱਕਰ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਜਦੋਂ ਚਿੱਤ ਕਰਨਾ, ਟਰੰਕ ਚ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਤੁਰ ਪੈਣਾ। ਕਦੀ ਅਸਾਮ, ਕਦੇ ਭਲਾਈ, ਕਦੇ ਰਾਂਚੀ, ਕਦੇ ਰੁੜਕੇਲਾ ਤੇ ਕਦੇ ਬੁਖਾਰੋ। ਤ ਹੋਰ ਪਤਾ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ। ਫਿਰ ਸਾਲ-ਸਾਲ ਦੇ-ਦੇ ਸਾਲ, ਨਾ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਨਾ ਪੱਤਰ। ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਬਾਜ਼ੀ, ਨਾ ਖੈਰ ਨਾ ਸੁੱਖ। ਪਿੱਛੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਫਿਕਰਾਂ ਚ ਲਹੂ ਸੁਕਾ ਲੈਣਾ। ਜਦੋਂ ਇਹਦਾ ਮਨ ਕਰਨਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੁੜਨਾ।

ਤਾਏ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤਿੰਨ ਫੌਜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪੇਕੀਂ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਰਾਓ ਸੀ। ਵਿਆਹੀ ਆਉਣ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਰਾਓ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਤਾਇਆ ਜਿੰਨਾ ਕੱਬਾ ਸੀ, ਭਾਬੀ ਓਨੀ ਸਾਊ। ਇਹਨੇ ਉੱਚਾ ਨਾ ਬੋਲਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮੇਲ ਸੀ - ਰੱਬ ਜਾਣੇ। ਭਾਬੀ ਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਡੋਲੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੰਨ ਚ ਇਕੋ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਦੇਖ ਧੀਏ ਅਪਣਾ ਨਾਤਾ ਹੁਣ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹੀ ਤੇਰੇ ਸਹੁਰੇ, ਇਹੀ ਤੇਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ। ਤੂੰ ਅਪਣੇ ਘਰੇ ਰਹੀਂ- ਸੁਖੀ ਰਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਭਾਬੀ ਨੇ ਕਦੋਂ, ਕੀ ਸੁੱਖ ਦੇਖਿਆ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਪੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸਣਾ। ਜੇ ਪੁੱਛ ਪੁਛਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆ ਵੀ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਬੀ ਨੇ ਇੱਕੋ ਤੋਤੇ ਰਟ ਲਾਈ ਰੱਖਣੀ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਘਰ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਆਂ; ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਅਪਣੇ ਘਰੀਂ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਰਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਠੰਢੀ ਵਾਅ ਆਉਂਦੀ ਰਹੇ।

ਭਜਨੋ ਦਾ ਭਾਪਾ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦਾ। ਘਰ ਦੇ ਭਾਗ ਤਾਂ ਡੇਹੜੀ ਦੇ ਮੱਥਿਓਂ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਸੀ। ਭਾਬੀ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਣੀਆਂ: ਮਾਂ ਜਾਇਓ, ਸੋਹਣਿਓ ਵੀਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੇ ਘਰੀਂ ਖੈਰੀਂ ਸੁੱਖੀਂ ਵਸੋ। ਰੱਜ ਰੱਜ ਜੁਆਨੀਆਂ ਮਾਣੋ। ਤਰੱਕੀਆਂ ਕਰੋ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰੁਤਬੇ ਪਾਓ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਠੰਢੀਆਂ 'ਵਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣ।

ਤਾਏ ਦੇ ਘਰੋਂ, ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਵੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਤਾਏ ਦੀ ਧੀ। ਲੰਮ ਸੁਲੰਮੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਸੱਤ ਅੱਠ ਇੰਚ ਦੇ ਗੋੜ ਚ ਹੋਊ। ਤਾਇਆ ਰਤਾ ਕੁ ਮਧਰਾ ਸੀ। ਘਰ ਚ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ, ਇਹਨੂੰ ਭਾਬੀ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਸਭ ਦੀ ਰੀਸੇ, ਮੈਂ ਵੀ ਭਾਬੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਇਹਦੇ ਇੱਕੋ ਧੀ ਹੋਈ- ਭਜਨੋ। ਸੁਹਲ ਜਿਹੀ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਤੀ। ਬੜੇ ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲੀ ਸੀ ਇਹ। ਇਹ ਵੀ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਬੀ ਹੀ ਸੱਦਦੀ ਸੀ। ਭੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਬੀ ਮੁੜਕੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨਾ ਹੋਈ। ਤਾਏ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੀ ਹੋਣਾ। ਭਾਬੀ ਵੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਅਣਸ ਜੁ ਨਾ ਤੁਰੀ। ਭੈਣ ਭਜਨੋ ਨੂੰ ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰਾਈਆਂ, ਤਾਏ ਨੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਚ ਓਦੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ? ਬੜਾ ਚਿਰ ਭੈਣ ਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੋਤੀ-ਪੋਤਾ ਰਹੇ। ਸਰਫ਼ੇ ਦੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੇ। ਸਾਡੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਘਰ ਚ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਬੱਸ-ਬੱਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਭੈਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੋਇਆ। ਭੈਣ, ਚਾਚੇ ਤੋਂ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਆਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਹੋਏ- ਚਾਰ ਧੀਆਂ, ਦੋ ਪੁੱਤ। ਇਕ ਬਾਲ ਉਮਰੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਾਏ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ। ਤਾਇਆ ਇਹਨੂੰ ਖਿਡਾਉਣ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਬਚਿਆ। ਬਚਣ ਵਾਲਾ ਤਾਏ ਤੋਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜੰਮਿਆ।

ਜਦੋਂ ਭਾਬੀ ਦੇ ਭਰਾ ਛੁੱਟੀ ਕੱਟਣ ਆਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਛੇ-ਛੇ ਫੁੱਟੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਾਲੀ। ਦਰਸ਼ਣੀ ਜੁਆਨ। ਹੁੰਦਲਹੇਰ। ਰੋਬਦਾਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਠੱਕ ਕੇ ਬੱਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਦਾਹੜੀਆਂ ਵੀ ਸਲੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕੱਸ ਕੇ ਸੁਆਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪੈਂਟਾਂ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੂਟ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਹੋਣੇ। ਇਹ ਮਾਮੇ ਬੜੇ ਫ਼ਬਦੇ। ਫੰਨੇ ਖਾਂ ਲਗਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮੜਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੱਚ ਉੱਠਦੀ। ਮਿਲਟਰੀ ਦਾ ਡਿਸਪਲਿਨ ਤੇ ਟੌਹਰ - ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ। ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਮੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦਾ। ਭਾਬੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਰਦਾਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਿਰਖ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ। ਭਾਬੀ ਮਾਣ ਕਰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਰਦੀ। ਕਹਿੰਦੀ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਲਗ ਜਾਏ। ਤਾਇਆ, ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਮਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਬੋਲਦਾ-ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਈ ਨਾ, ਜਾਂ ਉਤ੍ਰੂ ਆੁਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਈ ਮਾੜੀਆਂ ਸੀ।

ਤਾਇਆ ਇਕ ਵਾਰ ਘਰੋਂ ਉਚਾਟ ਹੋ ਕੇ ਅਸਾਮ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਕੋਈ ਮਾਲਦਾਰ ਮਾਰਵਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੜੇ-ਸਿੱਖੜੇ ਕਿਹਾ ਕਰੇ। ਚਿਤਾਇਆ ਕਰੇ। ਮੋਟੀ ਮਾਰਵਾੜੀ ਅਸਾਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾ ਤਵਾ ਬੋਲਿਆ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਤਾਏ ਦੀ ਨੀਅਤ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾ ਡਾਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਆਵਦੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਹੀ ਸਫਾਇਆ ਕਰਤਾ; ਮਨਸ਼ੇ ਮੂਜਬ ਲੁੱਟ ਕਰ ਲਈ। ਘਰ ਚ ਕੱਲੀ ਤੀਵੀਂ ਸਹਿਮ ਕੇ ਪਈ ਰਹੀ। ਉਹ ਔਰਤ ਬਚ ਗਈ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਇਹਨੇ ਹੋਰ ਦਾਰੂ ਪੀਤੀ। ਫ਼ਰੋਬੀ ਯਾਰਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪਿਆਈ ਤੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਸੋਚ ਲਈ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, ਚਲ ਬਈ ਸਰਦਾਰ, ਦੇਖ ਤਾਂ ਆਈਏ ਰਾਤੀਂ ਕੌਣ ਕੌਣ ਮਾਰੇ ਸੀ ਤੈਂ (ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਬਚ ਗਈ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਚ ਮਾਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ)। ਬਚ ਗਈ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਈ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹੋ ਰਾਤੀਂ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਆਏ ਸੀ। ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਰਾਤੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਘੋਸਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪਈ ਰਹੀ ਸੀ। ਡਾਕੇ-ਕਤਲ ਦਾ ਕੇਸ ਚੱਲਿਆ। ਤਾਏ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਬੋਲ ਗਈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸਾਂਭ ਲਿਆ; ਪੰਜਾਬ ਚ ਆ ਕੇ ਜਮੀਨਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਹੱਟੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ। ਡੇਰੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਤਾਇਆ ਚਲੇ ਗਿਆ ਜੇਲ ਅੰਦਰ। ਜਦੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਵੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਜਿੰਦਾਂ ਦਸ ਨੰਬਰੀਆਂ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਹ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਬੰਦੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਜੇਲ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਂ ਮਾਲ ਨਾ ਸਾਂਭ ਸਕਣ ਦੀ ਕਿ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰ ਪੈ ਜਾਣ ਦੀ। ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਂ-ਮਹਿੰਟਰ ਦੋਹਾਂ ਦੋਹੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਆਸਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਬਾ ਅਸਾਮ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿਸੇ ਪੇਂਡੂ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਰੁਪਈਏ ਖਰਚ ਦਿਓ ਤਾਂ ਸੈਤ ਸਜਾ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੋ ਜਾਊਗਾ। ਬਾਬਾ ਰਕਮ ਲੱਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਸਾਮ ਨੂੰ ਗੱਡੀਏ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਪਰ ਧੁਰ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਤਾਏ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮੋਹਰੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਲਾਈਨ ਈ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਬਾਬਾ ਰਾਹ ਚੋਂ ਓਦਾਂ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਰੌਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਡਰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਹਦੇ ਵੀ ਕੇਸ ਕਟਤੇ ਸੀ; ਇਹਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਸਗੋਂ ਸਿਗਟਾਂ ਵੀ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪੂਰੇ ਟੱਬਰ ਚ ਕੱਲਾ ਤਾਇਆ ਹੀ ਸਿਗਟਾਂ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜੇਲ ਗਿਆ ਓਥੋਂ ਫਿਰ ਸਿੰਘ ਸਜ ਕੇ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦਾਹੜਾ ਨੇਫੇ ਤਾਈਂ ਸਜਿਆ ਫਿਰੇ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ ਚ ਤੇਲ ਸਾਬਣ ਮੁਫਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਤਾਇਆ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਗੰਜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਫ਼ੇ ਦੇ ਵਾਲ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਪੁੜਪੜੀਆਂ ਤੇ ਬਚੇ ਸੀ ਜਾਂ ਗਿੱਚੀ ਤੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਸਫਾ-ਚੱਟ। ਗੰਜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਸਿਰ ਹੋਰ ਵੱਧ ਚਮਕਦਾ। ਤਾਅ ਉਮਰ ਤਾਇਆ ਭਾਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਕਲਫ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਂ, ਇਹਨੇ ਲੜ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਨਿਬਾਹੀ; ਤੇ ਪੱਗ ਨੇ ਤਾਏ ਦਾ ਗੰਜ ਢਕੀ ਰੱਖਿਆ।

ਤਾਇਆ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਡ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਚੋਂ ਮੇਰਾ ਈ ਰੰਗ ਰਤਾ ਕੁ ਮੁਸਕੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਾ ਹੀ ਸਦਦੇ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਏਸ ਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਹੜੀ

ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਮੈਂ ਤਾਏ ਨੂੰ ਦਸਦਾ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਘੁਰਦਾ। ਤਾਇਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ; ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲੈ ਦਿੰਦਾ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਪੜੇ ਵੀ।

ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਪੁੱਤਰਾ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਜੰਮਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਈ ਸੀ। ਬੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਖੁੱਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਧ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਤਾਇਆ ਮੇਰੇ ਜੰਮਣੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਚ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਲੰਘੇ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆਈ ਜਾਵੇ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਈ ਅਪਣੇ ਖੋਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨੇ, ਉਹਦੇ ਖੋਤੇ ਓਥੇ ਰੋਕ ਲਏ। ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆਈ। ਮੁਫਤ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਸੀ, ਉਹ ਲਾਲਚ ਚ ਪੀਈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਹਵਾ ਟੱਲੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਕਹੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਜਾਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇਵੋ। ਤਾਇਆ ਕਹੇ, ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜਵਾਈ, ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਆਂ। ਤੂੰ ਹੋਰ ਪੀ। ਰੱਜ ਕੇ ਪੀ ਸ਼ਰਾਬ। ਉਹਨੇ ਤਰਲਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਓ ਮੇਰੇ ਬੇਜ਼ੁਬਾਨ ਖੋਤੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਆ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ। ਤਾਏ ਨੇ ਚੱਕੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ, ਜਾ ਕੇ ਖੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆ ਆਇਆ। ਤਾਏ ਦੀ ਪ੍ਰਹੁਣਚਾਰੀ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੁਆਈ-ਭਾਈ ਹੋਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਮਹੀਨੇ, ਦੋਹ ਮਹੀਨੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਉਂ ਨੇੜਤਾ ਵਧ ਗਈ। ਏਸੇ ਵਸ ਉਹਨੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸੱਦਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੌਲੇ ਰੱਪੇ ਚ ਤਾਏ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਓਥੇ ਈ ਝੱਜੂਹਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਆਖੇ: ਓਏ ਸਾਲਿਓ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਖੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪਿਲਾਈਆਂ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ।

ਤਾਏ ਨੇ ਲਾਡ ਲਾਡ ਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਆਪੇ ਈ, ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨਿਆਣਾ ਹੁੰਦਾ ਮੈਂ ਪੀਣ ਵੀ ਵਾਹਵਾ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਖਹਿਤਾ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਹੀ ਛੁੱਟਿਆ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਹੋ ਜਾਣੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਇਹ ਦਾਰੇ ਦਾ ਜੂਠਾ ਮਿੱਠਾ ਖਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਹੀ ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਹੁਣ, ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਗੁੱਸੇ ਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ: ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਦਾਂ ਵੱਡੇ ਭਾਈਏ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਹਦੇ ਵਰਗੇ ਹੀ ਕਰਦਾ।

ਤਾਏ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਾਉਂਦਾ। ਡੰਡ ਬੈਠਕਾਂ ਕਢਾਉਂਦਾ। ਪੱਠੇ ਕੁਤਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਮੈਥੋਂ ਗਿੜਵਾਉਂਦਾ। ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਭਾਰੇ ਰੁੱਗ ਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪਰਖਦਾ। ਵੱਟਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਤਾਂ ਜਿੰਦਾ ਖਿੱਚਣ ਮੈਨੂੰ ਲਾਉਣਾ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੱਬ ਦੇਣਾ। ਸੁਹਾਗਾ ਜੋੜਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਤੇ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਬੋਲਦ ਭਜਾ ਦਿੰਦਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ, ਝਿੜਕਵੀਂ ਸਮਝੌਤੀ ਦਿੰਦਾ - ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀਦਾ; ਖਬਰਦਾਰ ਰਈਦਾ। ਅਵੇਸਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈਦਾ, ਫੇਰ ਬੰਦਾ ਜਿੰਦਗੀ ਚ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

ਤਾਏ ਦੇ ਆੜੀ ਬੇਲੀ ਵੀ ਸਾਰੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸੀ- ਬਹੁਤੇ ਮੁਫਤਖੋਰੇ। ਮਾਸਟਰ ਗੁਰਮੇਲ। ਸ਼ੇਰੂ ਬੁਲੰਦੇ ਵਾਲਾ। ਬਚਨ। ਲਛਮਣ ਜਤੀ। ਲਾਲੀ। ਮਹਿੰਦਰ, ਤੇ ਲਾਲ। ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰਬਚਨ ਚੋਰੀਂ ਸਿਗਟਾਂ ਤਾਏ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪੀਂਦਾ। ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸਰਧਾ ਤਾਂ ਜੱਗ ਜ਼ਾਹਿਰ ਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਰੇਆਮ ਸਿਗਟਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਕੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਕੇ ਸੱਭ ਸਰਦਾਰ-ਸਰਦਾਰ, ਵੀਰਾ-ਵੀਰਾ ਕਰਦੇ। ਉਰੂ ਪਰੂ ਉਹ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਹਿਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹਦਾ ਕੌਅ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਗਰਮ ਹੋਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲੈਣੀਆਂ। ਸੁੱਸਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਬੱਸ ਕੂਣਾ-ਕੁਸਕਣਾ ਈ ਨਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾਧਾ ਇਹਨੂੰ ਲੱਛੂ ਜਤੀ ਤੇ ਲਾਲੀ ਨੇ। ਲੱਛੂ ਨੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਚ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਇਹਦੇ ਅੱਗੇ ਆਵਦਾ ਸਿਰ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਕਹਿਣਾ: ਲੈ ਵੀਰਾ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਚ ਛਿੱਤਰ ਮਾਰ ਲੈ। ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਨਿੱਕਾ ਭਰਾ ਆਂ। ਪੁੱਤਾਂ ਬਰਾਬਰ। ਲੱਛੂ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅ ਹਰ ਵਾਰੀ ਚਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਗ-ਵੱਟ ਭਰਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਡਾਕੇ ਚ ਤਾਏ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਤਾਏ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜੇਹਲ ਚ ਵੀ ਕੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਬੜਾ ਭਾਈ, ਬੜਾ ਭਾਈ ਕਰਕੇ ਪਤਿਆਈ ਜਾਣਾ। ਸ਼ੇਰੂ ਤੇ ਗੁਰਮੇਲ ਵੀ ਇਹਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਤੇ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਸ਼ੇਰੂ ਹਮਾਤਤ ਸੀ- ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਤੇ ਗੁਰਮੇਲ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਚ ਮਾਸਟਰ।

ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਬਾਹਰਲੀ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਚ ਪੱਕੇ ਚੁਬਾਰੇ ਪਾ ਲਏ ਸੀ; ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲ 'ਪੱਕਿਆਂ ਵਾਲੇ' ਪੈ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਕੜ ਖਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਸਾਹਨੇ ਵਾਂਗ ਆਕੜੀਆਂ ਰਹਿਣੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਬੂ ਮਾਰਨੀਆਂ। ਤਾਏ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੱਕ ਕੇ ਖੂਹੀ ਚ ਲਟਕਾ ਦਿਤਾ। ਇਹਦੇ ਚਾਚੇ ਧੰਨੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਕੜਾ ਲੱਭ, ਏਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੀ ਲੱਭੂਗਾ। ਤਾਇਆ, ਅਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਗਿਆ।

ਤਾਇਆ ਦਿਨ ਸੁਧ 'ਤੇ ਬੱਕਰੇ ਝਟਕੌਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਏ ਦੀ ਚਾਚੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੂੰ ਬੱਕਰਾ ਨਾ ਵੱਢ, ਜਾਨ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਇਹਦੀ। ਪੈਸੇ ਮੈਥੋਂ ਲੈ ਲਈ'। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਆਹ ਲੈ ਚਾਚੀ, ਨਹੀਂ ਵੱਢਦਾ। ਤਾਏ ਨੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਏ। ਉਹਦੇ ਪੁੱਤ ਜਗੀਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, ਲੈ ਬੱਕਰਾ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਮੋੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਲੈ ਆਈਂ। ਬਾਅਦ ਚ ਬੱਕਰਾ ਵੀ ਵੱਢ ਵੀ ਲਿਆ ਤੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਰੱਖ ਲਏ। ਦਿਨ ਸੁਧ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੁਏ ਖੇਡਦਾ। ਮੀਟ ਪਤੀਲੇ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਯਾਰ ਬੇਲੀ 'ਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਚਲਦੀਆਂ। ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਾਅ ਦਿੰਦਾ। ਜੇ ਲੜ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਸਭ ਖੇਹ-ਖਰਾਬੀ ਹੁੰਦੀ। ਲੋਹੜੀਆਂ ਦਿਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦਿਨ ਸੁਧਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਜਾਨ ਮੁੱਠ ਚ ਆਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਗੋੜਾ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਖਬਰਦਾਰੀ ਰੱਖਦਾ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਦੀ ਆਖਦੀ, ਹੇ ਵੈਹਗੁਰੂ, ਆਹ ਦਿਨ ਸੁਖੀਂ ਸੁਖਾਂਦੀ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਤਾਇਆ, ਆਹਟਾ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਲੜਦਾ। ਗਲੀਆਂ ਚ ਗੋੜੇ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦਾ। ਗਾਲੇ ਬਾਲੀ ਹੁੰਦਾ। ਹੱਥ ਚ ਦਾਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਬੱਕਰੇ ਝਟਕੌਣ ਵਾਲੀ ਨੰਗੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਸ਼ਤਰ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਗਲੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਕੋਲ



ਉਲੂਮੇ ਲੈਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਪੰਚੈਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂ ਧੱਕਾ-ਮੁੱਕੀ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਤਾਏ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਥਾਂ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਪਰ ਘਰਦੀ ਸੱਭ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਹਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸੀ। ਬਾਪ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀਆਂ ਮੰਗਦਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਗੱਲ ਨਾ ਵੱਧ ਜਾਵੇ। ਤਾਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ: ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਨਾ ਡਰਿਆ ਕਰ। ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਹੇਠ ਈ ਰੱਖੀਦਾ। ਟਿਕਾਣੇ। ਤਾਂ ਹੀ ਸੂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਲਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਗਰਮੀ ਚ ਆ ਕੇ ਤਾਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰੀ ਵੀ ਕਰਨੀ - ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਆਂ ਨਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ 'ਵਾਅ ਵਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਰਮੇ ਪੀ ਜਾਉਂ। ਮੇਰੀ ਆਖੀ ਯਾਦ ਰੱਖਿਓ: ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਈ।

ਤਾਏ ਦੀ ਸੁਭੇਕਾਂ ਆਖੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਲੈਤ ਆ ਗਏ। ਚਾਚਾ, ਡੁਬੱਈ ਨੂੰ ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਪਿੰਡੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਭੂਆ ਤੇ ਚਾਚੀ ਤੇ ਨਿਕ ਨਿਕੇ ਨਿਆਣੇ। ਓਧਰੋਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। 'ਕੱਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕੋਦਰ ਵਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੂਆ, ਪਿੰਡੋਂ ਉਠਾਲ ਕੇ, ਅਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਈ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਚ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵੀ ਵੇਚ ਤੇ। ਤਾਏ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਕੁਸਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਤੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਬੋਲੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਕਦਮ ਕੀੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਤੇ ਡੱਡਾਂ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈਆਂ ਸੀ।

ਤਾਏ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਪ ਮਾਣ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੱਕ ਉੱਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਚ ਚਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਖੇੜਾ ਆ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਜੇ ਦਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਅਜੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਨਾ ਤਾਏ ਨੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਸੀ, ਨਾ ਬਾਕੀ ਟੱਬਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਜਾ ਸਕਣਾ ਸੀ। ਤਾਇਆ, ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ 'ਹਰੀ ਸਿਉ' ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇ ਚਾਚਾ ਇਹਨੂੰ ਵੱਡਾ ਭਾਉ ਕਹਿੰਦਾ। ਚਾਚੇ, ਸਿਰ ਇਹਦਾ ਬਾਪ ਵਰਗਾ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਾਏ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਚਾਚਾ ਅਕਸਰ ਓਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ - ਇਹ ਫਲਾਨੇ ਹਨ: ਸਰਦਾਰੇ ਕੇ। ਗੰਜੇ ਸਰਦਾਰੇ ਕੇ।

ਜੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਛੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁੱਟ ਸੁੱਟਦਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰੀ ਪਹਿਲੋਂ ਈ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਚਲਣੋਂ ਫਿਰਨੋਂ ਵੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਮਸਾਂ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਆ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਤਾਇਆਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਹ ਸੁੱਟਦਾ। ਕਸਾਈਆਂ ਵਾਂਗ। ਭੋਰਾ ਤਰਸ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਦਾਤ ਮਾਰੇ। ਬਾਹਾਂ, ਮੂੰਹ ਲੱਤਾਂ ਸਭ ਛਿੱਲੇ ਹੋਏ। ਜਿੰਦਾਂ ਬੱਕਰੇ ਨੂੰ ਵੱਢਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਉਹ ਬਚ ਕਿਵੇਂ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤਾਇਆ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਭਾਬੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਤਾਇਆ ਟਰੰਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰੋੜਕਿਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਭਾਬੀ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਾਉਂਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣਾ: ਸੋਖ, ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਆਇਆ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਲਿਖ ਦੇਹ। ਸੈਨਤਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਬੀ ਦੀ ਆਸਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਅਜੇ ਮੁੱਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਔਰਤ ਸੀ, ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਭਾਬੀ ਮਰਨ ਤਾਈਂ ਤਾਏ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਰਸਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਮਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੁੜਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਆਖੇ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਭਾਬੀਓਂ ਬਿਨਾਂ ਘਰ ਭਾਂ ਭਾਂ ਕਰੇ। ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ, ਤਾਇਆ ਮੁੜ ਕੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਦੋ ਭਾਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਈ ਔਂਤ। ਔਂਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਫ ਪਿਉ ਦੇ ਜਾਤਕ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਂਗਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕੈਂਦ੍ਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਕੁੱਟ ਦਿਤੇ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਚੋਂ ਲਗਦਾ ਭਰਾ ਲਾਲੂ, ਤਾਏ ਕੋਲੋਂ ਪੀ ਖਾ ਕੇ ਅਪਣੇ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਢੋਲੇ ਦੀਆਂ ਲਾਉਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਹੀ ਅੱਖ ਵਲ ਹੋਣਾ। ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਗਲ ਚ ਸਾਫਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਛੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਸਾਫਾ ਝੱਟ ਕਢਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਖੜੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਤੂੰ ਤੂੰ ਮੈਂ ਹੁੰਦੀ ਤੋਂ, ਸ਼ਰੀਫ ਬੁੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਰਲਣਾ ਪਿਆ। ਤਾਏ ਨੇ ਟਕੂਏ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਛਾਂਗ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਲਾਲੂ ਨੇ ਤੀਵੀਆਂ। ਛਾਂਗਾ ਦੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਸਾਲ-ਛੋਈਂ ਮਹੀਨੀਂ ਰੋਲਾ ਪਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣਾ। ਜਿੰਦਾਂ ਵੈਣ ਪਾਈਏ ਆ: ਅਸੀਂ ਸਰਦਾਰੇ ਦੇ ਜਾ ਬਹਿਣਾ, ਅਸੀਂ ਲਾਲੂ ਦੇ ਜਾ ਰਹਿਣਾ। ਵਰ੍ਹੇ ਛਿਮਾਰੀਂ ਦਾ ਇਹ ਵਕੂਆ ਘਰਾਂ ਚ ਕਲੇਸ਼ ਕਰਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਆਵਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਟ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਏਧਰ ਤਾਏ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਊਗਾ। ਏਸ ਗੁੰਝਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਫਿਰ ਤਾਇਆ ਲਾਲੂ ਨਾਲ ਵੀ ਲੜ ਪਿਆ। ਉਹਦੀ ਵੀ ਅਈ ਤਈ ਫੇਰਤੀ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵ੍ਹੇ: ਆਓ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਉਹ ਮੋਹਰਿਓਂ ਕਹਿਣ: ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ। ਦੋਵੇਂ ਸਾਡੇ ਚਾਚੇ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।

ਅਖੀਰ ਚ ਤਾਇਆ ਜੰਗਲਾਤ ਮਹਿਕਮੇ ਚ ਮੇਟ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲ। ਨਰਸਰੀਆਂ ਦਾ ਰਾਖਾ। ਨੌਕਰੀ ਪੱਕੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸੀਗੀ ਲਗਾਤਾਰ। ਇਹ ਵੀ ਇਹਦੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੰਗਲਾਤ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ। ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਭਾਅ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਦੀ ਇਹਦੀ ਦੀਦ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਭਾਈਆ ਜੀ ਕਹਿੰਦੀ। ਤਾਇਆ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਇਹਨੂੰ। ਇਹ ਪੀ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿਓਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਲੇ-ਬਾਲੀ ਹੋ ਲੈਂਦਾ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਕੰਮ ਤੇ ਈ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿਓਂ ਆਪੇ ਇਹਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਪੂਰੀ ਦਿੰਦਾ। ਤਾਏ ਨੇ ਏਥੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਆਇਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੁੱਖ ਵਢਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਾਤਣ ਤੋੜ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਘਰ ਮਸਾਂ ਅਪੜਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਹ ਚ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਘਰ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਚੜਾਉਣ ਅੱਠ ਜਣੇ ਆਏ। ਸਾਰੇ ਮਰਦ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਈ ਨਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪੁੱਤ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਚਲਿਆ, ਤੂੰ ਚਲਣਾ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਤਾਏ ਨੇ ਤਾਂ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਵਿਛੜਨ ਲੱਗੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਹਾ: ਘਰ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਾ ਭੁੱਲੀਂ। ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਮੱਤ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਤਾਏ ਨੇ ਸਿਰਫ ਮੇਰੀ ਜੱਫੀ ਭਰੀ, ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਰਤਾ ਕੁ ਨੀਵਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਹਨੇ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ। ਜੱਫੀ ਕੱਸ ਲਈ। ਸਿਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਪਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਿਹਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਤਾਇਆ ਰੋਂਦਾ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਲੁਕ ਕੇ। ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋਣਾ ਸੌਖਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਆਖਰੀ ਦਰਸ਼ਣ ਮੇਲਾ ਸੀ - ਜਾਂਦੀ ਵਾਰ ਦਾ। ਮੈਂ ਮੁੜਕੇ ਤਾਏ ਦੀ 'ਵਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਏਦੂੰ ਪੌਣੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤਾਏ ਨੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ। ਮੇਰੇ ਮੁੜਕੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦਸ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ।

ਸਾਲ 1981 ਚੜ੍ਹਿਆ ਈ ਸੀ। ਘੁਸਮੁਸਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਅਪਣੇ ਘਰੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਤਾਇਆ, ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਕੁਛ ਕਰ। ਬੱਸ ਹੁੱਥੂ ਆਈ ਜਾਵੇ। ਬੰਦ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਹੱਥੀਂ ਮੰਜੇ ਤੇ ਲੰਮਾ ਪਾਇਆ; ਆਪ ਡਾਕਦਾਰ ਨੂੰ ਲੈਣ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਅੱਧੇ ਪੌਣੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮੁੜਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਖੇਡ ਖਤਮ। ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ ਬਾਤ। 'ਖੇਡ ਖਤਮ' ਤਾਏ ਦਾ ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਸੀ। ♦

## ਬੁੱਢੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਭੈਅ

ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਨੀ ਸੌ ਬਾਠੂ ਤ੍ਰੇਹਣ ਦੀ ਹੋਊ। ਹੱਦ ਚੌਹਟ ਦੀ। ਨਕੋਦਰ ਤਸੀਲ ਦੇ ਪਛਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪਿੰਡ - ਉੱਧੋਵਾਲ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਘਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਈ ਸੀ। ਘਰ ਚ ਗੰਗਾ ਵਗਦੀ ਸੀ।

ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਲਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵੀ ਆ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਮਾਸਟਰਾਣੀ ਆ ਗਈ, ਨੇਤਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਜੇਬੀਟੀ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੋਹਣਾ ਜੁਆਨ। ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ। ਕਪਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ। ਨਾਂ ਸੀ ਅਵਤਾਰ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ ਸਪੁਤਰ ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਇਹਨੂੰ ਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਭਾਜੀ ਸੀ; ਕਈ ਵੱਧ ਮਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹਨੂੰ ਭਾਜੀ ਜੀ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਭਾਜੀ ਦਾ ਘਰ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਸੌ ਡੇਤ ਸੌ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਹੋਊਗਾ। ਐਨ ਬੁਹਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਕੇ। ਏਦੂੰ ਨੇੜੇ ਨੌਕਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੀ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰ ਲਈ। ਨਾਲ-ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਵੱਸੋਂ ਵੀ ਖੂਹ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰ ਲਈ।

ਭਾਜੀ, ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਵਗਾਰਾਂ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਜੀ ਜੀ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਮੱਕੀ ਵਢਾ ਲੈਣੀ ਜਾਂ ਕਣਕ ਨੂੰ ਗੋਡੀ ਕਰਵਾ ਲੈਣੀ। ਉਹ ਵੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ। ਭੱਜ ਭੱਜ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਭਾਜੀ ਜੀ ਨੇ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਾਉਣਾ। ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਸੱਦ ਲੈਣਾ। ਇੱਕ ਅੱਧੀ ਵਾਰ ਚਾਹ ਪਿਆ ਦੇਣੀ। ਫਿਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ: ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਬਈ ਸ਼ਾਬਾਸ਼। ਬਾਰਾਂ ਵੱਜ ਗਏ ਆ, ਅੱਧਾ ਘੋਂਟਾ ਹੋਰ ਲਾਓ ਤੇ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ। ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਜਾਓ। ਜਾ ਕੇ ਫੁਲਕੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਓ।

ਮਾਸਟਰਨੀ ਨੇਤਲੇ ਪਿੰਡ ਮਹਿਤਪੁਰ ਦੀ ਸੀ; ਮਹਿਤਪੁਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗੂੰ ਈ ਸੀ। ਨੱਕ ਦੀ ਸੇਧੇ, ਮਹਿਤਪੁਰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਹੈ, ਹੱਦ ਢਾਈ ਹੁਊ। ਏਦੂੰ ਵੱਧ ਨਹੀਂ। ਸੜਕਾਂ ਉਦੋਂ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਸਟਰਨੀ ਵੀ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਟਰੇਨਿੰਗ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ; ਇਹ ਵੀ ਮੌਜਾਂ ਈ ਸਨ; ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨੇੜੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜੰਮੀ ਜਾਈ ਸੀ, ਮਾਸਟਰਨੀ। ਵੀਹਾਂ ਬਾਈਆਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਊ। ਸੁਹਲ ਜਿਹੀ। ਸਾਊ। ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਬੋਲਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਘਰ ਦਾ ਜੀਅ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ 'ਕੱਲੀ ਹੀ ਤੁਰਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਤੁਰਕੇ ਈ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਜੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਾਇਕਲ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ।

ਸਾਉਣ ਭਾਂਦੋਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੀਂਹ ਵੀ ਬੜੇ ਡਾਢੇ ਪੈਣੇ - ਕੱਟੇ ਰੋੜ੍ਹ। ਜ਼ੋਰੀਂ ਬੱਦਲ ਗਰਜਣੇ। ਮੀਂਹ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਘਣੇ ਬੱਦਲ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਕਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਘਟਾਵਾਂ। ਜਾਨ ਤ੍ਰਾਹ ਤ੍ਰਾਹ ਕਰੇ। ਮਾਸਟਰਨੀ ਨੇ ਭਾਜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗਿਟ ਮਿਟ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ: 'ਜਰਾ ਐਧਰ ਆਓ ਉਏ। ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਆਹ ਭੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਿਤਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉ।' ਸਾਡੇ ਭਾਣੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਰੱਬ ਦਾ ਈ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਲਾਲਚ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਬਈ ਸਕੂਲੋਂ ਜਾਨ ਖਲਾਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਈ। ਸੱਤ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਅਸੀਂ। ਪੱਕੀ ਦੂਜੀ ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ। ਨਿਕ-ਨਿਕੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ। ਦੋਵੇਂ ਤਰਸੇਵੇਂ ਦੇ ਪੁੱਤ। ਪਿਆਰਾ ਵੀ ਅਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਇੱਕੋ ਪੋਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ। ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਬਾਪ ਵੀ 'ਕੱਲਾ ਈ ਸੀ। ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਬੱਧੇ ਤੁਰ ਪਏ ਮਹਿਤਪੁਰ ਨੂੰ। ਮਾਸਟਰਨੀ ਮੋਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਗਰੇ ਮਗਰ। ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਪੈਰ ਪੁੱਟਦੇ, ਸਾਹੋ ਸਾਹੀ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਮਾਸਟਰਨੀ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਚ ਪਤਲਾ ਪਤਲਾ ਮੀਂਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹ ਗਿਆ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਛਰਾਟੇ ਵੀ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕਪੜੇ ਤਰ ਹੋ ਗਏ।

ਮਾਸਟਰਨੀ ਨੇ ਚੂੜੀਦਾਰ ਚਿੱਟੀ ਪਜ਼ਾਮੀ ਤੇ ਘੁਟਵਾਂ ਫੱਬਵਾਂ ਰੰਗਦਾਰ ਜੰਪਰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੇਲ ਦੀ ਚੁੰਨੀ। ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਉਦੋਂ ਵੈਜੰਤੀ ਮਾਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਕਪੜੇ ਵਾਹਵਾ ਗਿੱਲੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਚੰਬੜਣ ਲੱਗੇ; ਫਿਰ ਖਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਅੰਗ ਮਟਕਣ ਲੱਗੇ। ਮਾਸਟਰਨੀ 'ਕੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇ। ਜਿੰਦਾਂ ਜਿੰਦਾਂ ਇਹ ਸੁੰਗੜੇ, ਜਿਸਮ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾਵੇ। ਸੀਨ ਪੂਰਾ ਫਿਲਮੀ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਅਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਬਾਲ ਬੁੱਧ ਅਜੇ ਇਸ ਸੱਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਸੀ। ਜਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਬੋਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਬੱਸ ਹੁਕਮ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰੋਸਾ ਮਨ ਚ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਏਸ ਗੱਲ ਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਾਸਟਰਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲੇ ਰਹੀਏ। ਮਾਸਟਰਨੀ ਨਿਕ-ਨਿਕੀ ਤੋਰੇ ਬੜਾ ਛੋਹਲਾ ਤੁਰਦੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਸਾਨੂੰ ਈ ਏਦਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਠੁਰ ਠੁਰ ਕਰਦੇ ਭੱਜਦੇ। ਜੇ ਬਹੁਤਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨੱਠ ਕੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ; ਪਰ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਾ ਰਲਦੇ, ਰਤਾ ਕੁ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਰੀ ਵਾਟ ਇਹਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਕੁ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਹਨੂੰ ਸੁੱਖ ਸੁਖੀਲੀ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੰਸਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਟੈਮ ਚ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੋਊ।

ਘਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਸਟਰਨੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ: ਚਲੋ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੁੜ ਜਾਓ। ਮਾਸਟਰਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੱਪੜੇ ਗਿੱਲੇ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਆਵਦੇ ਵੀ ਗਿੱਲੇ ਈ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਨਾ ਸਾਡੇ ਕਪੜੇ ਸੁਕਾਉਣ ਦੀ ਸੁੱਝੀ, ਨਾ ਹੀ ਅੱਗ ਸੁਕਾਉਣ ਦੀ, ਬਈ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਠੰਢ ਹੀ ਲਹਿ ਜਾਊ। ਗਰਮ ਚਾਹ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਊ ਇਹਦੇ ਲਈ। ਸਾਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਵੱਕੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਏਧਰ ਏਧਰ ਪੈਰ ਘਸਾਏ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਈ, ਪਿਆਰਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਬਈ ਮੀਂਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਜੋਰ ਨਾਲ ਪੈਣ ਈ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਆਪਾਂ ਮੀਂਹ ਏਥੇ



ਹੀ ਵਰ੍ਹਾ ਲਈਏ, ਫਿਰ ਘਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਮੰਨ ਲਈ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏਥੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਉਣਾ ਹੈ- ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਚਾਲ ਹੀ ਹੋਊ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਡੇ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਬੋਹੜ ਬੱਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਚੁੰ ਨਾ ਪੈਂ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਾ ਪਰਿੰਦਾ ਦਿਸੇ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਅੰਦਰ ਵੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਬੂਹੇ ਭੇੜ ਲਏ। ਮੀਂਹ ਵੀ ਕਵੇ, ਬਈ ਅੱਜ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਅਗਲੇ ਪਿਛਲੇ ਘਾਟੇ ਪੂਰੇ ਕਰੂੰ। ਜਾਣੀ ਕੜ੍ਹ ਹੀ ਪਾਟ ਗਿਆ। ਕੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਘੰਟਾ ਡੇੜ ਘੰਟਾ ਉੱਥੇ ਰੁਕੇ। ਫਿਰ ਪਿਆਰਾ ਝਕਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ 'ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅੱਧਾ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਇਹਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਪਰ ਇਹਦੀ ਕਿਤੇ ਭਿਣਕ ਨਾ ਪਈ। ਮੈਂ ਰੋਣਹਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋਚਾਂ ਬਈ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰੂੰ। ਮੈਂ 'ਕੱਲਾ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਬਾਅਦ ਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਏਥੇ ਮਾਸੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨ ਚ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਖੀਰ, ਮੀਂਹ ਵੀ ਮੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਦੁਖੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ; ਡਰਦਾ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਕੇ 'ਕੱਲਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਕੂਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਰੇ ਨਿਆਣੇ ਘਰੋਂ ਘਰੀਂ ਜਾ ਵੜੇ। ਅਸੀਂ ਘਰੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਹਿਤਪੁਰ ਸੀਗੇ, ਏਧਰ ਘਰਦੇ ਸਾਨੂੰ ਲਭਦੇ ਫਿਰਨ। ਬਈ, ਸਾਡੇ ਮੁੰਡੇ ਸਕੂਲੋਂ ਨਹੀਂ ਮੁੜੇ। ਕਿੱਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਏਨੀ ਨਾ ਸੁੱਝੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖਬਰ ਈ ਕਰ ਦੇਈਏ ਕਿ ਉਹ ਮਹਿਤਪੁਰ ਮਾਸਟਰਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਚ ਮਹਿਤਪੁਰ ਵੱਲ ਆਪ ਵੀ ਗੇੜੇ ਮਾਰ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੜਕੇ ਰਾਮੂਵਾਲ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਸਾਹ ਸੂਤੇ ਗਏ। ਚਿਰਾਂ ਦਾ ਸੁੱਕਿਆ ਬੁੱਢਾ ਦਰਿਆ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੂਕਰਾਂ ਮਾਰੇ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਚਿੜੀ ਜਨੌਰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ। 'ਕੱਲਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਸੁਣੇ। ਮੇਰੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਏ ਸੀ, ਏਥੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਭ ਸੁਕ ਪੁਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੱਭ ਜਲੋਂ ਬਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾ ਏਧਰ ਜੋਗਾ ਨਾ ਓਧਰ ਜੋਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ। 'ਕੱਲਾ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮੈਂ ਢੀਮ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲਾਉਣੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ, ਪਾਣੀ ਓਥੋਂ 'ਗਾਂਹ ਆ ਚੜ੍ਹਨਾ। ਮੈਂ ਰਤਾ ਕੁ ਹੋਰ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਕਦੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਣਾ, ਕੋਈ ਬਹੁੜ ਹੀ ਪਵੇ। ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਦਿਲ ਛੱਡਤਾ। ਡਰ ਗਿਆ। ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਭਿਆਨਕ ਖਿਆਲ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗਾ। ਓਧਰੋਂ ਘੁਸਮੁਸਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣੂਗਾ। ਘੰਟਾ ਡੇੜ ਘੰਟਾ ਮੈਂ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੋਅ ਰੋਅ ਕੇ ਮੇਰਾ ਘੱਗ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਰੋਣਾ ਨਿਕਲਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਝਦਾ।

ਮੇਰੀ ਭਲੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਸਾਉਣ ਸਿਓਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਮਹਿਤਪੁਰੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਈ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਦੇਖ ਮੇਰੀ ਢਾਰਸ ਬੱਝੀ। ਇਹਨੇ ਮੇਰਾ ਹਵਾਲਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਡੁਸਕਣ ਲੱਗਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਇਹਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਹੋ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਸੈਕਲ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਕਾਠੀ ਫੜ ਲਈ, ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ। ਡਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਸਿਓਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੁੱਛਦਾ: ਠੀਕ ਆਂ ਨਾ; ਡਰ ਨਾ; ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਈ ਹਾਂ। ਓਧਰੋਂ ਪਾਣੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਈ ਜਾਵੇ। ਐਨ ਵਿਚਾਲੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਮੇਰੇ ਗਲ ਗਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਡਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਗੋੜੇ ਆਉਣਗੇ। ਪੂਰਨ ਨੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ: ਡਰੀ ਨਾ ਜਾਹ। ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਈ ਹਾਂ। ਬੱਸ ਤੂੰ ਕਾਠੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜੀ ਰੱਖ। ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਵੀ ਛਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਮੇਰੇ ਦੰਦ ਵਜਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਘਟਣ ਲੱਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੱਕ ਹਿੱਕ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪੁੰਨੀਏ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਨੇਫੇ ਤਾਂਈ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਪੱਟਾਂ ਤਾਂਈ ਤੇ ਫਿਰ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ। ਫੁਰਨ ਸਿਓਂ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਬਣਕੇ ਬਹੁੜਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਬਈ ਜੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡੁੱਬ ਮਰਨਾ ਸੀ ਜਾਂ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਦਾ ਦਹਿਲਿਆ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬੁੱਢੇ ਦਰਿਆ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਮਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਚ ਇਹ ਦਰਿਆ ਦਰਿਊ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਕਿੱਦਾਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚਦੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾਅ ਸੀ। ਆਦਰਾਂਮਾਨ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਕਰਕੇ ਇਹਦਾ ਨੱਕਾ ਸਤਲੁਜ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਿਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ, ਏਧਰ ਨੂੰ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਵਹਾਅ ਕਈ ਵਾਰ ਤੇਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਇਹਨੇ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਵੀ ਵਹਾ ਲਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੜਕ ਬਨਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਚੇਤਾ ਈ ਨਾ ਆਇਆ। ਲੋਕ ਗੱਡਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸਿਓਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦੇ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਲਾਗੇ ਬੰਨੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਦੇ ਬਚਾ ਲਈ ਵੀ ਸੜਕ ਤੋੜ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਦੇ ਏਥੋਂ ਦੀ ਬੁੱਢਾ ਦਰਿਆ ਵਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਪੱਧਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਪੂਰਨ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ: ਆਹ ਲਓ ਬਈ ਸਾਂਭੋ ਆਵਦਾ ਮੁੰਡਾ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਰੋ ਪਿਆ; ਮੇਰੀਆਂ ਧਾਹਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਗਿੱਲੇ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਹੋਰ ਪਾਏ; ਉੱਤੇ ਖੇਸ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦੀ ਰਜਾਈ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਪਰਾਤ ਚ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਰਮ ਗਿਲਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਦਾਦੀ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੁੱਕਲ ਚ ਲੈ ਕੇ ਬਾਪੜਦੀ ਰਹੀ। ਬਾਪ ਨਰਾਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਤਾਇਆ ਪੂਰਾ ਖ਼ਫ਼ਾ। ਸਵੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਭਾਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਆਇਆ: ਖਬਰਦਾਰ ਜੇ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਤੇ ਘੱਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਭੇਜੀਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੋਊ। ਬੁਖਾਰ ਦਾ ਭੰਨਿਆ ਮੈਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ

ਸਕੂਲ ਨਾ ਗਿਆ। ਭੈੜੇ ਭੈੜੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਭਾਜੀ ਨੇ ਤਾਏ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕੱਢਿਆ: ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ  
ਓਏ। ਤੂੰ ਮਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ।  
ਹੁਣ ਉਹ ਵੇਲਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਚ ਭਿੱਜਿਆ ਮਾਸਟਰਨੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ♦

## ਵਾਰੀ

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਕੂਲੇ ਪੈ ਗਏ ਸੀ; ਸਾਡੇ ਕਈ ਹਾਣੀ ਸਕੂਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੇ। ਇਹਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਦੋਂ, ਪਰ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਾਹਲੀ ਸੌਖੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਨਾ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦਾ ਡਰ। ਨਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਚਿੰਤਾ। ਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਫਿਕਰ। ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਪਸੂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ। ਢੋਲੇ ਗਾਉਂਦੇ। ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਸੂ ਚਰਾਂਦੀਂ ਚਰਦੇ ਰੱਜ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਘਰ ਆ ਵੜਦੇ। ਕਈ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਵਦੇ ਪਸੂ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਧੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਛੇ-ਛੇ ਸੱਤ-ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ।

ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸੀਗੇ। ਪਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਧੋਵਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਢਾਈ ਕੁ ਮੀਲ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਗੇ ਬੰਨੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਚੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮਹਿਤਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ। ਨਕੋਦਰ ਤਸੀਲ ਚ। ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਆਖਿਰੀ ਪਿੰਡ ਚੋਂ ਹੈ। ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਮਾਲਵਾ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਗਾ ਤੇ ਲੋਲੀ ਵੱਡੇ ਪਸੂ ਚਾਰਦੇ - ਗਵਾਂ, ਮੱਝਾਂ, ਵੱਛੇ-ਵੱਛੀਆਂ, ਕੱਟੇ-ਕੱਟੀਆਂ। ਧਰਮ ਸਿਓਂ, ਸੇਮਾਂ, ਜਗੀਰ, ਅਮਲੀ ਤੇ ਵੈਲੀ ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਾਰਦੇ। ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਣੀ ਤਿੰਨੇ ਭਾਈ ਛੜੇ ਸੀ। ਹਮਾਤਤ ਸੀ, ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਆਤ ਬੋੜੇ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਘਰ ਨਾ ਵਸਿਆ। ਪੂਰਨ ਵਾਹੀ ਕਰਦਾ। ਪਖੀਰੀਆ ਸਰਦੇ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਮਹਿੰਗਾ ਪਸੂ ਚਾਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਪੂਰਨ ਨੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਣਾ, ਨਿਆਣਿਆਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਛੇੜ ਕੇ ਕਹਿਣਾ: ਪੂਰਨਾ, ਅੱਖੀਆਂ ਚ ਰਈਂ ਵੱਸਦਾ ਜਾਈਂ ਦੂਰ ਨਾ। ਇਹਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਭੱਜਣਾ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਇਹਨੂੰ ਡਾਹ ਨਾ ਦੇ ਦੇਣੀ।

ਲੋਲੀ ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਹਾਣ ਪ੍ਰਵਾਣ। ਸਾਨੂੰ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਰਸ਼ਕ ਹੋਣਾ। ਅਸੀਂ ਮਨੋ-ਮਨੀਂ ਕਹਿਣਾ: ਇਹਨੇ ਕੋਈ ਪੁੰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਪਾਪ। ਤਾਹੀਓਂ ਇਹ ਵਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ; ਮੌਜਾਂ ਕਰਦਾ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਜੇਲੂ ਚ ਤਾੜੇ ਗਏਂ ਆਂ। ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਤੇ ਡੰਡੇ ਖਾਣ ਨੂੰ। ਮਹਿੰਗਾ ਤੇ ਲੋਲੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਸੂ ਦੇਖ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ: ਆਹ, ਜਰਾ ਕੁ ਮੇਰੇ ਪਹੁਆਂ ਵੱਲ ਨਿਗ੍ਹਾ ਰੱਖੀਂ। ਮੈਂ ਫਲਾਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਆਵਾਂ।

ਲੋਲੀ ਕੋਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸੂ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਫੰਡਰਾਂ, ਤੋਕੜਾਂ ਤੇ ਦੁੱਧੋਂ ਭੱਜੀਆਂ ਮੱਝਾਂ-ਗਵਾਂ। ਚੋਰੀਆਂ, ਬੱਲੀਆਂ, ਕੁੰਡੀਆਂ, ਮੀਣੀਆਂ ਤੇ ਚੱਪੀਆਂ। ਸਾਵੀਆਂ, ਚਤਰੀਆਂ, ਮੱਥੇ ਫੁੱਲੀ ਵਾਲੀਆਂ, ਸੀਲ ਤੇ ਮਾਰਨ ਖੰਡੀਆਂ। ਲੈਰੀਆਂ ਕੱਟੀਆਂ-ਵੱਛੀਆਂ ਤੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਕੱਟੇ-ਵੱਛੇ। ਅੜੁਬ ਪਸੂਆਂ ਦੇ ਇਹ ਡੈਹਾ ਪਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਹਿੰਦਾ: ਜਾਹ, ਹੁਣ ਭੱਜ ਤਾਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ। ਕੱਟੇ-ਵੱਛੇ ਜਦੋਂ ਜੋੜਨ ਜੋਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਹਲੀਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ। ਕੱਟੀਆਂ-ਵੱਛੀਆਂ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਦੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਲਵੇਰੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਮਾਲਕ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ ਸੱਤੇ ਦਿਨ ਇਹੋ ਕੰਮ। ਲੋਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਸੂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਰੁਪਈਆ ਦੋ ਰੁਪਈਏ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ; ਜਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦਾਣੇ। ਝੋਟੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੇਵੇ ਆਈਆਂ ਝੋਟੀਆਂ ਨੇ ਖੋਰੂ ਪਾਉਣਾ। ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਤਿੰਗੀ ਜਾਣਾ। ਖੇਵੇ ਆਈਆਂ ਮੱਝਾਂ ਮਾਲੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਠਾਕਰ ਜਨਾਨੇ ਨੇ ਏਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਮਾਲੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਵੰਡ ਵੜੇਵਿਆਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਝੋਟਾ। ਪਰ ਗਾਈਆਂ ਮੁਫੜੋ-ਮੁਫੜੀ ਆਵਾਰਾ 'ਸਰਕਾਰੀ' ਸਾਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਦੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਪਰ ਵੱਧ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਹਨਤ ਲੈਣ ਲਈ ਲੋਲੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਵੈਹੜ ਜਾਂ ਗਾਂ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ। ਏਦਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੋ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਵੱਧ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਹਿਰਾ ਦਿਸਦੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ: ਲਗਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਵੱਛੀ ਨਵੇਂ ਦੁੱਧ ਹੋ ਗਈ ਆ। ਬਹਾਨਾ ਇਹ ਲਾ ਦੇਣਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਰੂ-ਪਰੂ ਹੋਏ ਤੋਂ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਣੀ ਆਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਲੱਗਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਹਦੀ ਕਿੱਦਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦਾ।

ਕਈਆਂ ਤੋਕੜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੋਅ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵੇਰੂਦੀ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭਜਾਈ ਫਿਰਨੀ। ਟਿੱਕ ਕੇ ਚਰਨ ਨਾ ਦੇਣੀ। ਨਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੇਣਾ। ਡਾਂਗ ਤੇ ਡਾਂਗ ਵਰੁਈ ਜਾਣੀ। ਨਾਲੇ ਕਹਿਣਾ: ਚੱਲ ਫੇ ਦੇਖ ਲਾਅ ਅੱਜ ਲੋਲੀ ਦੇ ਹੱਥ। ਛੱਡੂਗਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਚੋਅ ਕੇ ਹੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੰਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਜਾਹ, ਜਾਂ ਫੇ ਦੇਖੀ ਚੱਲ ਮੇਰੇ ਜਲਵੇ। ਗਾਂ-ਮੈਂਹ ਨੇ ਹੰਭ ਕੇ ਖੜੋ ਜਾਣਾ। ਜਾਣੀ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਣੇ। ਲੋਲੀ ਨੇ ਪਸਮਾ ਲੈਣੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਗਾਂ ਮੈਂਹ ਦੀ ਪੂਛ ਫੜ ਕੇ ਇਹਨੇ ਉਹਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਗਾਂਹ ਲੰਘ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਤੇ ਫਿਰ ਐਸਾ ਹੁੱਝਕਾ ਮਾਰਨਾ ਕਿ ਪਸੂ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਤੇ ਚਿੱਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਫਿਰ ਇਹਨੇ ਡਾਂਗ ਵਰੁਉਣੀ। ਏਸੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਝੱਲ ਚ ਹੀ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਪੀ ਲੈਣੀ ਜਾਂ ਕੱਚਾ ਦੁੱਧ ਹੀ ਪੀ ਲੈਣਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੁੱਧ ਕਿਸੇ ਸਿਵੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਣਾ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਵੇ ਤੇ ਪਏ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਤੇਲ ਸਿਰ ਨੂੰ ਲਾ ਲੈਣਾ। ਇਹ ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਚਹੁੰ ਪੰਜਾਂ ਮੀਲਾਂ ਚ ਵਿਰਲੇ-ਵਿਰਲੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਝੱਲ ਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ। ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਝੱਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਵਾਹੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਘੱਟ ਸੀ। ਦੁਆਬੇ ਚ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਥੇਰੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਏਥੋਂ ਲੋਕ ਵਲੈਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੋਂ ਹੀ ਤੁਰੇ ਸੀ।

ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੀ ਜੰਗਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਝੱਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਵਾਰੀ ਮਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਸੂ ਚਰਦੇ। ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ। ਝੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸਿਵੇ ਆਉਂਦੇ। ਸਿਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਮਾਰ ਤੇ ਠੀਕਰੇ ਪਏ ਹੋਣੇ। ਅਸੀਂ ਡਰਨਾ। ਸਿਵਿਆਂ ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੋਅ ਹੋ ਜਾਣੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ

ਡਰਾਉਣਾ: ਔਹ ਦੇਖੋ, ਸਿਵਿਆਂ ਚ ਚੁੜੇਲਾਂ ਨੱਚਦੀਆਂ। ਬਾਲਾਂ ਨੇ ਓਧਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਲੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿਵਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਣਾ ਚੁੜੇਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਮੁੰਡਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਬਈ ਸਾਡਾ ਹਾਣੀ-ਤਾਣੀ ਚੁੜੇਲਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰਦਾ ਸੀ ਨਾ ਇਹ ਇਹਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਇਹ ਚੁੜੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸੁਣਾ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਜਮੇ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਚ ਇਹਦਾ ਬਾਪ ਬੜਾ ਕੱਬਾ ਸੀ। ਨਾ ਉਹਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਸੀ। ਆਵਦੇ ਸਕੇ ਸੋਦਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਲੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਵਾ-ਤਵਾ ਬੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਹਾਲ ਲੋਲੀ ਬਾਲ ਉਮਰੇ ਹੀ ਕੁਰੱਖਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਮਰੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੌਣ ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣੇ ਤੇ ਝੱਲ ਚ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਹੋ ਜਾਣੀ। ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਵੀ ਹਰਿਆਲੀ ਨਾਲ ਚਹਿਕਣੇ। ਸਲਵਾਤ ਕਾਹੀ ਦੇ ਬੂਝੇ ਵੱਧ ਜਾਣੇ। ਸੰਘਣੇ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣੇ। ਭੱਖਤਾ ਵੀ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਅੱਕ ਫੰਭੜੇ ਹੋਣੇ। ਖੱਬਲ ਘਾਹ ਜਾਂ ਦੁੱਬ ਹੋ ਜਾਣੀ। ਤੇ ਖੁੰਬਾਂ ਉੱਗ ਆਉਣੀਆਂ। ਤੁੰਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਵਧ ਜਾਣੀਆਂ। ਗੋਦਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਫਿਰਨੇ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਪਸੂਆਂ ਨੇ ਖਾਅ ਵੀ ਲੈਣੇ। ਜਦੋਂ ਤੁੰਮੇ ਪੱਕ ਜਾਣੇ ਤਾਂ ਵਾਗੀਆਂ ਨੇ ਪੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਲੈ ਆਉਣੀਆਂ। ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਚ ਰਲਾ-ਰਲਾ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਜਾਂ ਰਿੰਨੂ ਕੇ ਦੇ ਦਿੰਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਰਤਾ ਕੁ ਨੇਰਾ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਬੀਡੋ ਬੋਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣੇ। ਟਟੈਣੇ ਚਮਕਣੇ। ਟਿੱਡੇ ਗੜਕਣੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਡੁੰਮ ਚ ਡੱਡੂਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਵੱਜਣਾ: ਗੜੋਅ ਗੜੋਅ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ। ਗੜੋਅ ਗੜੋਅ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ। ਡੱਡੂ ਤੇ ਡੱਡੂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ।

ਸਿਵਿਆਂ ਲਾਗੇ ਹੀ ਵੱਤੇ ਜਿਹਾ ਛੱਪੜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਸੂਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ। ਇਹਨੂੰ ਡੁੰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਸਾਤਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਮੱਝਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਲਿਟਦੀਆਂ। ਲੋਟਣੀਆਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਾਗੀ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੈਂਦੇ। ਲੋੜ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦੋਂ ਪਾਣੀ ਵੀ ਏਨਾਂ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਸਾਤਾਂ ਨੂੰ ਰੇਤਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਕੁ ਪੱਟਿਆਂ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸਲਵਾਤ ਦੇ ਬੂਝਿਆਂ ਚੋਂ ਬਰੋਟੇ-ਨਾਕੂ ਕੱਢਦੇ। ਸੁਕਾਅ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਮੁੰਝ ਕੱਢਦੇ; ਇਹਦਾ ਵਾਣ ਵੱਟਦੇ, ਮੰਜੇ-ਪੀੜੀਆਂ ਬੁਣਨ ਲਈ। ਸਲਵਾਤ ਬੇੜ ਵੱਟਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਲਣ ਲਈ ਵੀ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਚੋਂ ਵੀ ਵਪਾਰੀ ਮੁੰਝ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਸੀ।

ਪਸੂ ਤਾਂ ਆਪੇ ਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਨਿਗਾਹ ਸਾਨੀ ਹੀ ਰੱਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਐਧਰੋਂ ਓਧਰ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣਾ ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਐਧਰ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਣਾ। ਲੈਰੀਆਂ ਖੁੰਬਾਂ ਵਾਗੀਆਂ ਨੇ ਕੱਚੀਆਂ ਹੀ ਖਾ ਲੈਣੀਆਂ। ਜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣੀਆਂ ਤਾਂ ਦੁੱਬ ਦੇ ਤੀਲੇ ਚ ਪਰੇ ਲੈਣੀਆਂ ਤੇ ਘਰੇ ਲੈ ਆਉਣੀਆਂ। ਸਬਜ਼ੀ ਭਾਜੀ ਬਣਾ ਲੈ ਲੈਣੀ। ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਡੁੰਮ ਭਰ ਜਾਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿੱਚੇ ਚੁੱਭੀਆਂ ਮਾਰਨੀਆਂ; ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ। ਚੜਗਿੱਲੀਆਂ ਪਾਉਣੀਆਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੁੰਮ ਚੋਂ ਕੱਛੂ ਜਾਂ ਪਰੇਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਰਿੰਨੂ ਬਣਾ ਲੈਣੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਸੋਕਾ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਚਰਾਂਦਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੱਧ ਜਾਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ। ਡੰਗਰਾਂ ਢਿੱਡ ਭਰਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਾ।

ਲਾਗੇ ਬੰਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਤੇ ਹੋਣੇ। ਕੋਲ ਡਾਗਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜਾਂ ਸੋਟੀਆਂ, ਟਕੂਏ, ਬਰਛੇ, ਦਾੜ, ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ, ਵਗੈਰਾ। ਇਹ ਮੋਰ, ਹਿਰਣ, ਸੂਰ, ਗਿੱਦੜ, ਗੋਦਾਂ, ਸਹੇ, ਤਿੱਤਰ, ਬਟੇਰੇ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਹਿਰਣ, ਸੂਰ ਜਾਂ ਗੋਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ; ਤਾਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦਸਦੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੜਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛਕ-ਛਕਾ ਜਾਂਦੇ। ਦੱਬ ਘੁੱਟ ਕੇ।

ਲੋਲੀ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਇਹਦਾ ਭੰਡਾਰ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਾਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਲਵਾ ਲੈਂਦਾ। ਫਿਰ ਚੋਂਦੀਆਂ-ਚੋਂਦੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਇਹਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਮੰਨ ਵੀ ਜਾਂਦੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਵਦੇ ਕਿੱਸੇ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ - ਭਾਵੇਂ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਵਦੀਆਂ ਅਵੈੜ ਆਦਤਾਂ ਵੀ ਦੱਸਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਸੁੱਝਦੀਆਂ ਕਿੱਥੋਂ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਰੱਬ ਜਾਣੇ।

ਲੋਲੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਲੂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਹਥਿਆਰ। ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਝੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਬਬੇਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਹਿ ਕੇ ਦੱਬਵੇਂ ਪੈਰੀਂ ਵਾਰ ਕਰਨ ਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਇਹਨੇ ਕਿਸੇ ਬੂਝੇ ਚ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਪੂਛੋਂ ਸੈਹਾ ਫੜ ਲੈਣਾ। ਜਾਦੂਗਰ ਦੇ ਝੁਰਲੂ ਫੇਰਨ ਵਾਂਗੂੰ। ਸੈਹੇ ਨੇ ਛੁੱਟਣ ਨੂੰ ਤੜਫਣਾ। ਇਹਨੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਟਾਕ ਦੇਣੀ ਮਾਰਨਾ। ਦੇਖਦਿਆਂ-ਦੇਖਦਿਆਂ ਸੈਹਾ ਮਰ ਜਾਣਾ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਣਾ। ਕਦੇ ਇਹਨੇ ਦੂਰੋਂ ਸਹਿਮਿਆਂ ਤਿੱਤਰ ਜਾਂ ਬਟੇਰਾ ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਤੇ ਆਵਦੀ ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗੀ ਸੋਟੀ ਐਸੀ ਸਿਸਤ ਲਾ ਕੇ ਮਾਰਨੀ ਕਿ ਦੋ ਦੋ ਤਿੱਤਰ-ਬਟੇਰੇ ਵੀ ਸੁੱਟ ਲੈਣੇ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਵੀ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹਦੀ ਜੁਗਤ ਤੋਂ ਬਲਿਆਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਚ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਸੀ। ਲੋਲੀ ਨੇ ਤਿੱਤਰ ਬਟੇਰ ਓਥੇ ਹੀ ਛਿੱਲ ਲੈਣੇ ਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਭੁੰਨ ਲੈਣੇ। ਜੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅੜਿੱਕੇ ਆ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਝੱਲ ਚ ਹੀ ਧੂਣੀ ਬਾਲ ਭੁੰਨ ਕੇ ਛਕ ਜਾਣਾ।

ਅਸੀਂ ਵੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਗੀ ਬਣ ਜਾਣਾ - ਆਰਜ਼ੀ। ਆਨੁਰੇਰੀ। ਘਰ ਦਿਆਂ ਰੋਕਣਾ। ਕਹਿਣਾ: ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਿਆ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਆਉਗੀ। ਬੱਸ ਏਧਰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿਓ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਟਲਣਾ। ਮੈਂ ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣ ਬਹਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਤੇ ਆਪੇ ਸੋਟੀਆਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਭਜਾ ਕੇ ਵੱਗ ਚ ਰਲਾ ਲੈਣੀਆਂ। ਵੱਗ ਚ ਰਲੇ ਪਸੂ ਕੱਢਣੇ ਔਖੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੱਢ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਬਹਾਨਾ ਇਹ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਪਸੂ ਆਪੇ ਭੱਜ ਕੇ ਵੱਗ ਚ ਰਲ ਗਏ ਸੀ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੜਣਾ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰਨਾ। ਲੋਲੀ ਦੀਆਂ ਸਿਵਿਆਂ-ਚੁੜੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਮੈਂ ਡਰ ਜਾਣਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉੱਭੜ-ਉੱਭੜ ਉੱਠਣਾ। ਮਾਂ ਤੇ ਦਾਦੀ ਨੇ ਫਿਕਰ ਕਰਨਾ।

ਮੁੜ ਕੇ ਝੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਨੀ। ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੱਥਾ ਜਾ ਟਿਕਾਉਣਾ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਚੌਰ ਫੇਰਨਾ। ਮੈਂ ਮੁੜ ਝੱਲ ਚ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਣੀ। ਮੈਥੋਂ ਫੇਰ ਰਿਹਾ ਨਾ ਜਾਣਾ।

ਹੁਣ ਨਾ ਹਿਰਣ ਨੇ, ਨਾ ਮੋਰ। ਸੂਰਾਂ, ਗੋਂਦਾਂ ਤੇ ਗਿੱਦਤਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ। ਨਾ ਵੱਗ ਨੇ, ਨਾ ਵਾਗੀ। ਸਾਰਾ ਝੱਲ ਵਾਹੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਟਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਖੂਹਾਂ 'ਤੇ ਵਸੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਹੱਲ ਪਾਏ ਹੋਏ ਨੇ। ਝੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ।♦

## ਕਤਲ ਕੇਸ

ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਮਹੌਲ ਪੈੜ 'ਚ ਪੈੜ ਰੱਖ ਕੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਤਾਇਆ ਟੱਬਰ ਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਕੀ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਬਹੁਤੇ ਕੰਮ ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਬੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਕੀਤੇ। ਬਾਬੇ ਲਈ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸੂਰ 'ਚ ਸੂਰ ਰਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੀ। ਦਾਦੀ ਤੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਸਭ ਨੂੰ ਘੂਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਹਦੇ ਕਹਿਣੇ 'ਚ ਰਹੇ ਸੀ। ਸੱਭੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਝਿੰਵਦੇ ਸੀ; ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ। ਵੱਡੇ ਵੀ ਇਹਦੀ ਕੀਤੀ ਮੋੜਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ।

1968 'ਚ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਬਲਾ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਦੇ ਅੱਧਪੜ੍ਹ ਮਾਰਕਸੀਏ ਕਾਮਰੇਡ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਨੂੰ ਘਰੋੜ ਘਰੋੜ ਕੇ 'ਨਿਕਸੱਲ ਬਾੱਡੀਜ਼' ਸੱਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਉਮਰੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਭਲਾ ਇਹਦੀ ਕੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਾਂਈ ਅਸੀਂ ਕਾਲਜ ਪਹੁੰਚੇ ਏਸੇ 'ਨਿਕਸੱਲ ਬਾੱਡੀਜ਼' ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਲਈ ਇਹਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਾਲਜ ਵੜਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਟੂਡੈਂਟ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਮੁੰਡੇ ਇਹਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਬਚ ਸਕਦੇ। ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਜਲਸਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ-ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਸ ਮਨੋਂ ਮਨੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਹੀਰੋ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਬੇਗਰਜ਼। ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਹੀਰੋ। ਬੇਦਾਗ਼। ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ। 1971 ਚ ਮਾਰਕਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਕੁਲ ਹਿੰਦ ਕਿਸਾਨ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੰਜਕੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡ ਰੁੜਕੇ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਸਕੂਲੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਨੌਂਵੀਂ-ਦਸਵੀਂ ਚ। ਪਰ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੈਂ ਰੁੜਕੇ ਜਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ - ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਾਰਕਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਣੇ ਏ ਕੇ ਗੋਪਾਲਨ ਦੇ। ਇਹਨੇ ਸਾਰਾ ਭਾਸ਼ਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਰਾਟੇਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜਾਦੂ ਵਰਗਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਮਝ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਉਦੋਂ ਇਹਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਾਮਰੇਡ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੂਰਜੀਤ, ਭਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਚ ਸੁਣਾਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਏ ਕੇ ਗੋਪਾਲਨ ਦੀ ਵਡੱਤਣ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਾਹਦੀ, ਇਹ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਜਸ਼ਨ-ਮੇਲਾ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸੀ ਕਾਮਰੇਡ ਲੋਕ - ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਵੀ, ਕੇਰਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ। ਏਡਾ ਵੱਡਾ 'ਕੱਠ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਲਾਲ ਪਰਚਮਾਂ ਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹਜ਼ੂਮ। ਏਨੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਕੁਛ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਬੇਬੰਦ। ਮਜ਼ਾਲ ਐ ਕੋਈ ਰਤਾ ਭੋਰਾ ਵੀ ਬਦਮਗ਼ਜ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਨੇੜ ਵਧ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ।

ਅਜੇ ਕਾਲਜ ਗਏ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਗੋਲੀ ਕਾਂਡ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਕੋਦਰ ਕਾਲਜ ਨੇ ਵੀ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ। ਮੈਂ ਆਵਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅੱਠ ਦਸ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਟ ਕੇ ਜਲੂਸ 'ਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਨਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੜੰਮ ਲੀਡਰ ਬਣ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਸਮਝ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਖ਼ਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾੜਾ ਹੀ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਸਾਂ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਦਾਣਾ ਮੰਡੀ ਚ ਵਾੜ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਮੰਡੀ ਚ ਘੇਰ ਕੇ ਡਾਂਗਾਂ ਵਰ੍ਹਾਈਆਂ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੀ ਭਾਅ ਵਿਕਦੀ ਆ। ਸੱਭ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਭੱਜਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭੇ, ਲੁਕਦਿਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ। ਨਾ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਬੱਸ ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਹਰ ਪਾਸੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਨਕੋਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲਜਾਂ 'ਚ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਹਦਾ ਜ਼ੋਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਆਵਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ 'ਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ: ਨਕੋਦਰ ਨਕਸਲੀਓਂ ਕਾ ਅੱਡਾ ਬਨਤਾ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਸਟੂਡੈਂਟ ਲੀਡਰ ਚੱਕ ਕੇ ਜੇਲੀਂ ਡੱਕ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਮਾਰਕਸੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਸੀ ਪੀ ਆਈ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵੀ। ਫੀਤਿਆਂ ਵੱਟੇ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦਾ ਭਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਪੁਲਸ ਕੁੱਤੇ ਸੂਹ ਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹ ਸੂਤੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤੇ ਲੁਕ ਕੇ ਘਰੀਂ ਬਹਿ ਗਏ ਸੀ। ਉਚੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਜਾਂ ਅੰਡਰਗਰਾਂਊਂਡ ਹੋ ਗਏ ਸੀ।

ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਣਾ, ਮੇਰੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਮਾਂ ਬਾਪ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੁਕਾਉਂਦੇ, ਫਿਰ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੌਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੱਸ ਬਹਾਨੇ ਹੀ ਭਾਲਦੀ ਸੀ।

ਏਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਅਣਜਾਣਪੁਣੇ ਚ ਲੁਕ-ਲੁਕਾ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਭਾਂਬੜ ਮਚੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹਤਾ ਠੰਢਾ ਹੋਣ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਰੁੱਤ ਸਿਖਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਰੋਮਾਂਚ ਦੀ ਸੀ; ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਖੁਮਾਰੀ ਚੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਲ ਸੁੱਖ-ਸਬੀਲੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਜਮਾਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਲੱਗੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਅੱਗ ਕਿੱਦਾਂ ਮੱਠੀ ਹੋਵੇ। ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਕਿਆਸੇ ਸਨ, ਪੂਰੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਦਿਸਣ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅਬੀ ਤੇ ਤਬੀ ਇਨਕਲਾਬ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਠ ਦਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਲਮ ਤਾਰੀ ਸੀ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਮਹੌਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਨਾਹਰੇ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ - ਮੁਰਦਾਬਾਦ, ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ।



ਆਵਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਹਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚਲਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਣੀ ਬਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਅਸਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਸਰੋਂ ਜੰਮੀ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

1974 ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਮਾਰਚ ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ। ਕਣਕਾਂ ਪੱਕਣ 'ਤੇ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਪੇਪਰਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ 'ਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਵੀ ਸੀ। ਫਰੰਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵੀ ਮੱਠੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੁੱਸਾ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਢਿਆ। 'ਵੱਡਾ ਇਨਕਲਾਬੀ' ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਨਾਈ ਤੋਂ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਲਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਈ, ਬਈ ਘਰ ਕਿੱਦਾਂ ਜਾਣਾ। ਡਰ ਤਾਂ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੌਣਾ ਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਠ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮੋਨੇ ਹੋਏ ਸਿਰ 'ਤੇ ਫਿਰ ਪੱਗ ਸਜਾ ਲੈਣੀ। ਘਰੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਖੁੜਕੀ; ਬਈ ਭਰ ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਵੀ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਉੱਠ ਕੇ ਪੱਗ ਕਿਉਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਫ਼ਤਾ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਏਦਾਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਲੱਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁੜਕੀ ਕਿ ਮਾਜ਼ਰਾ ਕੀ ਹੈ। ਚੋਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤ ਗੱਭਰੂ ਕਦ ਹੋਣੇ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਈ ਸੀ; ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਫਿਰ ਗਿੱਚੀ 'ਤੇ। ਕਹਿੰਦੀ: ਭੋਰਾ ਕੁ ਧੋਣ 'ਤੇ ਏਨੇ ਭਾਰੇ ਕੇਸ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉੱਤੋਂ ਟੋਕਰੇ ਜਿੱਡੀ ਪੱਗ ਰੱਖੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਐਈਨਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਵੱਧਦਾ ਫੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਤੋਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਮਗਜ਼ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿਨਾਂ। ਲੈ ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਧੋਣ ਮੋਟੀ ਹੋਊਗੀ। ਔਹ ਲਿਆ ਤੇਲ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਚ ਝੱਸਾਂ, ਜਰਾ ਡਮਾਕ ਨੂੰ ਤਰੋਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਈ ਸੀ ਬਈ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰਾ ਡਰ ਝੂਠਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦਾਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਣਹਾਕੀ ਹੋਈ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੀ: ਵੇ ਪੁੱਤਾ, ਮੈਂ ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਾਲਦੀ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਏਡੇ ਏਡੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਰੀਂ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਨਹਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਮੀਢੀਆਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ। ਮਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਬਾਬੂਰ ਕੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਮੋਹਰੇ ਸਰਫੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੀ। ਵਾਲ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਰੰਜ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਵਾਲ ਕਟਾ ਹੀ ਲਏ ਸੀ ਤਾਂ ਨਾਈ ਦੇ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ। ਘਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦੇ। ਲਾਗੇ ਬੰਨੇ ਦੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ, ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ-ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ: ਜਾਹ ਨਾਈ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆ, ਜੇ ਉਹਨੇ ਵਾਲ ਅਜੇ ਸਿੱਟੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਘਰੇ ਲੈ ਆ। ਮਾਂ ਦਾ ਧੁੜਕੂ ਹੋਰ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਪ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਪੁਆੜਾ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਤਾਇਆ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਹੋਣਾ ਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕੁਝ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਭਾਣੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਬਾਪ ਨੇ ਮੇਰੀ ਏਸ 'ਕਰਤੂਤ' ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਘਰ ਚ ਘੋਸ-ਘੋਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਪ ਕਹੇ: ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਭਰਿਸ਼ਟ ਕਰ 'ਤਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾਂ, ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਕੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਜਰਾ, ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਢਦੇ ਸੀ। ਜਾਹ ਦਫਾ ਹੋ ਜਾਹ, ਜਿੱਥੇ ਜਾਣਾ। ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਦਾਂ ਏਥੇ, ਨਿਕਲ ਜਾਹ ਏਥੋਂ। ਜਾਹ ਭਰਵੱਟੇ ਵੀ ਮੁਨਾ ਕੇ ਆ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ: ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਇਨਕਲਾਬੀ। ਚੱਕੇ ਹੋਏ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦੇ। ਉਏ ਜੱਦਿਓ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਿਓ, ਵਾਲ ਕਟਾ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬ ਬਹੁਤੇ ਛੇਤੀ ਆਉਣੇ ਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਠੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਰਕੇ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ।

ਤਾਏ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਘਰ 'ਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੇਸ ਕਟਾਏ ਸੀ। ਬਾਪ ਨਾਲ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਨੂੰ ਤੁੱਖਣਾ ਦੇਈ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ: ਦੇਖ ਯਾਰ ਕਿੱਡਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਮੁੰਡਾ, ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ। ਪੱਗ ਬੱਧੀ ਬੜੀ ਸੱਜਦੀ ਸੀ ਇਹਨੂੰ; ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਵੀ ਸੁਆਰ ਕੇ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਤਾਂ ਇਹਤੋਂ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਾ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਸੋਹਣਾ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਕੱਢਵਾਂ। ਫੱਬਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਇਹਦਾ ਪੇ ਦਾਦਾ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ, ਓਏ ਏਨੂੰ ਕੀ ਚੰਦ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਮਜ਼ਬੂਆਂ ਦਾ ਜਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦਾ। ਇਹ ਕੀ ਲੋਹਤਾ ਮਾਰਿਆ ਇਹਨੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਬਈ, ਇਹਦੇ ਚਾਲੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੁਣੇ ਈ ਨਹੀਂ ਮਾਂ ਪੇ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਚ, 'ਗਾਂਹ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰੂ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ: ਤੂੰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਇਹਦੇ ਰੱਸਾ ਪੈੜਾ ਪਾ ਦੇ। ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਹੁਣੇ ਈ। ਫੇ ਇਹਨੇ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਓਏ ਕਮਲਿਓ ਕੱਲਾ ਪੁੱਤ ਵੀ ਪਿਓ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਇਹਨੂੰ ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ: ਲੈ ਬਈ ਦੇਖ ਲਿਓ, ਹੁਣ ਇਹਨੇ ਛੇਤੀ ਈ ਬਾਹਰ ਚਲਿਆ ਜਾਣਾ ਈ, ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਮੂੰਹ ਰਖਾਈ ਆ; ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ-ਫੁਲਮਾਂ ਦੇਖਦਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਕੇਸ ਕਟਾ'ਤੇ। ਜਿੰਨੇ ਮੂੰਹ ਓਨੀਆਂ ਈ ਗੱਲਾਂ। ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਏਦਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਿਹਦਾ ਚਿੱਤ ਕਰੇ, ਦਖਲ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਿਨ ਮੰਗੀ, ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਰਾਏ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਅ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹੀ ਗੁੱਸਾ ਘਰ ਆ ਕੇ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਛਿੱਟ ਕੁ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਾਈਂ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਣਾ। ਮੈਂ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਖਿੜਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ 'ਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹੋ? ਬਾਪ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਾਏ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘੂਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦਾ: ਐਵੇਂ ਨਾ ਤੰਗ ਕਰੋ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ। ਏਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜਿਆ ਤੁਆਡਾ। ਵਾਲ ਹੀ ਕਟਾਏ ਆ। ਕੋਈ ਕਤਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ 'ਤਾ। ਆਪੇ ਫਿਰ ਆ ਜਾਣਗੇ।

ਨਾ ਵੀ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀਂ। ਇਹ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਆਸਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਾਇਆ ਆਪਣੀ ਆਈ ਤੇ ਆਇਆ ਡਾਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਖਬਰ ਸੀ।

ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਸੱਭ ਔਖੇ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਸਬਰ ਟੁੱਟਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬੂਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ: ਰੋਜ਼ ਘੁੱਟ ਕੁ ਪੀ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਆਂ, ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਗੱਲ ਨਿਬੇੜ ਲੈ। ਚਲੋ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਆਣਾ ਸਿਆਣਾ ਆ, ਗਲਤੀ ਕਰ ਲਈ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਿਆਣਾ ਬਿਆਣਾ ਆਂ। ਬਬੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਹ ਹੁਣ। ਨਾਲੇ ਕੰਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣ ਲੈ। ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪੌਤਾ। ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕੁੱਤਖਾਨੇ ਨੇ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਚੰਗੀ ਕਰਾ 'ਤੀ, ਤਾਂ ਮੈਤੋਂ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਤ ਆਈ। ਅਗਲਾ ਸਾਲ ਭਰ ਵੀ ਮੈਂ ਮੋਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਿਆ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੇਸ ਫਿਰ ਰੱਖ ਲਊਂਗਾ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਛੱਡ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੋਦੇ ਸੁਆਰਨ ਦਾ ਭੁਸ ਜੁ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਅਦ 'ਚ ਬਾਪ ਦਾ ਮਨ ਦੁਖਾਉਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਦੁਖੀ ਰਿਹਾ। ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਸਰੀਫ਼ ਬਾਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਝੱਲਣੀ ਪਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਜਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਲੈਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਕਿਹਾ ਕਰੇ: ਮੇਰਾ ਏਥੇ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਤੇ ਲੁਆਓ, ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਤੇ ਲੁਆਓ। ਆਪ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮੀਂ ਕਾਰੀਂ ਚਲੇ ਜਾਨੇ ਆਂ, ਮੈਂ ਬਿਟਰ-ਬਿਟਰ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿਨਾਂ, ਬਈ ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਘਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੀਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੇਹਲੀ ਹੋ ਗਿਆਂ। ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਦੀਹਦਾ, ਨਾ ਪਰਿੰਦਾ। ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ ਕਹਿੰਦੇ: ਮਾਮਾ ਜੀ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਤੁਸੀਂ ਕਮਾਉਣੇ ਆਂ, ਅਸੀਂ ਦੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਬੱਸ ਤੁਸੀਂ ਵਲੈਤ ਫਿਰਨ ਆਏਂ ਓ, ਮੌਜਾਂ ਕਰੋ। ਫਿਰੋ ਤੁਰੋ, ਸੈਲਾਂ ਕਰੋ। ਪਰ ਜਿਹਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਘਰੇ 'ਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਕਿੱਦਾਂ ਬੈਠੇ। ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹੀ ਗੱਲ। ਅਖੀਰ ਚ ਮੈਨੂੰ ਜੁਗਤ ਸੁੱਝੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਕੰਮ ਤਾਂ ਲੱਭ ਪਿਆ ਆ, ਪਰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਉਹ; ਕੇਸ ਕਟਾਉਣੇ ਪੈਣੇ ਆ। ਬਾਪ ਮੋੜਵੀਂ ਜੀਭੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ ਇਹੋ 'ਜੇ ਕੰਮ। ਰੱਖਣ ਆਵਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਏਦਾਂ ਦੇ ਕੰਮ।

ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੱਕੇ ਈ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਂ ਸਹਿ-ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਤੁਸੀਂ ਉਦੋਂ ਕੇਸ ਕਟਾਉਣ ਤੋਂ ਏਨਾ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਲ ਕਟਾਉਣੇ ਹੀ ਪੈਣੇ ਸੀ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਭੱਠੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਏਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ: ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ, ਖੁਸ਼ ਰਹੁ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਕਤਲ ਕੇਸ 'ਚੋਂ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆਂ।♦



## ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਭੇੜ

ਸਮਾਂ: 1973-74

ਸਥਾਨ: ਉਧੋਵਾਲ

ਉਹ ਗੌਰ ਫਰਮਾਉਣ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਲਾਕੇ ਚ ਵਲੈਤੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਧੋਵਾਲ ਨਕੋਦਰ ਤਸੀਲ ਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਕੋਦਰੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਮਹਿਤਪੁਰ; ਮਹਿਤਪੁਰੋਂ ਦੋ-ਢਾਈ ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਉਧੋਵਾਲ। ਡੰਡੀਓ ਡੰਡੀ ਵਾਟ ਏਦੂੰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਊ। ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਸੀ ਮੇਰਾ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਸ - ਉਧੋਵਾਲ। ਪਿੰਡ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਚ ਆਪੇ ਈ ਵੰਡ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ; ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬਾਲਮੀਕੀ/ਮਜ਼ਬੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹਨ। ਚੂਲ ਵਾਂਗ ਫਸੇ ਹੋਏ। ਤੁੰਨੇ ਹੋਏ। ਰਤਾ ਕੁ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਵਸਿਆਂ ਚੌਹ ਕੁ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਕਹੀਦਾ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਇਕ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ -ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ। ਦੂਸਰਾ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ 'ਕੱਲੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਤੇ ਐਨ ਵਿਚਾਲੇ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੀ/ਬਾਲਮੀਕੀਆਂ ਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕਨੂੰਨੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਨੂੰ ਓ ਈ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹਨੂੰ, ਕਿਹੜੇ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਦਰਕਾਰ ਸੀ। ਹਾਂ, ਜੰਵੇਂ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਾਝੇ ਇੱਕੋ ਰੱਬ ਦੇ ਤਿੰਨੀ ਘਰੀਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਹੀ ਵਿਆਹੁਣ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੀ। ਸੱਭ ਅੱਛੇ ਭਲੇ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਂਦੇ ਸੀ।

ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਮੀ ਸੰਤ ਕੌਲ ਦਾਸ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਸੀ, ਸੰਤ ਕੰਵਲ ਦਾਸ ਕੰਵਲ। ਪਿੰਡ ਦਿਆਂ ਇਹਨੂੰ ਕੌਲ ਦਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਇਹੋ ਕਬੂਲ ਲਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਂ-ਕੁਨਾਂ ਏਦਾਂ ਹੀ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਦਾ ਖੱਬਾ ਪਾਸਾ ਨਕਾਰਾ ਸੀ। ਲੱਤੋਂ ਲੰਕਾ। ਹੱਥ ਬਿਲਕੁਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਟੁੱਡ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਜਕੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰੂਪੋਵਾਲ ਚ ਜੰਮਿਆ ਸੀ, ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰ। ਆ ਪਹੁੰਚਾ ਉਧੋਵਾਲ। ਹੀਣਾ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਮਾਪੇ ਭਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਨਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹਦੇ ਘਰ ਦੇ ਇਹਨੂੰ ਘਨੇੜੀਂ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਧੋਵਾਲ ਛੱਡ ਗਏ। ਅੱਠਾ-ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਗਏ। ਮਹੰਤ ਦੇਵਾ ਦਾਸ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾਸ ਦੋਵੇਂ ਮੋਨੇ ਸੀ। ਇਕ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਸੀਰ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਡੇ ਸਾਧ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਹਾਤੇ ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਊਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧ ਆਪ ਮਸਾਂ ਪਾਠ ਈਂ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਸੀ। ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਸੰਗਰਾਂਦ ਮਨਾ ਲੈਂਦੇ। ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚ ਲਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੌਲ ਦਾਸ ਇਲਾਕੇ ਚ 'ਨਾਮੀ ਸੰਤ' ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਪੂਰਾ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਖੱਬਾ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਰਲਕੇ ਵਾਜਾ ਵਜਾ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਨੇ ਪੱਖਾ ਚਲਾਉਣਾ; ਦੂਜੇ ਨੇ ਸੂਰ ਦੱਬਣੇ। ਇਕ ਨੇ ਢੋਲਕੀ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਵਜਾਉਣੀ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ। ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ। ਇਹ ਵੀ ਅਜਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਊਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ - ਕਈ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂਵੇ ਕੌਲ ਦਾਸ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਵੱਡਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਤ ਕੌਲ ਦਾਸ ਸੀਗਾ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹਨੇ ਸਿਆਸੀ ਹਲਕਿਆਂ ਚ ਵੀ ਚੰਗਾ ਗਾਂਢੂ ਸਾਂਢੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੇਟਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਵਾਹਵਾ ਭੱਜ-ਨੱਠ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਚ ਇਹ ਸਹਿਜਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ 'ਵੇਟਾਂ ਵੱਧ ਬਣਾ' ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਚ ਏਸੇ ਖੱਟੀ ਦਾ ਖੱਟਿਆ ਖਾਂਦਾ। 1967 ਚ ਇਹਨੇ ਫੇਰਾ ਤੋਰਾ ਕਰਕੇ ਲਛਮਣ ਸਿਓਂ ਗਿੱਲ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਨੂੰ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। 1969-70 ਚ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਹਾਈ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹਨੇ ਨੱਠ ਭੱਜ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਲਾਕੇ ਚ ਵੀ ਇਹਦੀ ਵਾਹਵਾ ਪੁੱਛ-ਦੱਸ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਲੇ ਕੰਮਾਂ ਚ ਇਹ ਮੋਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਜਦੋਂ ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ ਹੋਣਾ ਇਹਨੇ ਕਬੱਡੀ ਮੈਚਾਂ ਦੀ ਕੁਮੈਂਟਰੀ ਵੀ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਝਕ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਲੱਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੁਮੈਂਟਰੀ ਕਰਦੇ ਨੇ ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਲੈ ਬਈ, ਹੁਣ ਚਲਿਆ ਈ ਸਿੰਦੀ ਠਾਕਰ ਦਾ। ਖਬਰਦਾਰ ਹੋ ਜਓ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਉਣਾ। ਜਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਲੈ ਬਈ ਗੋਜੀ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਈ। ਫਿਰ ਜਰਾ ਕੁ ਅਟਕ ਕੇ ਕਹਿਣਾ: ਹੁਣ ਗੋਜੀ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਈ। ਰੋਕ ਲਓ ਜੀਹਨੇ ਰੋਕਣਾ। ਆਹ ਲੈ, ਚਲੇ ਗਿਆ ਈ ਗੋਜੀ - ਨੰਬਰ ਗੋਜੀ ਦਾ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ: ਲਓ ਬਈ ਕਾਲਾ ਆਇਆ ਈ, ਬਚ ਜਾਓ ਇਹਦੇ ਤੋਂ। ਇਹ ਨਿਰਾ ਭੁੰਡ ਈ। ਨਾਗ ਦਾ ਬੱਚਾ। ਬਾਅਦ ਚ ਕਾਲੇ ਦੀ ਅੱਲ ਈ 'ਕਾਲਾ ਨਾਗ' ਪੈ ਗਈ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਦੀ ਰੰਗਲੀ ਕੁਮੈਂਟਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਅ ਜਾਂਦੀ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਬੱਡੀ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੀ। ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਲ ਦਾਸ ਦੇ ਬੋਲ। ਸਾਰਾ ਮੇਲਾ ਖੁਸ਼।

ਸੰਤ ਕੌਲ ਦਾਸ 1968 ਦੇ ਗੋੜ ਚ ਵਲੈਤ ਦੇ ਕਈ ਗੋੜੇ ਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਬੜੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਵਲੈਤ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ 'ਲਾਟੀਏ ਤੇ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਹਦੀ ਸੇਵਾ ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਵਾਹਵਾ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹ ਵਲੈਤੋਂ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਵੀ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਰੇਡੀਓ ਜਾਂ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਉਦੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਭਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਇਹ ਟੋਪ ਦਾ ਬਟਣ ਦਬ ਦਿੰਦਾ। ਆਪ ਜੁੱਲੇ ਚ ਵੜਿਆ

ਰਹਿਣਾ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਬਈ ਸੰਤ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਟੋਪ ਈ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਸੰਤ ਕੋਲ ਦਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖੋਂ ਪਾਠ ਸੱਜਰਾ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਚਲਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹਿ।

ਏਦਾਂ ਈ ਇਕ ਵਾਰ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿਹੰ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸ਼ਰਤ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ: ਦੇਖੋ ਜੀ, ਕੋਲ ਦਾਸ ਕੇਡਾ ਸੋਹਣਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ। ਗਿੰਦੂ ਮੋੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਛੱਡੋ ਜੀ ਪਰ੍ਹੇ, ਓਹ ਕਿਹੜਾ ਆਪ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਆ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਹੇ: ਓ ਨਹੀਂ, ਭਾਈ ਆਪ ਬੋਲਦਾ। ਗਿੰਦੂ ਕਹੇ: ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਘੋਸ ਘੋਸ ਹੁੰਦੀ ਤੋਂ ਲੱਗ ਗਈ ਸ਼ਰਤ। ਦਸਾਂ ਦਸਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ। ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਦਰਿਆਫਤ ਕਰਨ ਤੁਰ ਪਏ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕੀ ਕੌਤਕ ਦੇਖਦੇ ਹਨ: ਕੋਲ ਦਾਸ ਤਾਂ ਰਜਾਈ ਦਾ ਝੁੰਬ ਮਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ; ਪਾਠ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ਰਤ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਏਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ।

ਕੋਲ ਦਾਸ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਇਹ ਫੂਕਾਂ ਵੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਹੌਲੇ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਵੀਤ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਵਿਆਜ਼ ਪੈਸੇ ਵੀ। ਮਾਲਦਾਰ ਸਾਮੀ ਸੀ। ਮੌਜਾਂ ਈ ਮੌਜਾਂ ਸਨ। ਪੰਜੇ ਈ ਘਿਓ ਚ। ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਲੋਕ ਇਹਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਮਝ ਮੱਥਾ ਵੀ ਟੇਕ ਦਿੰਦੇ। ਇਹਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋੜਿਆ ਨਾ। ਸਗੋਂ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਏਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਕੋਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਪਵੇ। ਉਹ ਕਹੇ: ਜੇ ਮਰਜੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਹਨੂੰ ਸਾਲੇ ਲੰਗਤੇ ਸਾਧ ਨੂੰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ। ਸਿਆਣਿਆ ਲੋਕਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ: ਓਏ ਕੋੜ੍ਹੀਆ, ਕਿਓਂ ਆਵਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪੱਟੀ ਜਾਨਾਂ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲਾ ਸਾਧ ਆ। ਜਾਹ ਜਾਂਦੀ ਹੋ ਜਾਊ। ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ। ਬੰਦਾ ਬਣ ਜਾ, ਇਹ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਤੇਰੀ ਢੂਹੀ ਕੁਟਵਾ ਦਊਗਾ। ਦੇਖੀਂ ਕਿਤੇ ਦਹੀਂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਕਪਾਹ ਦੇ ਫੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਮਾਰ ਬੈਠੀਂ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਗੱਲ ਧੁਖਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਦੱਬੀ ਦਬਾਈ ਗਈ।

ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਭਾਈ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੁੱਤ ਸੀ। ਬੁੱਤੇ ਜੋਗੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਚੋਂ ਤੀਜੇ ਥਾਂ ਸੀ। ਛੁੜਾ। ਸ਼ਰੀਫ਼। ਇਹ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਦਾ। ਮਸੀਂ ਪੰਜ ਛੇ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ; ਸੰਨਵੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸੀ। ਦੋ ਭਾਈ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਤੇ ਬੌਕੇ ਦਿਹਾੜੇ। ਪੰਜਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਕਿੱਲਾ ਕਿੱਲਾ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਤ ਕੋਲ ਦਾਸ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਾਠ ਕਰਦਾ, ਦਿਨ ਪੁਰਬ ਮਨਾ ਲੈਂਦਾ। ਗੱਡੀ ਰੁੜ੍ਹ ਪਈ। ਫਿਰ ਜੜ੍ਹੀ-ਬੂਟੀ ਵੀ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਭਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਧੀ ਘਟੀ ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਭਲਾ ਪੁਰਸ਼। ਭਗਵੇਂ ਵੇਸ ਚ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸੰਤ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਓ ਡੱਬਘੋਈ ਵਾਲੇ ਇਹਨੂੰ ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਡਿਗਬੋਈ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਡੱਬਘੋਈ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਗਿਆ ਹੋਣਾ। ਓਥੋਂ ਉਧੋਵਾਲ ਆ ਟਿਕਿਆ। ਇਹ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਤੇਲ ਨਾਲ ਤਰ ਕੀਤੀ ਨਰੋਈ ਡਾਂਗ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਡਾਂਗ ਦਾ ਇਹਨੂੰ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਤੁਰਦਾ ਈ ਡਾਂਗ ਦੀ ਓਟੇ ਸੀ। ਢਿਚਕ ਢਿਚਕ। ਇਹਦੀ ਸੱਜੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਮੋਢਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੋਡੇ ਤੇ ਗਿੱਟੇ ਦੇ ਗੱਭਿਓਂ। ਟੁੱਟੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਮੁੜਕੇ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਤ ਦਾ ਮਾਸ ਪਾੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਇਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਈ ਚਿਰ ਰਿਸਦਾ ਰਹਿਣਾ। ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਸੰਤ 'ਤੇ ਬੜਾ ਤਰਸ ਆਉਣਾ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਹਨੇ ਲੱਤ ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਕੇ ਤੁਰਨ ਜੋਗਾ ਹੋਣਾ।

ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਦੀ 'ਵਾਜ਼ ਡਾਢੀ ਕੜਕੇਦਾਰ ਸੀ। ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਵਾਲੀ। ਵੱਡੇ ਤੜਕੇ ਉੱਠਦੇ ਨੇ ਹੀ ਇਹਨੇ ਅਓ...ਲੱਖ, ਅਓ...ਲੱਖ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣਾ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ। ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹ ਹੋਣਾ। ਫਿਰ ਜ਼ਿੰਦ ਚ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ। ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਚ ਆ ਕੇ। ਇਹਦਾ ਤਾਣ ਏਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਣਾ ਕਿ ਇਹ ਪਾਠ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ। ਲੋਕ ਕਿਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਸੁਣ ਲੈਣ। ਇਹਦੀ ਸੁਣਾਈ ਬਾਣੀ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਨ। ਏਸੇ ਜ਼ਿੰਦ ਚ ਇਹ ਅਪਣੇ ਪੱਲਿਓਂ ਪੈਸੇ ਲਾ ਕੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਸਪੀਕਰ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਨਾਲ ਦੋ ਸਪੀਕਰ। ਇਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਆਵਾਜ਼ ਫੁੱਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਤ ਆਈ, ਤਾਂ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਧ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਕਰਾਊ।

ਅਖ਼ੀਰ ਓਹੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਬਈ, ਇਹ ਸਾਧ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਾ। ਇਹਦੇ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡਾ ਜਪਜੀ ਸੋਹਬ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਭਾਈ ਜੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਆਂ; ਔਹ ਕੱਲ ਆਇਆ ਸਾਧ ਕਿੱਦਾਂ ਉੱਚੀ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਨੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਕੋਲ ਦਾਸ ਚਾਲੂ ਸੀ। ਘਾਟ ਘਾਟ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਮੋਹਰਿਓਂ ਹੋਰ ਈ ਫ਼ਾਨਾ ਠੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦਾ- ਗੱਲ ਉੱਚੀ ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੱਭ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹਿਸਾਬ ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਕੋਲ ਦਾਸ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਰਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੋਲ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕਹੀਆ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੁਛ ਲੋਕ ਇਹਦੀ ਮੁੱਠ ਚ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕੁਛ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ।

ਮੋਤਬਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਸਿਰ ਜੋਤ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ: ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਲ ਦਾਸ ਬੋਲੂ। ਫਿਰ ਸੰਤ ਰਾਮ; ਤੇ ਅਖੀਰ ਚ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਬੋਲ ਲਵੇ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਇਹ ਨਿਆਂ ਕਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਚ ਲਿਖਿਆ ਬਈ। ਏਸ ਹਿਸਾਬ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਦੁਪਿਹਰ ਬਾਅਦ ਨੂੰ ਆਉ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪਾਠ ਕਿਹਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣਾ? ਕੋਈ ਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਮੋਤ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਏਦਾਂ ਕਰੋ, ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਬੋਲ ਲਵੇ। ਸਾਨੂੰ ਮੰਨਜ਼ੂਰ। ਮੈਂ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਦੂਜਾ ਮਤਾ ਉੱਠਿਆ: ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਲ ਦਾਸ ਬੋਲੇ ਫਿਰ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਤੇ ਅਖੀਰ ਚ ਸੰਤ ਰਾਮ। ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪੰਚ ਕਪੂਰਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਕੀ ਸੁਣਨਾ। ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕੰਮੀਂ ਕਾਰੀਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹ ਸੁਣੀਂਦਾ। ਕਪੂਰੇ ਨੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ, ਏਦਾਂ ਕਰੋ: ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਈ ਬੋਲੂ। ਫਿਰ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਬੋਲ ਲਵੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਚ ਕੌਲ ਦਾਸ ਬੋਲੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਇਹ ਕਿੱਦਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ? ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਐਧਰ ਵਸਦਾ। ਕਪੂਰੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ: ਚਲੋ ਫਿਰ ਜਿੱਦਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਓਦਾਂ ਈ ਚੱਲੀ ਜਾਣ ਦਿਓ। ਕਪੂਰਾ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉੱਠ ਪਿਆ। 'ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ'। 'ਸਿਆਣੇ' ਸਮਝਦਾਰ 'ਫੈਸਲਾ' ਸੁਣ ਕੇ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਾਣੀ, ਉਠ ਜਿੱਦਾਂ ਅੱਗੇ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਓਸੇ ਰੁਕ ਈ 'ਗਾਂਹ ਵੀ ਬੈਠੀ ਜਾਇਆ ਕਰੂ। ਏਸ ਸਬੱਬ, ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਦੀ ਲੱਤ ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਤ ਰਾਮ ਤਾਂ ਓਂ ਈ ਭਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪੁੱਠੀ ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਤੇ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਆਪੋ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬਣਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਆਖਿਰਕਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੋਕ। ਸੁਰਜਨ। ਸਤੋ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ। ਮੁਨੀ ਜਨ। ਸੰਤੋਖੀ। ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ। ਸਾਧੂ ਬਿਰਤੀ ਦੇ। ਸਾਂਤ ਰੂਹਾਂ। ਉਹਦੀ ਰਜਾ ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਂ ਨਿਵਾਂ ਕੇ ਲੰਘਣਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ। ਕਹਿਣਾ: ਫਲ ਨੀਵਿਆਂ ਈ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦੇ, ਬੰਦਿਆਂ ਤੂੰ ਮਾਣ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਸਵੇਰੇ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਝੁਕ-ਝੁਕ ਨਮਸਕਾਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਹੋਊ। ਸੰਤ ਕੌਲ ਦਾਸ ਪੂਰਾ ਸ਼ਾਂਤਰ ਸੀ। ਘਾਗ ਸਿਆਸਤੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਿਆ ਸੀ। ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਪੂਰਾ ਅਝੁਬ ਸੀ। ਨਿਰੀ ਅੱਗ ਦੀ ਨਾਲ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਭੜਕ ਪਵੇ। ਫਿਰ ਇਹ ਜੋ ਚਾਹੇ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੱਲ-ਗੱਲ 'ਤੇ ਇਹਨੇ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਨੂੰ ਸੁਸਰਾ ਸੁਸਰਾ, ਸੁਸਰੀ ਸੁਸਰੀ, ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਾਮ ਤਾਂ ਦੇਵਤਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਰੱਬ ਦਾ ਭਗਤ। ਸਾਂਤ, ਭਲੀ ਰੂਹ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਤ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਕਾਰ ਕੇ ਸਪੀਕਰ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਤਵਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਫਰਮੈਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਪੁੱਛ-ਪੁਛਾਈ ਤੇ ਜੁਆਕ ਬਕ ਪਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ 'ਕੁੱਕੜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲੈ, ਸਾਡੇ ਕੁੱਕੜ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲੈਂਦੀ' ਵਾਲਾ ਤਵਾ ਲੁਆ ਕੇ ਆ। ਬਦਨਾਮੀ ਡਰੋਂ ਭਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਬੋਚ ਕੇ ਦੱਬ ਲਈ। ਇਹ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਗਲਤ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਹੋਰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੈਤਾ ਆਖਦਾ। ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾ।

ਸੰਤ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਜਟਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਸੀ। ਛੇ ਫੁੱਟ ਦੇ ਏਤ ਗੇਤ ਚ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੀਆਂ; ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋਗ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹ ਜੋਗ ਧੋਂਦਾ। ਰੀਠਿਆਂ ਨਾਲ। ਪਹਿਲਾਂ ਰੀਠੇ ਭੰਨਦਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਚ ਉਬਾਲਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਠੰਢੇ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦਾ। ਫਿਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਓਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋਗ ਧੋਂਦਾ। ਜੋਗ ਭਾਰਾ ਸੀ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਖੂਹੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਲ ਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਲਾਗੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹਦਾ ਸਿਰ ਝੱਗੋ-ਝੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਨਾਲ ਈ ਮੋਟਰ ਦਾ ਚਲਾ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਚ ਮਸੀਂ ਨਿਬੜਦਾ। ਜੋਗ ਧੋ ਕੇ ਇਹ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਧੁੱਪੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੋਗ ਸੁਕਾਉਂਦਾ, ਸਾਂਭਦਾ ਸੁਆਰਦਾ ਤੇ ਦੁਆਲੇ ਕਪੜਾ ਵਲ ਕੇ ਸੰਤੋਖਦਾ।

ਹਾਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿਆਲ, ਸੰਤ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਤੇਤ ਚਾਦਰ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਧੜ ਨੰਗਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਦਾ ਵੱਡਾ ਢਿੱਡ, ਇਹਦੇ ਵਲ ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਗੋਗੜ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਈ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਅਪਣਾ ਭੋਜਨ ਪਾਣੀ ਅਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ। ਵਾਹਵਾ ਸਾਰਾ ਦੇਸੀ ਘੇ ਪਾ ਕੇ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੁਕੀਨ ਸੀ। ਓਹ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਸੀ ਘੇ ਦਾ। ਕੁਝ ਮੁਫ਼ਤਖੋਰੇ ਵੀ ਇਹਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਇਹ ਘੇ ਨੂੰ ਘਿਓ ਤੇ ਘੋਟੇ ਨੂੰ ਘੰਟਾ ਕਹਿੰਦਾ। ਮਲਵਈ ਸੀ ਨਾ। ਅਪਣੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਾ ਦਸਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛ ਵੀ ਲੈਣਾ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਬਸ, ਹੂੰ ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਟਾਲ ਦੇਣਾ। ਕਹਿਣਾ: ਓ ਭੋਲਿਓ, ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਭ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਅਤਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੀ। ਸਾਡਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨੇਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੀ। ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਬੋਂਗੀਆਂ ਈ ਸੀ।

ਕੌਲ ਦਾਸ ਨੇ ਸਪੀਕਰ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਵਿਥਿਆ ਕਹੀ। ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੇ ਕਦੇ ਏਦਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਤ ਕੌਲ ਦਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਗਨ ਬਾਣ ਸੀ। ਛੱਡਿਆ ਇਹਨੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਓਹਲੇ ਹੋ ਕੇ। ਸਬੱਬ ਬਣਾਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 995 ਦੀ 13ਵੀਂ ਸਤਰ:

ਪੰਨਾ ਜਟ ਬਾਲਮੀਕੁ ਬਟਵਾਰਾ  
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਰਿ ਪਇਆ ॥ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੪॥ਰਹਾਓ॥

ਇਹ ਸੁਣਦਾ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਕਚੀਚੀਆਂ ਲਵੇ। ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਢੇ। ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਹੋਇਆ, ਸੰਤ ਮਿਹਰ ਦਾਸ। ਪਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਧਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਿਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਰੰਜ ਤਾਂ ਕੌਲ ਦਾਸ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਸਰਧਾਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਸਕਾਰਿਆ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਤੁਰੀ ਬਣੀ। ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਅੱਡੀਆਂ ਚੱਕ ਕੇ ਫਾਹਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਸੰਤ ਜੀ ਮੌਕਾ ਤਾਤਨ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਿਧ ਬਣ ਹੀ ਗਈ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਕੌਲ ਦਾਸ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਗਿਆ। ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਇਹਨੇ ਵੀ ਮਗਰੇ ਤਿਆਰੀ ਫੜੀ। ਡਾਂਗ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਲੰਕਾ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਤੁਰਦਾ ਵਾਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਤੁਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਓਨਾ ਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਡਾਂਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਕਿ ਮੁੜਦੇ ਕੌਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਚ ਟੱਕਰ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਭਲੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਕੌਲ ਦਾਸ ਤਾਤ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਵਿਥ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਇਹ ਮਸੀਂ ਟਕਰਿਆ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੰਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਓਏ ਸਾਲਿਆ ਕੋਲਿਆ। ਜ਼ਰਾ ਐਧਰ ਆ ਓਏ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਬਾਲਮੀਕ ਬਟਵਾਰਾ ਸੀ, ਓਏ। ਤੇਰੇ ਫਲਾਨੇ ਦੀ ਓਏ...। ਤੇਰੇ ਢਿਮਕਾਨੇ ਦੀ ਓਏ...। ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਬੋਲਿਆ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਦੇ ਕੁਛ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਾਂਗ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ। ਡਾਂਗ ਕੌਲ ਦਾਸ ਤਕ ਨਾ ਅਪਤੀ। ਰਤਾ ਕੁ ਉਚੁ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਭਲਾ ਈ ਹੋਇਆ। ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਝਮੇਲੇ ਪੈਣੇ ਸੀ। ਪਰ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਹੱਥਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਤੁਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਓਧਰ ਜੋਗਾ ਨਾ ਓਧਰ। ਇਕ ਲਤ ਆਸਰੇ ਕੁਢਬਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਖੜਾ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਸਿੱਦਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ - ਚਸਕੇ ਲੈ ਲੈ ਕੇ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਕੌਲ ਦਾਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਬਣਾਇਆ। ਕੁਝ ਨੇ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਦੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਕੀਤੀ। ਪਿੰਡ ਚ ਦੋਹਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਦੋਖੀ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸੀ।

ਖਹਿ ਬਾਜ਼ੀ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਰੁਕ ਆ ਗਈ ਸੁਰਲੀਬਾਜਾਂ ਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਂਵਾ ਲੂੜੀਆਂ ਲਾਈਆਂ। ਗੱਲਾਂ ਘੜ ਲਈਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਖੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਸੌਣ ਭਾਂਦੋਂ ਦੇ ਮਰੋਤਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਕੋਈ ਜੱਟ ਸਾਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਧਾਲੂ ਬੀਬੀਆਂ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜੱਟ ਮੁਫਤ ਦਾ ਅੰਨ ਛਕ ਕੇ ਖਾ ਧੜੀ ਧੜੀ ਦੇ ਡਕਾਰ ਮਾਰਿਆ ਕਰੇ। ਇਕ ਮਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਮਾਂਹਰਾਜ ਜੀ, ਅੱਜ ਭੋਜਨ ਸਾਡੇ ਛਕਣਾ। ਜੱਟ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਈ ਪੁਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਆ; ਕਿਸੇ ਨੇ ਘਰ ਸੱਦ ਕੇ ਰੋਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਆ। ਹਾਬਤਿਆ ਜੱਟ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ। ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਕਹਿੰਦੀ: ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਕਰ ਦਿਓ। ਜੱਟ ਮੋਹਰਿਓਂ ਕਹਿੰਦਾ: ਹੁਣ ਤਾਂ ਔਖਾ ਬਈ। ਅਰਦਾਸ ਤਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਬੱਲੇ ਦੱਬੀ ਗਈ ਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਣਾ ਸੀ। ਜੱਟ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਵੀ ਪੱਕੀ ਨਿਕਲੀ। ਹੰਢੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੀ: ਚਲੋ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ, ਕੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਛਕਿਓ। ਦੇਗ ਵੀ ਅਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਿਓ। ਜੱਟ ਹੁਣ ਕੁਝਿੱਕੀ ਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਸੋਚੇ ਬਈ, ਏਸ ਸਹੁਰੀ ਔਖ ਦਾ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਸਾਧ ਬਣੇ ਸੀ; ਮੋਹਰਿਓਂ ਫਿਰ ਆਫਤ ਹੀ ਆ ਪਈ। ਹੁਣ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਤਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਸਾਦਾ ਛਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਜੱਟ ਖੂਹ 'ਤੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਵੇ। ਖੂਹ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਗਾਧੀ 'ਤੇ ਨਿਆਣਾ ਬੈਠਾ, ਜੋਤੀ ਹੱਕੇ। ਬੋਲਦ ਵਗਣ ਅਪਣੀ ਚਾਲੇ। ਕੁੱਤਾ ਟਿਕ ਟਿਕ ਕਰੇ। ਮਾਹਲ ਵਗੇ। ਟਿੰਡਾਂ ਆਉਣ ਜਾਣ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਭਰਕੇ ਆਉਣ ਖਾਲੀ ਜਾਣ ਫਿਰ ਭਰਨ ਨੂੰ। ਜੱਟ ਅਰਦਾਸਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰੇ: ਅੱਜ ਬੁਰੇ ਫਸ ਗਏ ਆਂ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਬਚੇ। ਵਗਦੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜੱਟ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਜੋਤ ਲਈ। ਜਾਣੇ ਸਾਹ ਸੌਖਾ ਆਇਆ। ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਢਿੱਡ ਤੋਂ ਦੀ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਅਰਦਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕਹਿੰਦਾ:

ਟਿਕ ਟਿਕ ਕਰੇ ਟਕੋਰਨਾ  
ਗੋਤਾ ਆਵੇ ਫੇਰਮਾਂ  
ਟਿੰਡਾਂ ਆਵਣ ਜਾਵਣ  
ਨੌਠੁ ਕਰਨ ਸਮੇਰਮਾਂ  
ਭਾਈ ਨੇ ਖੁਰਚਾ ਫੇਰਿਆ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ

ਜੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਜੀ ਸਤਨਾ...ਮ ਵੈਗੁਰੂ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਘਰਦੀ ਦੀ ਮਾਈ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਓਹ ਕਹਿੰਦੀ: ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਹ ਲਾਗੇ ਪੱਕਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਛਕਾਈ ਸੀ, ਓਹਨੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੱਟ ਮੋਤਕੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਤੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਓਸ ਸਾਧ ਦੀ ਰੰਨ ਬਣ ਜਾ ਕੇ। ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਈ ਤੁੱਥ-ਮੁੱਥ ਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਲੋਕਾਂ ਬੜਾ ਹੱਸਣਾ। ਕਿਸੇ ਕਹਿਣਾ - ਇਹ ਗੱਲ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਨੇ ਕਹੀ ਆ; ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ, ਕੌਲ ਦਾਸ ਨੇ ਕਹੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਵੈਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੋਊ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਮੈਂ ਵਲੈਤ ਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੀ ਸੁਣੀ ਸੀ।

ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਲ ਝੰਡੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਿਸਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਫਰਜ਼ੀ ਹੱਦਾਂ ਢਹਿ ਗਈਆਂ। ਇੱਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ। ਰੇਤ ਦੀ ਕੰਧ ਵਾਂਗੂੰ। ਇੱਟ ਖੜਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੂਰੀ ਖੁੰਦਕਬਾਜ਼ੀ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਦੇ। ਕੌਲ ਦਾਸ ਰਤਾ ਕੁ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਬੋਲਦਾ। ਪਰ ਲੁਕਵੇਂ ਵਾਰ ਕਰਨੋਂ ਨਾ ਟਲਦਾ। ਭੇਤ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਨਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਭਲੀ ਕਿਸਮਤ ਰਹੀ। ਸਾਂਝ ਬਣੀ ਰਹੀ।

## ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਰਲਾ ਸਿੰਘ

ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਾਹਲੀ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਮਾਮ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਤਸੀਹੇ ਝੇਲੇ ਸਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਹਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਈ ਈ ਆਈ ਤਾਂ ਆਸੋਂ ਬਹੁਤੀ ਉਣੀ। ਨਿਰੀ ਬੋਣੀ। ਇਹਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸੱਚੀਓਂ ਹੀ ਤਨ ਮਨ ਤੇ ਧੰਨ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਮੀ ਲੀਡਰਾਂ ਚੋਂ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ, ਤਾਰਿਕ ਨਾਥ ਦਾਸ, ਮੌਲਵੀ ਬਰਕਤ ਉੱਲਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਆਦਿ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਸਿਰ ਜੋੜ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਭਾਂਵੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ-ਕਨੇਡਾ ਤੋਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗੂੰ ਫੈਲੀ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਵਸਦੇ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਬਹੁਤ ਤ੍ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਹਦਾ ਮਨਸ਼ਾ ਵੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਿਆ ਸੀ।

ਪਨਾਮੇ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਧਰਤਿਆਂ ਚੋਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਲਾ ਸਿਓਂ ਹੋਣੀ ਚਾਰ ਭਾਈ ਸੀ। ਭੋਲਾ ਸਿਓਂ, ਰਲਾ ਸਿਓਂ, ਰਾਮ ਸਿਓਂ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿਓਂ। ਗਭਲੇ ਦੇਵੇਂ ਛੜੇ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਭੋਲਾ ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਨਾਮੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਤਲੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਰਲਾ ਨਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਨਾਮਾ, ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੀ ਠਹਿਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗ਼ਦਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਚ ਇੰਟਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਏਦਾਂ ਹੈ: “ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਵਲਦ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸੀ ਉੱਧੋਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ 1902 ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਮੁੜਿਆ ਨਹੀਂ। ਘਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਹਦਾ ਆਚਰਣ ਵਧੀਆ ਸੀ।” ਉੱਧੋਵਾਲ ਮੇਰਾ ਗ਼ਰੀਬਖਾਨਾ ਹੈ। ਬੇਟ ਦਾ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡ ਨਕੋਦਰ ਤਹਿਸੀਲ ਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਚ ਵਲੈਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਹਦੀ ਭੱਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਾਨ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਬਾਬੇ ਰਲਾ ਸਿਓਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸੀ - ਨਾਨਕੀਂ ਢੇਰੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਚੋਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ। ਸਾਰੇ ਪਨਾਮਾ, ਕਨੇਡਾ ਤੇ ਵਲੈਤ ਚ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੋਹਤਾ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਭਾਂਡਾ ਸਾਂਭਦਾ ਹੈ। ਭਲਾ ਏਦੂੰ ਵੱਡੀ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਣੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੇ ਦੇ ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਹਨੂੰ ‘ਖੈਹਿਰਆਂ ਦੇ ਰਲੇ’ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਨੇ।

ਬਾਬੇ ਰਲੇ ਸਿਓਂ ਦੀ ਗ਼ਦਰੀ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੋਈ। ਇਹਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਨੇ ਬੜੇ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਲਈ ਇਕ ਕਮਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਲੱਗੇ ਪੱਥਰ ਮੂਜ਼ਬ, ਇਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ: “ਇਹ ਕਮਰਾ ਸ੍ਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਅਪਣੇ ਭਰਾ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।” ਇਹਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਏਦੂੰ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਛੜਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਕਈ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਭਾਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈਆਂ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਹਦੇ ਭਤੀਜੇ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੱਬਰਾਂ ਸਣੇ ਓਥੇ ਹੀ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਚੋਂ ਕਨੇਡੇ ਵੀ ਹਨ। ਇੱਕ ਭਤੀਜਾ ਗੁਰਦੇਵ ਖਹਿਰਾ ਪਨਾਮੇ ਨੂੰ ਮੁੜਕੇ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕਨੇਡੇ ਦੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਸ਼ਹਿਰ ਚ ਹੀ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਇਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਵੀ ਬੜੇ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਿਣਕ ਸੀ - ਏਸ ਭੇਤ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤਾਂਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਆਣਪੁਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਚ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ, ਮਾਂ ਜੀ (ਸਾਰੇ ਇਸਨੂੰ ਇਓਂ ਹੀ ਬੁਲਾਓਂਦੇ ਸਨ) ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ ਪਤਨੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਇਹਦਾ ਦੋਹਤਾ -ਦਾਰੀ- ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਸੋਖੀ ਮਾਰ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਸੁਰਤ ਆਈ ਤਾਂ ਗਰਮ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਲਾ ਕੋਈ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਤੇ ਕਾਮਰੇਡ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਮਝ ਸੀ ਨਾ ਬਾਬੇ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਸੀ।

ਏਸੇ ਬਾਬੇ ਸਦਕਾ ਸਾਨੂੰ ਨਿਆਣੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਸਿਖਰਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਰਸੀ ਡਾਹ ਕੇ ਧੁੱਪੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲਗਦਾ ਬੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖੜੋਤੇ ਸਾਂ - ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਤਲਬ ਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਹੋਣੇ ਦਾ ਕਿਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਬਾਬੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚੀਮੇਂ ਦੀ ਇੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦਸੀਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦਰਸ਼ਣ ਅਕਸਰ ਸਾਇਕਲ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਾਂ ਜੀ ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵਲੈਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ, ਕਾਮਰੇਡ ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ ਕਹਿਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਚ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸੀ; ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਰਬਤ ਦੇ ਦਿਨ ਲੁਕੋਏ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਵੇਲਾਂ ਚ ਇਹਨੇ ਇਕ ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਲੇ ਸਾਲ ਏਸ ਕੋਠੇ ਦੀ ਲਿਪ ਲਪਾਈ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੋਠਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਏਨੇ ਕੁ ਥਾਂ ਚ ਪਸੂ ਬੱਧੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਲਈ ਭਲਾ ਏਦੂੰ ਮਾਤੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਣੀ ਹੈ, ਕਿ ਵੱਡੇ ਨਾਮਣੇ ਵਾਲ਼ ਗ਼ਦਰੀ ਦੀ ਇਹਦੇ ਅਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚ ਵੀ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਬਾਬੇ ਦਾ ਅਪਣਾ ਟੱਬਰ ਵੀ ਇਹਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਚੋਂ ਕਨੇਡਾ ਵਾਸੀ ਗੁਰਦੇਵ ਖਹਿਰੇ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਲਏਗਾ; ਇਹਦਾ ਲਗਾਅ ਏਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਸੁਆਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਅਜੇ ਤਾਂਈ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਕਿਓਂ?

ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਏਸ ਪਾਸੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਜੇ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਘਰਦੇ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ!

ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਆਲ ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਆਇਆਂ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਕਦੋਂ ਆਉਂ। ♦



## ਵੱਡਾ ਸਾਧੂ ਸੌਂਹ

ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਆ। ਸਾਧੂ ਸਿਓਂ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲਾ; ਸਾਧੂ ਚੰਦੇ ਦਾ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ। ਸਾਧੂ ਪਾਖਰ ਦਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਾਧੂ ਸੌਂਹ ਸਪੁੱਤਰ ਬੂੜਾ। ਸਾਰੇ ਆਪੋ ਅਪਣੇ ਥਾਂ ਚੰਗੇ; ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਕਸਬਾਂ ਦੇ ਮਾਹਰ।

ਬਾਹਰਲੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਤਾਇਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ - ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦਾ ਬੇਲੀ। ਇਹ ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ; ਹੱਥ ਦਾ ਸਖੀ ਸੀ। ਹੱਕ ਸੱਚ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਹਦੇ ਮਨ ਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦਰਦ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਕਾਮਰੋਡੀ ਦੀ ਪਹੁ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਾਮਰੋਡਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ। ਖਾਣਪੀਣ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਛਿੱਤਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਘੋਲ-ਕਬੱਡੀਆਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਠਰਕ ਵੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਰੀ, ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਗੋਣ-ਪਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵੀ ਸੌਂਕ ਸੀ। ਇਹ ਪੂਰੇ ਠਾਠ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹਦੀ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਫੋਟੋ ਚ ਇਹ ਕੋਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤਿੱਲੇ ਨਾਲ ਕੱਚੀ ਹੋਈ ਨੌਕਾਂ ਵਾਲੀ ਜੁੱਤੀ। ਸਾਹੀ ਲਿਬਾਸ। ਗਲ ਚ ਕੈਂਠਾ। ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਖੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭਰਵੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ। ਦਾਤੀ ਮੁੰਨੀ ਹੋਈ। ਸਾਹੀ ਤਰਜ ਦੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਗ। ਛਾਤੀ ਦਾ ਚੌੜਾ। ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸਾਹੀ ਜਲੋਆ। ਹੱਥ ਚ ਹਥਿਆਰ। ਇਹ ਫੋਟੋ ਤਾਏ ਨੇ ਕਿਤੇ ਮੇਲੇ ਚ ਖਿਚਾਈ ਹੋਈ ਆ। ਪਰ ਤਾਏ ਦੀ ਰੂਹ ਵੀ ਏਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਹਾਨਾ। ਏਸ ਫੋਟੋ ਦਾ ਅਸਰ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੈ। ਫੋਟੋ ਦੇਖ ਕੇ ਕਨੇਡਾ ਵਸਦੇ ਇਹਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ ਪੁੱਛਦੇ: ਤੇਰਾ ਬਾਪ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੈ? ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਤਾਏ ਨੇ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਹੀ ਕੀਤੀ। ਪਿੰਡ ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੈਰਾਂ ਵਾਲਾ ਗੱਡਾ ਵੀ ਇਹਨੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤ ਕਨੇਡਾ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਮੌਜਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤ ਵੀ ਕਨੇਡੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਉਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਤਾਏ ਦਾ ਨਿਆਇਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲਾਡ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਡੱਡੇ ਜਾਂ ਮੱਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ। ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਲੋਹੜੀ ਮੰਗਦਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦ ਕੇ ਲੋਹੜੀ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਣਨਾ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਕਣਕਾਂ ਵਿਚ ਬਟੋਰੇ, ਦੋ ਸਾਧੂ ਦੇ ਦੋ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਤਾਏ ਨੇ ਸੁਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ: ਚਲੋ ਫੇ, ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ। ਤਾਏ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਨਿਆਇਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ।

ਸਾਧੂ ਚੰਦੇ ਦਾ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮਲੂਮ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ। ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗੂ ਉੱਠਿਆ। ਕਬੱਡੀਆਂ ਖੇਡਿਆ, ਜਲੰਧਰ ਸਪੋਰਟਸ ਸਕੂਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਬ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਕਬੱਡੀ ਕੱਚ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਲੜੀ, ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਚੇਲਾ ਹੋਇਆ। ਕੋਡੀ ਪਾਉਣ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਜਾਫੀਆਂ ਨੂੰ ਵਖਤ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਬੱਪ-ਬੱਪ ਕਰਦਾ ਭੱਜਾ ਜਾਂਦਾ। ਧਰਤੀ ਹਿਲਾਉਂਦਾ। ਮੋਹਰਲੇ ਕਹਿੰਦੇ: ਲੈ ਬਈ ਸਾਧੂ ਸਾਹ ਪਾਉਣ ਆਉਂਦਾ ਈ - ਖਬਰਦਾਰ ਹੋ ਜਾਓ। ਗੋਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪੱਟ। ਫੋਲਾਦੀ ਜੁੱਸਾ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਉੱਠਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਇਹਦੇ ਵਰਗਾ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦੇ। ਖੇਡਾਂ ਚ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬਲਾਕ, ਜ਼ਿਲੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤਾਈ ਪਛਾਣ ਦੇ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧੂ ਹੀ ਸਾਧੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਹੀ ਖੇਡ ਸਕਦਾ ਸੀ - ਖੇਡ ਕੇ ਘਰੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਵਾਹੀ ਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ; ਟਹਿਲ ਖੁਣੇ।

ਸਾਧੂ ਪਾਖਰ ਦਾ ਬਾਲਮੀਕੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਚੌਂਹ ਭਰਾਵਾਂ ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ। ਪੇਟ ਘਰੇੜੀ ਦਾ। ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਜਵਾਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਗੁਲਗੁਲੇ ਪੱਟ ਸਜਦੇ, ਉੱਤੇ ਮੋਰਨੀਆਂ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ। ਕੱਛੇ ਨੂੰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਟੰਗ ਕੇ ਰੱਖਦਾ। ਇਹ ਝੂਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦਾ। ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ। ਇਹਦਾ ਮੁਸਕੜੀਏਂ ਹੱਸਣਾ ਤੇ ਮੁਸਕੀ ਰੰਗ ਵੀ ਸਜਦਾ। ਲੋਕ ਲੰਘਦੇ ਵਤਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰਖ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਤਕੜਾ ਕਾਮਾ ਹੋਇਆ। ਜੱਟ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਇਹਨੂੰ ਕਾਮਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੇ, ਕਈ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦੇ। ਫਿਰ ਇਹ ਮਸਕਟ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਟੈਪੂ ਵਾਹੁਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਟੈਪੂ ਤੇ ਖੜਾ ਰਿਹ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ।

ਚੌਥਾ ਬੂੜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਧੂ ਸੌਂਹ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੱਡਾ ਬੰਦਾ। ਉਮਰ ਚ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਕਹਿਣੀ ਕਰਨੀ ਚ ਵੀ ਪੂਰਾ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਹਨੂੰ ਸਾਧੂ ਝੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ; ਜਾਂ ਝੀਰਾਂ ਦਾ ਸਾਧੂ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਤਾਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੌਂਹ ਭਾਈਆਂ ਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਬੂੜੇ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤ। ਏਦੂੰ ਛੋਟਾ ਅਰਜਣ; ਫਿਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ। ਅਰਜਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦਾ ਪੱਕਾ ਆੜੀ ਸੀ। ਤਾਇਆ ਸਾਧੂ ਆਪ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੁੱਥਲੀ ਸੀ। ਹਰਫਨ ਮੌਲਾ। ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਠੰਢੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ। ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਮਿਣ ਤੋਲ ਕੇ ਬੋਲਦਾ। ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ। ਕੰਮ ਭਾਵੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਹਦੇ ਮੋਹਰੇ ਅੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਚ ਕੋਈ ਬਰਕਤ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ, ਕੰਮ ਇਹਦੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਤੁਰਦਾ। ਤਾਏ ਦੀ ਨੀਅਤ ਬੜੀ ਸਾਫ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਗੁੱਸਾ ਇਹਦੇ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੋਹਦਾ। ਕੋਈ ਵਲ ਨਹੀਂ, ਫਰੇਬ ਨਹੀਂ। ਦਸਾਂ ਨੌਰਾਂ ਦਾ ਕਿਰਤੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜੱਦੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ - ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਲ ਭਰ ਪਾਣੀ ਭਰੀ ਜਾਣਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚ ਵਹਿੰਗੀਆਂ 'ਤੇ; ਫਿਰ ਘੜਿਆਂ ਨਾਲ। ਹਾੜੀ ਸੌਣੀ ਮਿਹਨਤ ਲੈ ਲੈਣੀ। ਵਾਢੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਵਾਢਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਦੇਣਾ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਵਟਾ ਦੇਣਾ। ਪਾਣੀ ਢੋਅ ਦੇਣਾ। ਇਹਦਾ ਬਾਪ ਕਿਰਸੀ ਸੀ। ਲਵੇਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦਾ। ਤਾਏ ਸਾਧੂ ਦਾ ਘੁਲਣ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਕਬੱਡੀ ਨੂੰ ਵੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਾਲੀ ਮੁੰਡੇ ਇਹਨੂੰ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਚਾਚਾ, ਬੱਸ ਫਲਾਨੇ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਾਂਭ ਲੈ, ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਉਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਤਾਏ ਨੇ ਜੱਫੇ ਮਾਰਨੇ, ਤਾਂ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗੂ ਮੋਹਰੇ ਖੜ੍ਹ ਜਾਣਾ। ਸਾਹ ਪਾਉਣਾ, ਤਾਂ ਜਾਫੀਆਂ ਨੂੰ ਵਖਤ ਪੈ ਜਾਣਾ। ਇਹਨੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਮੋਹਰੇ ਲਾ ਲੈਣੇ। ਏਧਰੋਂ ਓਧਰ, ਓਧਰੋਂ ਏਧਰ ਭਜਾਈ ਫਿਰਨੇ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਧੂਹ ਪਾਈ ਜਾਣੀ। ਤਾਏ ਦੇ

ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਬਾਜ਼ੀ ਮਾਰ ਲੈਣੀ। ਤਾਏ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਣਾ। ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਕਹਿਣਾ: ਤੁਸੀਂ ਐਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਧੂਹੀ ਫਿਰਦੇ ਆਂ, ਦੇਖ ਲਓ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ; ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਏ ਆਂ। ਤਾਇਆ ਵਧਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਈ ਸੀ।

ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਚੋਬੂ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਬਮਰਸੀਬਲਾਂ, ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਚ ਖੂਹ ਲਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਏ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸੱਦੋ। ਉਹਦੀ ਰੈਅ ਪੁੱਛੋ; ਨਾਲੇ ਪੁੱਛੋ ਬਈ ਇਹਦਾ ਵਿਹਲ ਕਦੋਂ ਕੁ ਹੈ। ਖੂਹ ਦਾ ਟੱਕ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲੈਣੀ। ਟੱਕ ਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਤਾਏ ਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਹੋਣਾ। ਇਹਨੇ ਦੱਸਣਾ: ਹੁਣ ਧਰਤੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਟੱਕ ਲਾਓ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਕਹਿਣਾ: ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਿਓ, ਫਿਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਬੰਨੇ ਲਗ ਜਾਊ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਨੀਅਤ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਦਮੀ ਆ। ਮਿੱਟੀ ਪੱਟ ਪੱਟ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਹਾਂਡੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਗੰਡ ਬਣਾ ਕੇ ਉੱਤੇ ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰ ਲੈਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਤਾਏ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਜਾਣੀ। ਇਹਨੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਖੂਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗਾਲਣੀ। ਬੱਲਿਓ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢ ਕੱਢ ਕੇ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਰੱਖੇ ਛਾਤੇ ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਣੀ। ਏਦਾਂ ਖੂਹ ਦੀ ਕੰਧ ਹੇਠੋਂ ਮਿੱਟੀ ਪਟ-ਪਟ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰੀ ਜਾਣੀ। ਪਾਂਡੂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਖੂਹ ਬਿਠਾਓਣਾ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਦੇਣਾ: ਲੈ ਬਈ, ਹੁਣ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਓ; ਖੂਹ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਈ ਓ। ਰਹਿੰਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਜਦੋਂ ਫਿਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਖੂਹ ਇਕ ਦਮ ਹੱਥ-ਹੱਥ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਥ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪੈਣਾ। ਪਾਣੀ ਇਕ ਦੱਮ 'ਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹ ਆਉਣਾ।

ਚੁੱਬੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਕੇਸ ਆਪੇ ਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣੇ ਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰਤਾ ਪੱਟਕ ਸਿਰ ਨਿਕਲ ਆਉਣਾ - ਲਟੂਰੀਆਂ ਲਟਕ ਜਾਣੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਖੂਹੀ ਥੱਲੇ ਚਲੇ ਜਾਣੀ, ਉੱਤੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਬਣਾ ਦੇਣੀ। ਆਖਰ ਪੱਕੀ ਮੌਣ ਬਣਾਉਣੀ। ਤਾਏ ਨੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਖੂਹ ਚਲਦਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਟਣਾ। ਫਿਰ ਖਵਾਜ਼ੇ ਖਿਜ਼ਰ ਦੇ ਦਲੀਏ ਦੇਣੇ। ਮਿੱਠੇ ਚੌਲ ਤੇ ਗੁੜ ਵੰਡਣੇ। 'ਖੰਡ ਪਾਠ ਹੋਣੇ। ਕਤਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਵਰਤਾਉਣੀਆਂ। ਖੂਹ ਲਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਹੋ ਜਾਣੀ - ਬਈ ਫਲਾਨਿਆਂ ਨੇ ਖੂਹ ਲਵਾਇਆ। ਫਿਰ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਵੁੱਕਤ ਘਟ ਗਈ। ਤਾਇਆ ਨਲਕੇ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਖੂਹ ਲਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਲਕੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ। ਬੋਕੀਆਂ ਪਾਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪੈਪਾਂ ਚ ਮੋਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਫਟ ਜਾਂਦੇ। ਨਲਕੇ ਰੇਤ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੈਣੀਆਂ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਰਲੇ ਵਿਰਲੇ ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਬੋਰ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਤਾਏ ਨੂੰ ਚੋਬੂਗਿਰੀ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਖੂਹਾਂ-ਖੂਹੀਆਂ ਚ ਡਿੱਗੇ ਬੰਦੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖੂਹੀਆਂ ਚ ਡਿੱਗੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਜੀਂਦੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਖੂਹ ਚ ਡਿੱਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀਆਂ। ਤਾਏ ਨੂੰ ਏਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਹੀ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖੇਡਦੇ ਮੱਲ੍ਹਦੇ ਬਾਲ ਪਲਾਂ ਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਇਹਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੁੰਧਕ ਲੱਗਣੀ ਬਈ ਕੋਈ ਖੂਹ ਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਬੱਸ ਦੁੜਕੀ ਭੱਜਣਾ। ਇਹਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਰੱਖੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ। ਫਿਰ ਘੜੇ 'ਤੇ ਮੂਧਾ ਪਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੱਬਣਾ। ਮੂੰਹ ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣਾ। ਜਦੋਂ ਬੱਘ ਬੱਘ ਕਰਦਾ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਸੁਰਤ ਆ ਜਾਣੀ। ਲੋਕਾਂ ਤਾਏ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਲਾਸ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਉਣੀ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਓਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕਰਨੀ। ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਮੋਢੀਂ ਚੱਕਣਾ ਸੌਖਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਤਾਇਆ ਘੁਲਣ ਦਾ ਵੀ ਸੌਕੀਂ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਘਰ ਲਵੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਾਲੀ ਸੀ। ਹੱਥੀਂ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ। ਦੋਹਰੀ ਮਿਹਨਤ। ਇਹ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਹੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਛਿੱਜ ਪਈ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਜੋੜ ਜਗ ਸੌਂਅ ਦੇ ਕਪੂਰੇ ਨਾਲ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਇਆ ਹਮਾਤੜਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੀ ਪਰ ਕਪੂਰਾ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਨੌਸਰਬਾਜ਼ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦਾਂ - ਇਹ ਝੀਰ, ਮੈਂ ਜੱਟ। ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਬਾਪ ਜਗ ਸੌਂਅ (ਜਗਤ ਸਿੰਘ) ਪਹਿਲੀਆਂ ਚ ਬਾਹਰ ਫਿਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਚ ਪਹਿਲੇ ਪੱਕੇ ਚੁਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਏ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਾਈ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਹੱਟੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਚੰਗਾ ਖਾਂਦੇ, ਮੰਦਾ ਬੋਲਦੇ। ਵਿਆਜੂ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਲਾਵਾਂ ਲੂੜੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ। ਏਧਰਲੀਆਂ ਓਧਰ, ਓਧਰਲੀਆਂ ਏਧਰ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਫ਼ ਫਸਾਈ ਰਖਦੇ। ਏਸੇ ਦਾ ਖੱਟਿਆ ਖਾਂਦੇ। ਝਗੜੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਾੜੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ। ਕੋਰਟਾਂ-ਕਚੈਰੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਆਜੂ ਪੈਸੇ ਦੇਈ ਜਾਂਦੇ। ਫਿਰ ਸਰਫ਼ੇ ਦੇ ਸਿਆੜ ਆਵਦੇ ਨਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ। ਮਗਰੋਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀਬੰਦਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭੱਲ ਵੀ ਖੱਟ ਲੈਂਦੇ। ਤਾਏ ਨੇ ਮਨ ਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੁਗਤ ਲੜਾ ਲਈ। ਇਹਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਧੋਬੀ ਪਟੜਾ ਮਾਰਿਆ। ਕਪੂਰਾ ਚਾਰੇ ਖਾਨੇ ਚਿੱਤ ਕਰ ਤਾ। ਤਾਏ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ। ਕਪੂਰਾ ਖਸਿਆਣ-ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਮੋਢਾ ਲਾਇਆ, ਤਾਂ ਹਾਅ ਲਾਅ ਲਾਅ ਲਾਅ, ਹਾਅ ਲਾਅ ਲਾਅ ਲਾਅ ਹੋ ਗਈ। ਓਅ ਸਾਧੂ ਨੇ ਜਗ ਸੌਂ ਦੇ ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲਿਆ। ਓਅ ਸਾਧੂ ਨੇ ਜਗ ਸੌਂ ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲਿਆ। ਇਹਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਏ ਨੂੰ ਸੀ। ਤੇ ਬਾਬੇ ਬੂੜੇ ਨੂੰ ਵੀ। ਕਿਸੇ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣ ਨੇ ਢੁੱਡਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਜੁ ਲਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਜਰਾ ਕੁ ਹਲਕੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਲੱਤ ਵੀ ਹੁਣ ਕਪੂਰੇ ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਮਾਤੜਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਪੂਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂ-ਬਾਂ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਝੱਟ ਟੋਕ ਦੇਣਾ। ਕਹਿਣਾ: ਛੱਡ ਪਰ੍ਹੇ ਕਪੂਰਿਆ ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਜੋਗਾਂ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਝੀਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਤੋਂ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਬੜਾ ਚਿਰ ਇਹਨੂੰ ਸਹਿਣੀ ਪਈ। ਇਹਦੇ ਚ ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਕਸੂਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਾਏ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਢਾਉਣਾ ਹੀ ਢਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਤਾਏ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।



ਤਾਇਆ ਕਪੜੇ ਵੀ ਸੀਅ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਕੀ ਵਰਦੀਆਂ ਇਹੋ ਸੀਆਂ। ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਘੁੰਡ ਕੱਢੀ ਜਾਣਾ ਤੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ: ਭਾਈਆ, ਆਹ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵੀ ਸੀਅ ਦਈ। ਇਹਨੇ ਸਾਂਈ ਲੋਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰਨੀ। ਜੇ ਨਿਆਣਾ ਨਾਲ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਮੇਚਾ ਲੈ ਲੈਣਾ। ਜੇ ਨਾ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਬੱਸ ਏਨਾ ਕਹਿਣਾ: ਮੁੰਡਾ ਮੇਚਾ ਦੇ ਕੇ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨਾ, ਵਰਦੀ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਤਾਏ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਆਪੇ ਹੀ ਫਿਕਰ। ਜਿਹਦੀ ਵਰਦੀ ਨਾ ਬਣਨੀ, ਇਹਨੇ ਆਪ ਸਕੂਲੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਆਉਣਾ, ਬਈ ਵਰਦੀ ਸੀਅ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋ ਛੇਤੀ ਦੇ ਦਊਂਗਾ। ਸਵਾਂਈ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਇਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੇ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਜਾਣਾ।

ਤਾਏ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ ਕਥਰੇ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਓਥੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਧ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਿਰਾਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਚ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਦੀ ਫੋਟੋ ਲਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਕੈਪਸ਼ਨ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਸ੍ਰ. ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਸ੍ਰ. ਬੂੜਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਉੱਧੋਵਾਲ ਤਹਿਸੀਲ ਨਕੋਦਰ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ..... ਦੋਵੇਂ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਸਫੇ 'ਤੇ ਸੁਆਰੀ ਹੋਈ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਸਜਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਪਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਦਿਸਦਾ ਸੀ - ਬੂੜੇ ਝੀਰ ਦਾ ਸਾਊ ਪੁੱਤ। ਬਾਪ ਦਾ ਮਾਣ। ਤਾਏ ਤੇ ਇਹਦੇ ਭੈਣਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਣ ਹੋਣਾ ਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣ ਹੋਇਆ: ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੰਦਾ ਗੁਰਬਖ਼ਤ ਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਅਪਣੱਤ ਜਾਗੀ। ਇਹਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਬਣਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 'ਝੀਰਾਂ ਦਾ ਮੋਹਣੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਚ ਇਹ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਐਨਰਜੀ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਬਹੁ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਅਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੋਚਿਆਂ ਤਾਂ ਤਾਏ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਘਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਦੇ ਮਾਰੇ ਹੰਡਲੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਭਲਾ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਵੀ ਗਿਆ। ਤਾਏ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਣ ਪਈ। ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੁਨੀਆ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਤਾਏ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਕੰਮ ਬਣਦਾ ਬਣਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਸੀ, ਓਥੇ ਦਾ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਆਪ ਤਾਇਆ ਸਭ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਏ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ: ਸੋਖਿਆ ਉਰੂ ਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਦੱਸੋ ਤਾਇਆ ਜੀ। ਕਹਿੰਦਾ: ਓਦਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਿਆਣਾ ਈ ਆਂ, ਦੇਖ ਤੂੰ ਅਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਾ ਕੱਲਾ ਕੱਲਾ ਪੁੱਤ ਆਂ। ਤੇਰਾ ਬਾਪ ਵੀ ਸ਼ਰੀਫ ਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਉਲਾਭਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਹੁਣ ਨਕੋਦਰ ਜਾਨਾ ਆਂ, ਮੰਡੀਰ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹੀ। ਜੁਆਨੀ ਬੜੀ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਇਹਦੇ ਤੇ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗਰ ਲਗਾਮ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖੀਦੀ ਆ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖਿੱਚਕੇ ਰਖੀਏ, ਤਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਸੂਤ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਲੱਗੀ ਬਦਨਾਮੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖਹਿਤਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਿੰਨ ਵਾਂਗੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿੰਬੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਆ। ਫਿਰ ਤਾਏ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ। ਕਹਿੰਦਾ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੂ ਰਵੀਂ। ਇਹ ਆਪ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਬਿਲੇ ਲੱਗੇ ਨਹੀਂ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਲੱਤਾਂ ਖਿਚਦੇ ਆ। ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਪੇ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇਰੇ 'ਤੇ। ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਵਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰੀਂ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਲਾਈਂ। ਦੇਖ ਸ਼ੇਰਾ, ਪੜ੍ਹੋਗਾਂ ਤੂੰ ਆਵਦਾ। ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰੇਂਗਾ, ਮਾਂ ਪੇ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਵੇਂਗਾ। ਪਰ ਜਸ ਤੇਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਗਾਊਗੀ। ਦੇਖ ਕਾਕਾ, ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਰੱਖੀਂ। ਅਪਣਾ ਪਿੰਡਾ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀਦੀ। ਫੇਰ ਬੰਦੇ ਤੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜਦੇ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆ। ਬੰਦਾ ਭਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲਾਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕੀ ਮਿਥ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਮੁੱਲੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਤਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਚ ਵੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਦੇ ਪਾਣੀਹਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਤਾਰ ਸਕਦਾ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਅਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਸੀਗੀਆਂ ਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁੱਲ ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਏ ਨੇ ਕਹੀਆਂ ਹੀ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸੀ। ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚ ਕੋਈ ਤਾੜਨਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਸਮਝੌਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਬਰਦਾਰੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤਾਏ ਨੇ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਵਸ ਕਹੀਆਂ ਸੀ। ਨਿਰੀ ਅਪਣੱਤ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਤਾਏ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਕਮਾਈ ਖਾਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਭਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਾਹ ਸਕਣਾ। ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ ਤਾਏ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨੇੜ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲੰਘਦੇ ਵੜਦੇ ਨੇ ਤਾਏ ਦੇ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣਾ। ਤਾਏ ਨੇ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪੁੱਛਣੀ। ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਤਾਏ ਨੇ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਪਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸ ਦੇਣੀ।

ਤਾਇਆ ਤਾਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਅੱਵਲ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਵੀ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੇਡਦਾ ਓਦੋਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਖਿਡਾਰੀ ਪੂਰੇ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਇਹ ਆਪ ਵਿਹਲਾ ਹੋਵੇ। ਤਾਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਹੱਥ ਖੇਡਕੇ ਤਾਏ ਨੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਐਸਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣਾ। 'ਕੱਲੇ 'ਕੱਲੇ ਦਾ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਕਿਹਦੇ ਕੋਲ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਪੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਗਲੇ ਨੇ ਓਹ ਪੱਤਾ ਨਾ ਸਿੱਟਣਾ, ਤਾਂ ਤਾਏ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਅੱਛਾ, ਗੋਲਾ ਫੇ ਰੱਖ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਤਾਏ ਨੇ ਅਪਣਾ ਹੱਥ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੱਤਾ ਸੁੱਟਣਾ। ਅਗਲੇ ਦਾ ਭਾਰਾ ਪੱਤਾ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਛੇਕੜ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ: ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਗੋਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਓਦੋਂ ਖੇਲ ਲੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਐਈਦਾਂ ਨਹੀਂ ਐਈਦਾਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਬਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਤਾਏ ਦੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਜੇ ਇਹਦਾ ਆੜੀ ਮਾੜਾ ਵੀ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨਾ।

ਪਾਸ਼ਾ ਖੇਡਣ ਬੈਠਣਾ, ਤਾਂ ਉਮਰ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ। ਠੱਠਾ ਮਖੌਲ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਪਾਸ਼ਾ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਇਹਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸੀ। ਸਭ ਇਹਦੇ ਚਾਚੇ ਤਾਏ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇੱਕ ਨੇ ਨਰਦਾਂ ਸੁੱਟਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ: ਮਖਾਂ, ਇਹ ਸ਼ਾਦੀ

ਨੂੰ ਕੀ ਦਿੰਦੀ ਆਂ। ਦੂਸਰੇ ਬੁੜੇ ਨੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਮੋਤਵਾਂ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦੇਣਾ: ਸ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਆ ਸੱਤਾਂ ਚੁੱਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਆਹ। ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨੌਕ-ਝੌਕ ਹੋਈ ਜਾਣੀ। ਰੰਗ ਲੱਗਾ ਰਹਿਣਾ। ਟੈਮ ਪਾਸ ਹੋਈ ਜਾਣਾ। ਪਾਸੇ ਦੇ ਪੱਕੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਤਾਏ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ: ਲੈ ਬਈ ਕਾਕਾ ਸਾਧੂ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਜਰਾ ਕੁ ਹੰਭ ਗਏ ਆਂ। ਸਾਡੀ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਦੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀਂ। ਤਾਏ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਮੁਸਕਰਾ ਛੱਡਣਾ।

ਨਿਗਾਹ ਘੱਟ ਗਈ, ਤਾਂ ਤਾਇਆ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ - ਫਿਰ ਸੇਵਾ। ਸੇਵਾ ਈ ਕਰੀ ਜਾਣੀ। ਟੈਮ ਲੰਘੀ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਤਾਏ ਦੀ ਨਿਗੂ ਬਹੁਤੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਤਾਇਆ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗੇਟ ਮੂਹਰੇ ਬੈਠਾ ਧੁੱਪ ਸੇਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਸੀਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ 'ਕਾਲ ਕਹੀ। ਤਾਇਆ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੱਕੋ ਸਾੜੇ ਕਹਿੰਦਾ: “ਤੂੰ ਸੋਖਾ ਆਂ, ਕਦੋਂ ਆਇਆਂ ਤੂੰ। ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰਾਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪੁੱਛੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਏਨੇ ਰੌਲੇ ਰੱਪੇ ਤੂੰ ਕਾਹਤੋਂ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਠੰਢ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਫੇ ਭਾਵੇਂ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੱਲ ਹੁਣ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਹੀ। ਨੂਰੇ ਸਵੇਰੇ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਦਿਨੇ ਦਿਨੇ ਘਰ ਆ ਜਿਆ ਕਰੀਂ।” ਇਹ ਦਸੰਬਰ 1984 ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਕੇ ਹਟਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ।

ਇਹ ਤਾਇਆ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਕੁਛ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਬੱਸ ਸੁਧਾ ਦੇਵਤਾ ਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਭਲੀ ਰੂਹ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਏਨੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਐਨਾ ਦੇਣ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਦੇਊ?♦

## ਬਰਕਤੇ

ਵੱਡੇ ਰੋਲਿਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹਾਲੇ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਹੋਰ ਰੜਕਣੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਚ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋੜ੍ਹੇ ਘਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸੀ। ਦੰਦ ਕਥਾ ਮੂਜਬ ਮੇਰਾ ਨੱਗਰ, ਮਾਨ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਖਹਿਰੇ, ਸੰਘੇ, ਚੀਮੇ ਸਭ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਨਾਨਕੀਂ ਢੇਰੀ ਤੇ ਆਏ ਸੀ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ ਨੱਕੜ ਦਾਦੇ ਤੱਗੜਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਏ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਰੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਏਥੇ ਵਸਿਆ ਰਿਹਾ। ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਵੱਜਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਚੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜੀਅ 'ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ' ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਏਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਲੋਕ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਬਰਕਤੇ ਸੀ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਮਾਂ ਬਰਕਤੇ ਕਹਿੰਦੇ। ਮਾਂ ਬਰਕਤੇ ਲੰਮੀ ਸੀ -ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ। ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਸਤ ਅੱਠ ਇੰਚ ਦੀ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਹੋਊ। ਰੰਗ, ਨਾ ਗੋਰਾ ਨਾ ਕਾਲਾ। ਇਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਾਹਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਿਆਣੇ ਜੰਮੇ, ਸਭ ਮਾਂ ਬਰਕਤੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਜੰਮੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਮਿਲਦੀ। ਜਨਮਦਾਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ। ਬਰਕਤੇ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਣੇ ਏਸ ਜਹਾਨ ਚ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ। ਫਿਰ ਇਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਰੱਖਦੀ। ਉਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜੰਮਣਾ ਮਾਂਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬੀਬੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਂ ਬਰਕਤੇ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਪਾ ਦਿੰਦੀਆਂ: ਮਾਂ, ਕੋਈ ਭਲਾ ਬੋਲ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਾਈਂ। ਧੀ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬਰਕਤੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਬੀਬੀਆਂ ਇਹ ਤਵੱਕੋਂ ਵੀ ਬਰਕਤੇ ਤੋਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬਰਕਤੇ ਦਾ "ਲੈ ਨੀ ਫਲਾਨੀਏ ਵਧਾਈਆਂ" ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੁੱਲ ਦਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਦਿਆਂ ਜੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੇੜਿਆਂ ਨਾਲ ਚਮਕਣ ਲਗਦੇ। ਬਰਕਤੇ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਧੀ ਜੰਮੀ ਤੋਂ ਇਹਨੇ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ: ਧੀ ਧਿਆਣੀ ਆਈ ਆ, ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਗਰੇ ਛੱਡ ਆਈ ਆ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਇਹਦਾ ਭਾਈ ਵੀ ਆਉਗਾ; ਇਹਨੂੰ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨਾ ਪਾਇਓ। ਬਰਕਤੇ ਦਾ ਇਹ ਅਪਣਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਮਿਹਨਤ ਲੈਣ ਦਾ ਵੀ। ਆਪ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵੀ। ਢਾਰਸ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ। ਮਾਂ ਬਰਕਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ: ਬਈ ਭਲਿਓ ਲੋਕੋ, ਕੁਛ ਅਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰੋ; ਕੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨਾ ਪਾਓ। ਕੁੱਖਾਂ ਬਿਨ ਪੁੱਤ ਵੀ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਣੇ ਆਂ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਗਦੇ, ਬਰਕਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਤ ਆਉਂਦਾ, ਬਰਕਤੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦੀ ਸਭ ਨੂੰ ਦਸਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਬਰਕਤੇ ਦਾ ਉੱਠਦਾ ਪੱਬ ਈ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਈ ਫਲਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਡਾ ਹੋਇਆ। ਛਿਲੇ ਵਾਲੇ ਘਰੋਂ ਬਰਕਤੇ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਭਰਦੀਆਂ। ਕਪੜੇ, ਲੀੜਾ ਲੱਤਾ, ਸੂਟਾ, ਦਾਣਾ ਫੱਕਾ। ਗੁੜ ਮਠਿਆਈਆਂ। ਪੰਜੀਰੀਆਂ। ਦਾਬੜਾ। ਛਾਪਾਂ। ਮੁੰਦੀਆਂ। ਨਕਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ।

ਬਰਕਤੇ ਬਿਨ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਇਹਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੀ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉੱਠ ਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਹਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਧੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਅਣਸਾਂ ਨੂੰ ਗੁੜਤੀਆਂ ਕਿਨ੍ਹੇ ਦੇਣੀਆਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਹ ਕਿਨ੍ਹੇ ਦੁਆਉਣੇ ਸੀ। ਗਲੇ ਕਿਨ੍ਹੇ ਸਾਫ ਕਰਨੇ ਸੀ। ਨਾੜ੍ਹਏ ਕਿਨ੍ਹੇ ਕੱਟਣੇ ਸੀ। ਨਾਸੀਂ ਫੂਕਾਂ ਕਿਨ੍ਹੇ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦਾਈ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਇਹਦੇ ਕਰ-ਪੈਰ ਚਲਦੇ ਰਹੇ, ਇਹਦੀ ਹੀ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਬੱਸ-ਬੱਸ ਰਹੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਆਣੇ ਇਹਦੇ ਹੱਥੀਂ ਜੰਮੇ। ਫਿਰ ਇਹਦੀ ਨੂੰਹ ਵੀ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਫਲਾਨਾ ਪੁੱਤਰ ਫਲਾਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਦਾਈ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ। ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਇੰਦਰ। ਪਿੰਡ ਉੱਧੋਵਾਲ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਖਾਸ। ਤਸੀਲ ਨਕੋਦਰ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡ ਚ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛੋ ਬਈ ਭਲਾ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਕੌਣ ਹੋਈ ਆ - ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।

ਬਰਕਤੇ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਦਾਰਾ, ਛੋਟਾ ਸੂਬਾ। ਦਾਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾਂ ਖੂਹਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹਜਾਮਤਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਮਿਹਨਤ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਇਹਦਾ ਬੋਲਿਆ ਅੱਧਿਓਂ ਵੱਧ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਬਾਹਲਾ ਕਾਹਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਇਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਈ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਈ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦੇ - ਬਈ ਤੇਰਾ ਕਿਹਾ ਸਭ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਗਲ ਕਰਨਾ। ਇਹਨੂੰ ਕਹਿਣਾ: ਓ ਠਹਿਰ ਜਾਹ ਭਾਈ, ਠਹਿਰ ਜਾਹ। ਐਈਨਾ ਕਾਹਲਾ ਨਾ ਵਗ। ਜਰਾ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈ। ਤੈਂ ਕੋਈ ਗੱਡੀ ਫੜਨੀ ਆਂ। ਇਹਨੇ ਮੋਹਰਿਓਂ ਰਤਾ ਕੁ ਠਿੱਠ ਹੋਣਾ ਮੁਸਕੜੀਓਂ ਹੱਸ ਪੈਣਾ। ਫਿਰ ਓਸੇ ਈ ਚਾਲੇ, ਫਿਰ ਚਲ ਸੋ ਚਲ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਇਹਦੇ ਵੱਸ ਚ ਸੀ। ਮਗਰਲੀ ਉਮਰੇ ਇਹਦੇ ਚੂਲੇ ਤੇ ਸੱਟ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੁੜ ਕੇ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੱਗੋਂ ਦਾਰੇ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ ਹੋਏ। ਵੱਡਾ ਗੀਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਕਬੱਡੀ ਵੀ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਪੜੇ ਸੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਚ ਆਵਦੇ ਸਹੁਰੀਂ ਜਾ ਬੈਠਾ-ਮੁਠੱਡੀਂ। ਛੋਟਾ ਅੰਬੂ ਜੋੜੀ ਪੱਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ। ਵਾਹਵਾ ਸੁਹਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੱਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛੁਡਾ ਕੇ ਆਵਦੀ ਖੂਹੀ ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਧੰਨੇ ਕਿਆ ਨੇ ਖੂਹੀ ਤੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ, ਛੋਟੀ ਮੋਟਰ ਲੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਖੂਹੀ ਵੱਜਦੀ ਹੈ। ਖੂਹੀ ਦੇ ਨਾਂ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਹੈ। ਅੰਬੂ, ਅੱਲਾ-ਅੱਲਾ ਤੋਬਾ-ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੌਂਦਾ ਵੀ ਓਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਹਾੜ ਨੂੰ ਏਥੇ ਮੇਲਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਜਾਂ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਬੱਕਰੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਗੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਉਮਰਦੀਨ ਸੀ।

ਦਾਰੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੁਹਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸੀ। ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲੀਆਂ। ਇਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਲੈਤੋਂ ਗਏ ਧੰਨੇ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਧੀ-ਧਿਆਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਦੂਏ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸਾਝਰੇ ਹੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ

‘ਸੂਰਮਿਆਂ’ ਦੀ ਧਾੜ ਧੰਨੇ ਕੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਅਖੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ। ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਬਰਕਤੇ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਤੁਰ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਦਿਨ ਦੇਖਣੇ ਨਾ ਪਏ। ਜੇ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਮਨ ਤੇ ਕੀ ਗੁਜ਼ਰਨੀ ਸੀ.....?

ਬਰਕਤੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਂਈ ਲੋਕ ਹੀ ਸੀਗਾ। ਮਸਤ। ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧਾ। ਜਮਾਂਦਰੂ ਈ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਆਰੀ। ਇਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵੀ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਤੇ ਕੂਹਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਾਂ ਵੀ। ਸਿੱਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਲੱਤਾਂ ਧੂਹ-ਧੂਹ ਤੁਰਦਾ। ਇਹ ਰੋਜ਼ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਗੋੜਾ ਕੱਢਦਾ। ਕਦੇ ਕਦੇ ‘ਕੱਲੀ ਨਿੱਕਰ ਹੀ ਇਹਦੇ ਤੇੜ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਇਹਦਾ ਨੰਗ ਕੱਜਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿਆਣੀ ਬੀਬੀ ਇਹਦੇ ਝੱਗਾ ਪੁਆ ਦਿੰਦੀ। ਮਾਈਆਂ-ਬੀਬੀਆਂ ਇਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਖੁਆ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਲੱਸੀ ਪਿਲਾਉਂਦੀਆਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਸੀ ਦੀਆਂ ਘਰਾਲਾਂ ਇਹਦੇ ਝੱਗੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਤਾਈਂ ਵਗੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੂੰਹ ਵੀ ਦਾਲ-ਸਬਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਹੋਣਾ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਇਹਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਜਾਣਦੀਆਂ ਸੀ। ਕਈ ਇਹਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਵੀ ਲਾ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਬੱਸ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਖੜੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ- ਡੁੰਡ ਬਣਕੇ। ਬੱਸ ਉੱ ਉੱ, ਐਂ ਐਂ ਹੀ ਕਰਦਾ। ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾ ਲੈਂਦਾ। ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਬੱਸ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤਕ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਫੁਲਾਨੇ ਫੁਲਾਨੇ ਨਿਆਣੇ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਆ। ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਅੱਖ ਵਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਘੂਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹਨੇ ਘੀਂ ਘੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣਾ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਲਾ ਪੌਣਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਛਿੱਦਰੀ ਇਹਨੂੰ ਹੋਰ ਛੇੜਦੇ। ਹੋਰ ਖਿਝਾਉਂਦੇ। ਇਹਨੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ। ਖਿਝਣਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ, ਓ ਓ ਐਂ ਐਂ ਕਰਦਾ। ਹੋਰ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰੋਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਈ ਮਾਈ ਜਾਂ ਸਿਆਣਾ ਇਹਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪੈਂਦਾ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਆਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਰ੍ਹੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਫਿਰ ਇਹ ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦੁੱਖ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਉਲਾਂਭਾ ਵੀ ਦੇ ਕੇ ਆਉਣਾ। ਬਈ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਜੀਅ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ। ਇਹਦਾ ਕਿਹਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਪਤਾ ਓ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਿਆਣੇ ਤੋਂ ਔਖਾ ਹੈ। ਅਗਲਿਆਂ ਕਹਿਣਾ: ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਦਬਕਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਛੇੜਦੇ ਤੈਨੂੰ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਦੇਣਾ। ਕਈ ਵੇਰ ਇਹਨੇ ਅੜ ਵੀ ਜਾਣਾ। ਆਖਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਇਹ ਘਰ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੰਦਾ। ਆਪਣੀ ਚਾਲੇ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ।

ਬਰਕਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੌਲੇ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਢਿੱਲ ਮੱਠ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਬਰਕਤੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ: ਮਾਂ, ਜਰਾ ਕੁ ਐਧਰ ਨੂੰ ਆਈਂ। ਨਿਆਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਨਿਵਾਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ। ਦੋਹ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਮੰਜਾ ਮੱਲੀ ਬੈਠਾ। ਬਰਕਤੇ ਨੇ ਨਿਆਣੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਦੇਣਾ ਅਪਣਾ ਕਲਮਾ ਸੁਰੂ ਕਰ। ਇਹਦੇ ਦੋਹ ਤਿੰਨਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਵਿਖਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲ ਹਮਦ ਉੱਲ ਇਲਾਹ, ਬੱਸ ਏਨੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਪੈਣੀ “ਲਾ ਇਲਾਹ, ਇੱਲ ਅੱਲਾਹ, ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਸੂਲ ਅੱਲਾ” ਤੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਫੂਅ ਫੂਅ ਕਰਕੇ ਫੂਕਾਂ ਵੀ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀਆਂ।

ਕਈ ਦੇਸੀ ਇਲਾਜ ਬਰਕਤੇ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਚ ਸੀ। ਨਿਆਣੇ ਦਾ ਡਿੱਗਿਆ ਤਾਲੂ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ। ਧੁੰਨੀ ਚੱਕਣੀ। ਲੂਲ੍ਹਾਂ ਠਾਕਣੀਆਂ। ਧਰਨ ਪਈ ‘ਤੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਮਲਣੇ। ਧੀ ਪੁੱਤ ਦੀ ਦੇਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕਈ ਮਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬਰਕਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਚ ਕਈ ਦਾਈਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹਦੀ ਨੂੰਹ ਕਰਮੀ ਵੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੱਠਾ ਬੋਲਦੀ ਸੀ। ਮਿੱਠਾ ਵੀ। ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਪੈਂਠ ਬਰਕਤੇ ਦੀ ਸੀ, ਇਹਤੋਂ ਨਾ ਬਣੀ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਬਣੀ।

ਜੇ ਸਾਡੀ ਬਰਕਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਕਿੱਥੋਂ ਲੱਭਣੀ ਸੀ।■

## ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼

ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਜੀ।  
ਬੜੀ ਧਾਕ ਲਾਗੇ ਬੰਨੇ ਆਸ ਪਾਸ ਜੀ॥

.....

ਉਧੋਵਾਲ ਜੰਝ ਭਾਵੇਂ ਲੈ ਕੇ ਆਵਣੀ ਨਾ।  
ਮੰਗ ਜੋ ਹੈ ਸਾਡੀ ਛੱਡ ਕੇ ਵੀ ਜਾਵਣੀ ਨਾ॥

ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਜੋੜੀਆਂ ਸੀ। ਪੂਰਾ ਕਿੱਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਛਾਪਿਆ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਂਭਿਆਂ ਹੋਣਾ। ਆਹੁ ਸਤਰਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਲ ਮਨ ਚ ਉਦੋਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਉਧੋਵਾਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਉਹਨੇ ਵਾਕਿਆ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਬੱਸ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹੀਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ-ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿੱਸਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਨਿਆਣੇ ਦੱਬਵੀਂ ਜੀਭੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਮੱਕੀਆਂ ਸਿਰ ਕੱਢਵੀਆਂ ਸਨ। ਛੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬੂਰ ਪੈ ਹਟਿਆ ਸੀ। ਪੂਣੀ 'ਤੇ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਦੋਧਿਓਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਮੱਲਾਂ ਅਜੇ ਮਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਹਮਾਤੜਾਂ ਦੀ ਬਾਹਲੀ ਪਤਲੀ ਸੀ।

ਸੰਨ 1965 ਤੇ ਸਤੰਬਰ ਕੁ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਪਾਕਿ ਹਿੰਦ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਬਲੈਕ ਆਊਟ ਹੋ ਜਾਣੀ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਨ੍ਹੇਰ ਘੁੱਪ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਪਰਿੰਦਾ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਦਾ। ਰੋਡੀਓ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਓ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਬੀਬੀਆਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ: ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੱਭੋ, ਚੱਕਣੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਮੁੱਲ ਦੀ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਇਹ ਰੋਲਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਸੂਸ ਘੜੀਆਂ ਵਗੈਰਾ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰੋਂ ਉਪਰ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਮੱਕੀਆਂ ਵਿਚ ਡਰਦਾ ਕੋਈ ਵੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਆਮ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਛਾਤਾਬਰਦਾਰ ਜਾਸੂਸ ਮੱਕੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਵੇਲਾ ਮਿਲੇ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਅਪਣਾ ਕਾਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਸਭ ਲੋਕ ਦਹਿਲੇ ਹੋਏ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਅੱਠਾਂ-ਅੱਠਾਂ ਦਸਾਂ-ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ। ਮਾਈਆਂ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਕਲਾਂ ਚ ਲੁਕੋਈ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ। ਨਿਆਣੇ ਸਾਂ। ਬਹੁਤੀ ਸੁਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਗਾਂਹ ਤੋਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਬਈ ਹੁਣ ਔਹ ਹੋ ਗਿਆ..... ਤੇ ਹੁਣ ਆਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰੋਡੀਓ ਉਦੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਸਾਂ ਇਕ ਅੱਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਚ। ਖੇਲਾ ਭਲਵਾਨ ਰੋਜ਼ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣਨ ਲੱਧੇ ਰਾਮ ਦੀ ਹੱਟੀਏ ਜਾਇਆ ਕਰੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਹੱਟੀਆਂ ਸੀ; ਲੱਧੇ ਰਾਮ ਦੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਦੋਂ ਸਾਂਝੀ ਹੱਟੀ ਸੀ॥ ਰਤਾ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸੀ। ਖੇਲੇ ਭਲਵਾਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਲਦ ਬੱਗੂ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਗੋਤ ਤੂਰ। ਖੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਾ ਖੇਲਾ ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਭਲਵਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਰਸਣੀ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਬੜੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਹੱਡ ਸੀ ਇਹਦੇ। ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਤਕੜਾ ਮੱਲ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਕਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲਾਟੀਕੀਨਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਲਾਏ ਸੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦੇ ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਲਵਾਨ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਚ ਬੜੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਸੀ। ਭਲਵਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟਾਂਗਾ ਵੀ ਵਾਹਿਆ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਮਹਿਤਪੁਰੋਂ ਇਹ ਟਾਂਗਾ ਨਕੋਦਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਲਾਗੇ ਬੰਨੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤ ਸੀ, ਇਕ ਧੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ। ਲਾਡਲੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਗੀਰ ਪੁਲਸ ਚ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਜੈਲਾ ਮਿਲਟਰੀ ਚ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੋਵੇਂ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਰੂੜਾ ਇਹਦਾ ਛੜਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਭਲਵਾਨ ਤੋਂ ਵੱਡਾ। ਇਹ ਬੜੇ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਈ ਛੇ, ਸਵਾ ਛੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਦੇ ਗੋਤ ਚ। ਸਾਨੂੰ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਲੰਮੇ ਲਗਦੇ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ -ਦਿਓਂ ਦੇ ਦਿਓਂ।

ਉਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਤਫ਼ਾਕ ਵੀ ਬੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਲੈਕਆਊਟ ਹੋਈ ਤੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਰਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਪੈ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਕਈ ਘਰ ਰਲ ਕੇ ਕੱਚਿਆਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਚ ਬਾਹਰ ਸੌਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਂ ਸੱਤਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਧਿਆਣੀਆਂ, ਨਿਆਣੇ ਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਚ ਪਏ ਸੀ। ਮੰਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮੁੱਕੀਆਂ ਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਮ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ: ਓ ਬਘਿਆੜ ਆ ਗਿਆ। ਓ ਬਘਿਆੜ ਆ ਗਿਆ। ਭਲਵਾਨ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹਨੇ ਕਿਸੇ ਬੁੜੇ ਬਾਬੇ ਕੋਲੋਂ ਮੋੜੀ ਫੜ ਲਈ - ਬਘਿਆੜ ਭਜਾਉਣ ਨੂੰ।

ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਘਿਆੜ ਦੀ ਥਾਂ ਘੋੜੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਹੇਠਲੀ ਉੱਤੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ। ਰੋਣ ਪਿੱਟਣ। ਹਾਲ ਪਾਰਿਆ। ਘੋੜੀਆਂ ਦੇ ਪੌੜ ਖੜਕਣ। ਹਿਣਕਣੀਆਂ ਸੁਣਨ। ਧੀਆਂ ਧਿਆਣੀਆਂ ਡਰਦੀਆਂ ਭੱਜ ਕੇ ਲਾਗਲੇ ਘਰਾਂ ਚ ਵੜ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਉਣ: ਵੇ ਬਚਾਓ ਵੇ ਸਾਨੂੰ, ਲੋਕੋ। ਅਸੀਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵੇ, ਲੋਕੋ। ਅਸੀਂ ਲੁੱਟੇ ਗਏ ਵੇ, ਲੋਕੋ। ਹੱਟੀਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਭਲਵਾਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕ 'ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ। ਸਭ ਡਰੇ ਹੋਏ। ਕੋਈ 'ਗਾਂਹ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ।

ਇਹ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆਂ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੋੜੀ ਆਂ, ਭਗਵਾਨ ਦੇਈ; ਮੈਂ ਸਿੰਦੋ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਰੋੜੀ ਆਂ, ਮੈਂ ਸਿੰਦੋ ਨਹੀਂ। ਸਿੰਦੋ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ - ਉਹਨੂੰ ਸੂਹ ਹੋਣੀ ਆਂ। ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ-ਬੁੜੀਆਂ ਵੀ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਘੋੜੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਸਿੰਦੋ ਭਲਾਵੇ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦੀ ਨੂੰਹ, ਭਗਵਾਨ ਦੇਵੀ ਚੱਕ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਮੋਹਰਿਓਂ ਉਜਰ ਕਰਦੀ ਸੀ - ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਘੋੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਹਦੀ ਸੁਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਭਲਵਾਨ ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ, ਬਈ ਸੱਭ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਇਹਨੇ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਮੋੜੀ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਘੋੜੀਆਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਘੋੜੀਆਂ ਮਤਾਣੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਖੇਲੇ ਭਲਵਾਨ ਦੀਆਂ ਭਜਾਈਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਚੋਂ ਇਕ ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਭਲਵਾਨ ਆਪ ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਟਾਂਗਾ ਵਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖਰਖਰੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪ ਨਿਆਰੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਮੋਹਰਿਓਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਕਛਿਆਲੇ ਤੋਂ। ਆਵਦੀ ਵਲੋਂ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਨਾਂ, ਬਰਛਿਆਂ, ਛੂਰਿਆਂ, ਟਕੂਇਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ। ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਭਲਵਾਨ ਨੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਨੇ ਮੋਹਰਿਓਂ ਭਲਵਾਨ ਨੂੰ ਧੀ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ। ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤ ਤੇ ਧੀ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕਦੋਂ ਜਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ 'ਕੱਲਾ ਤੇ ਨਿਹੱਥਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਸੀ। ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ। ਭਲਵਾਨ ਨੇ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ: ਓ ਪਿੰਡਾ ਆ ਜਾਓ, ਓ ਡਾਕੂ ਆ ਗਏ। ਓ ਪਿੰਡਾ ਆ ਜਾਓ, ਓ ਡਾਕੂ ਆ ਗਏ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਦਿਓ। ਭਲਵਾਨ ਦਾ ਰੋਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਡਰਦੇ-ਡਰਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ।

ਇਓਂ ਭਲਵਾਨ ਭਿੜਦਾ ਖਹਿੰਦਾ ਪਰ੍ਹੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਘੋੜੀਆਂ ਡਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਖੜਕਾ ਵੀ ਕੱਢੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੋਕਾ ਦਬਕਾ ਮਾਰਿਆ: ਓਏ ਬੰਤਿਆ ਚਲਾ ਦੇ ਗੋਲੀ ਹੁਣ। ਜਦੋਂ ਮਰ ਗਏ ਫਿਰ ਹੀ ਚਲਾਉਣੀ ਆਂ। ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਖੜੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ, ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਕੇ ਇਕਦਮ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਹੀ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ। ਡਰ ਗਏ ਕਿ ਕਿਤੇ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਓਧਰ ਭਲਵਾਨ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜ ਸੱਤ ਜਣੇ ਸੀ ਤੇ ਇਹ 'ਕੱਲਾ ਸੂਰਮਾ।

ਬੰਤੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੰਤਾ ਬਦਮਾਸ਼। ਇਲਾਕੇ ਚ ਨਾਂ ਚਲਦਾ ਸੀ ਉਹਦਾ। ਦਹਿਲ ਵੀ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਆਂ ਬਈ ਵੱਡੇ ਰੋਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਇਹਨੇ ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਵਾਲੇ ਅਸਲਮ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਡੱਕ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਚ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਬਈ ਬੰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰਿਆ। ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦਸਦੇ ਨੇ ਕਿ ਬੰਤਾ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਫੀਮ-ਡੋਡੇ ਵੇਚਦਾ ਸੀ। ਸਮਗਲਿੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਾਹਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਪੁੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਧੀ ਭੈਣ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਣ ਦਿੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਮਦਦ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਕਰਕੇ ਬੰਤੇ ਦੀ ਭੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ: ਚਲੋ ਡਾਕਾ ਮਾਰ ਗਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਰ ਧੀ ਭੈਣ ਦੀ ਪੱਤ ਵੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।

ਇਸ ਮਾਅਜ਼ਰੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ: ਹਮਾਤਤ ਪਰ ਸਾਊ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹਵੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਫੀਰੋ, ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮੋਹਣੀ ਤਿੰਨ ਭਾਈਆਂ ਦੀ 'ਕੱਲੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਸਿੰਦੋ। ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਈ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਵੱਡੇ ਈ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ। ਅੱਕ ਕੇ ਵੱਡਾ ਫੀਰੋ, ਕੁਦੇਸਣ ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਸੋਹਣੀ ਨੇ ਵੀ ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੁਛ ਤੁਬ-ਮੁਥ ਕੀਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਸਿਰੇ ਨਾ ਸੀ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਮੋਹਣੀ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਤਕੜੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ - ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਪ ਬੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨੋ ਕਾ ਟੱਬਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਬਿਸ਼ਨੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਸਿੰਦੋ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਚੋਂ ਲਗਦੇ ਚਾਚੇ-ਤਾਏ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹਵੀਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੰਤੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ। ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਰੀਫ ਬਿਸ਼ਨੋ ਤੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਲੱਗ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਤਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਆ। ਦੂਜੇ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਰਹਿੰਦਾ ਵੀ ਬਿਮਾਰ ਠਿਮਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧੇ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ। ਸਿਰੇ ਦੇ ਸ਼ਰੀਫ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਸੰਕਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਬੰਤੇ ਦੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਕਿੜ ਖਾਧੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਆਵਦੀ ਮੰਗ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਆਂ। ਬੰਤੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ: ਸਿੰਦੋ ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਆ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਿੱਦਾਂ ਛੱਡ ਦਈਏ। ਘੋਸ-ਘੋਸ ਹੁੰਦੀ ਤੋਂ ਗੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਵਿਚੋਲਾ ਰਾਜੀਬੰਦਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਏਨੀ ਜੋਗਾ ਉਹ ਹੈ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਗੋੜ ਪਾਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਹੋਣੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬੰਤੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਉਧੋਵਾਲ ਆਏ। ਘੋੜੀਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ। ਬਿਸ਼ਨੋ ਕੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਖੂਹ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਹੋਈ। ਘਰ ਦੀ ਕੱਢੀ ਦਾਰੂ ਪੀਤੀ। ਫੂਕਾਂ ਛਕਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਫੀਰੋ ਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੰਧਕ ਤਾਂ ਹੋਊਗੀ ਕਿ ਸੱਭ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਕੁਛ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆ। ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਖੂਹ ਤੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਬੰਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸੀ - ਉੱਤੋਂ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਤੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ 'ਆਵਦਾ' ਹੀ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਬੋਤਲਾਂ ਦੇ ਡੱਟ ਪੱਟੇ। ਬੋਤਲਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋਈਆਂ। ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਹੋਏ। ਛਾਤੀਆਂ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਫੁੱਲੀਆਂ। ਅਖੇ ਅਸੀਂ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਆਂ। ਤੇ ਸਿੰਦੋ ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮਜ਼ਾਲ ਬਈ ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਤੌਰ ਦੇਣ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਹੀ ਵਿਆਹੁਣੀ ਆਂ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਿਆਹੁਣੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਓਦਾਂ ਹੀ ਚੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣੀ ਆਂ। ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਗਨ ਵਿਹਾਰ ਕਰਕੇ ਤੁਰੇ ਸੀ। ਤੱਕ ਕੇ ਆਏ ਸੀ। ਜੇ ਡੋਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਨਾ ਸਹੀ। ਮੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਸ਼ਰੀਕ ਖੂਹ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲਿਆਇਆ। ਬੜੇ ਕੋਲ ਦੀ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਦੀ ਵਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਕਹਿੰਦਾ: ਹਈਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਤੇ ਆਹੁ ਵਿਹੜੇ ਚ ਸਿੰਦੋ ਪਈ ਆ। ਉਹ ਘੋੜੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਦਗੜ ਦਗੜ ਕਰਦੇ ਆ ਵੜੇ ਸੀ। ਧੰਬਤ ਧੱਸਾ, ਚੀਕ ਚਿਹਾਤਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ; ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚ ਗਈ ਸੀ।



ਭਲਵਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਬਈ ਜੇ ਇਹਨੇ ਘੋੜੀ ਦਾ ਕਡਿਆਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਜਾਨ ਗਈ। ਅਗਲਿਆਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਚਲਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਮੋਹੜੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਂ ਘੋੜੀ ਦਾ ਕਡਿਆਲਾ ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਚ ਸੀ। ਬੰਤੇ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸਰਾਬੀ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਘੋੜੀ ਭਲਵਾਨ ਦੇ ਕਾਬੂ ਸੀ। ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਬਚਾਉਂਦਾ, ਘੋਲ ਘਲੱਈਏ ਚ ਭਲਵਾਨ ਘੋੜੀ ਫੜੀ ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਘੋੜੀਆਂ ਭਜਾ ਦਿੰਦਾ। ਆਖਰ ਕਰਤਾਰੇ ਭਲਵਾਨ ਨੇ ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਹੱਥਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਲਾਹ ਕੇ ਬੱਲੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਰੋਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਤੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਤੀਜੇ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਖੇਲੇ ਭਲਵਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਔਖੀ ਘੜੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਬੰਤੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਜੱਫਾ ਭਰਕੇ ਅਪਣੇ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ; ਆਪ ਹੇਠਾਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਲਵਾਨੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੁਗਤਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਵੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਲਵਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਲੀ ਪਾਵੇ: ਓ ਮੈਂ ਭਲਵਾਨ ਆਂ, ਓ ਮੈਂ ਭਲਵਾਨ ਆਂ। ਕਰਤਾਰੇ ਭਲਵਾਨ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੋਲਣੋਂ ਵੀ ਹਟਾ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ ਦੰਦਾਂ ਚ ਲੈ ਕੇ ਚਿੱਥ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਓ-ਓ, ਐਂ-ਐਂ ਹੀ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਖੇਲਾ ਭਲਵਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਆਵਦੇ ਭਲਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਮਾਰੀ ਗਏ। ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਾ ਭਲਵਾਨ ਮਧਰਾ ਸੀ। ਖੇਲਾ ਭਲਵਾਨ ਲੰਮਾ ਸੀ - ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟੇ ਸਰੀਰ ਦਾ। ਇਹਦਾ ਸੱਜਾ ਗੋਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੋਰ ਸੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਗੋਡੇ ਦੀ ਚੱਪਣੀ ਮਧਾਣੀ ਰੁਕ ਵੱਢੀ ਗਈ। ਚਾਰ ਡੱਕਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਭਲਵਾਨ ਏਦੂੰ ਬਾਦ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰ ਸਕਿਆ। ਇਹਦਾ ਉਹ ਗੋਡਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਦੇਖੋ ਦੇਖੀ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਵੀ ਖੇਲੇ ਭਲਵਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨੂੰ ਹੋ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਤਾਂਈ ਭਲਵਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਰੂੜਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤ ਵੀ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਸਿਆ ਮਿਸਤਰੀ ਜੀਤ ਸਿਓ ਵੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਗੱਠਵਾਂ ਸੀ। ਕੱਦ ਦਾ ਮਧਰਾ ਸੀ। ਗੋਲ ਮਟੋਲ ਈ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਵੀ ਬੜੀ ਡਾਂਗ ਵਰ੍ਹਾਈ। ਇਹ ਨੇਰ੍ਹੀ ਵਾਂਗੂੰ ਵਗਿਆ। ਇਹਦੇ ਸੱਟਾਂ ਵੀ ਲੱਗੀਆਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧੂਹ ਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਭਜਨਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਥਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ - ਇਕ ਨੂੰ ਭਲਵਾਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਸਹਿਕਦਾ ਮੱਕੀਆਂ ਚ ਲੁਕਦਾ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਸੱਟਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾ ਸਹਿ ਹੋਈ ਤੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਅਸੀਂ ਉੱਧੋਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰ ਆਏ ਆਂ।

ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਭਲਵਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਾ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਦਾ ਗੁੱਟ ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ: ਬਾਂਹ ਨਾਲੋਂ ਵੱਢਿਆ ਗੁੱਟ ਕਿਰਪਾਨ ਸਣੇ ਪਰ੍ਹੇ ਡਿੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਮੰਗਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ: ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦਿਓ, ਫਿਰ ਦੇਖਿਓ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਦਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਨੂੰ.....। ਤੁਹਾਡੀ ਧੀ ...। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗੰਦ ਬਕੇ - ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੇ। ਬਾਅਦ ਚ ਦੱਸਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਚੋਂ ਕੌੜਾ ਸੀ। ਪੂਰਾ ਕੱਬਾ। ਏਦਾਂ ਦੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਕੀਹਨੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਗਾਹਲਾਂ ਸੁਣਕੇ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰਬਚਨਾ, ਡਾਂਗ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਓ ਸਾਲਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ ਤੂੰ। ਉਹਨੇ ਇੱਕੋ ਡਾਂਗ ਇਹਦੇ ਸਿਰ ਚ ਛੱਡੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਚੱਲ ਤੂੰ ਵੀ ਓਸੇ ਕੰਜਰ ਕੋਲ। ਖਾਲਸਾ ਤਕਤਾ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪਾਰ ਬੋਲ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਇਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਮੰਗਦੇ ਨੂੰ ਮੱਕੀਆਂ ਚ ਲੁਕਿਆ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਸੁਣਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਲੁਕੋਈ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਡਰ ਸੀ। ਸੁਣਿਆਂ ਬਈ ਬਾਅਦ ਚ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ: ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਕਰਦੇ ਸਾਡਾ ਸੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਲੋਕ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ, ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਵੀ ਮੱਕੀਓ ਮੱਕੀ ਹੁੰਦੇ ਦੂਰ ਪਿੰਡੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਚ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ: ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਪਾਣੀ ਮੰਗਦੇ ਸੀ ਤੇ ਸਾਥੋਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਹੋਇਆ।

ਪਿੰਡ ਚ ਹੋਰ ਵੀ ਦਹਿਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਦੋ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਨਾ। ਕੋਈ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵੀ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਡਰਦੇ ਵੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਦਾ ਠਾਣਾ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਸਾਂ ਓਦੋਂ ਏਡੀ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਆਖਰ ਨਕੋਦਰ ਵੱਲ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਠਾਣੇ ਖਬਰ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਠਾਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨਣ ਹੀ ਨਾ। ਸਗੋਂ ਕਹਿਣ: ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰ ਕੇ ਆਏ ਆਂ।

ਲੋਕ ਡਰਨ ਵੀ ਕਿ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣਗੇ। ਹੁਣ ਬੰਤਾ ਜਰੂਰ ਆਉਗਾ। ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਹੋਗੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਭਤੀਜੇ ਈ ਆ। ਬੰਤੇ ਦਾ ਆਵਦਾ ਖੂਨ। ਭਰਾ ਦੀ ਅਣਸ। ਹੁਣ ਮੌਤ ਨੱਚੁਗੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰੂਗਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਚ ਭੈਅ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਏਧਰੋਂ ਖੇਲੇ ਭਲਵਾਨ ਦੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਰੱਖ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਧੀ ਭੈਣ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਨ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾਈ ਸੀ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਤੇ ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਜੰਮੇ ਖੂਨ ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਭੀਅ ਭੀਅ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸੀ। ਮੌਤ ਦਾ ਸਹਿਮ ਸੀ। ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਜਿਹੜੇ ਰਾਤੀਂ ਕੁਸਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰਜਾਈਆਂ ਚ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੇ ਲੁਕੇ ਰਹੇ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸੀ। ਨੰਦੇ ਦਾ ਕੈਲਾ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹਾਕੀ ਰੱਖੀ ਆਵੇ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਇਹਨੂੰ ਛੇੜ ਛੇੜ ਚ ਟੇਢਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਮਰੇ ਪਏ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਿਰ ਚ ਹਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਤੈਂ ਰਾਤੀਂ ਬੜੀ ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਓਏ, ਹੁਣ ਬੋਲ ਤਾਂ ਜਰਾ। ਦੇਖਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸੂਰਮੇ ਨੂੰ। ਲੋਕ ਹੱਸ ਪਏ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜਾ ਚਿਰ ਕੈਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹੀ। ਇਹਨੂੰ ਛੇੜਨ ਹਿਤ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਬਈ ਟੇਡੇ ਨੇ ਵੀ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਸੀ।



ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਬੰਤਾ ਫਿਰ ਆਇਆ ਵੀ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾੜਾ, ਅਪਣੇ ਖੂਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਬੰਤਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਲੈ ਕਮਲਿਆਂ ਨੇ ਐਵੇਂ ਜਾਨਾਂ ਗੁਆ ਲਈਆਂ। ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ। ਇਹ ਕਿਤੇ ਵਿਆਹ ਹੋਣੋਂ ਰਹਿ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਵੀ ਵਿਆਹੇ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆਂ ਹੀ ਆ ਗਏ।

ਅਸੀਂ ਨਕੋਦਰ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇਖਣ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਖੇਲਾ ਭਲਵਾਨ, ਉਹਦਾ ਪੁੱਤ ਗਿੰਦਾ ਤੇ ਜੀਤ ਸਿਓਂ ਮਿਸਤਰੀ ਵੀ। ਸੱਭ ਵਰਾਂਡੇ ਚ ਪਏ ਸੀ। ਭਲਵਾਨ ਦੇ ਗੋਡੇ ਨੂੰ ਪਲੱਸਤਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਿੰਦੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੱਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੀਤ ਸਿਓਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਤਾ ਕੁ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਓਸੇ ਵਰਾਂਡੇ ਚ ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪਏ ਸੀ। ਪੱਟੀਆਂ ਪਲੱਸਤਰਾਂ ਚ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ। ਜਿਹੜੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਸੀ, ਹੁਣ ਟਿਕ ਟਿਕਾਅ ਤੋਂ ਬੜੇ 'ਰਾਮ ਨਾਲ ਮੰਜਿਆਂ ਤੇ ਪਏ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ। ਚੋਰ ਅੱਖ ਨਾਲ ਇਹ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਤੇ ਪਤਾ ਲੈਣ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਵੀ।

ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਡਾਕੇ ਦਾ ਕੇਸ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ। ਪਿੰਡ ਦਿਆਂ ਤੇ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ। ਅਰੋੜੇ ਡਰਦੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਤਰੀਕਾਂ ਭੁਗਤਣ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮਿਸਤਰੀ ਜੀਤ ਸਿਓਂ ਵੀ ਪਿੰਡੋਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਏਧਰੋਂ ਬੱਝਾ ਨਾ ਓਧਰੋਂ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਾਨਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ - ਨਾ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਨਾ ਖਾਤੇ। ਜਿਹਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਗੱਲ ਵਧੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਚ ਚੱਲ ਵਸਿਆ।

ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਤੇ ਦਾ ਇਕ ਭਤੀਜਾ, ਜਾਗਰ, ਅਜ਼ਾਦ ਬੱਸ ਚ ਡਰੈਵਰ ਸੀ। ਰੂਟ ਜਲੰਧਰ-ਨਕੋਦਰ-ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜਦੋਂ ਬੱਸ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੀ ਤੇ ਉੱਧੋਵਾਲ ਵੱਲ ਦੇਖਣਾ। ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਦਾਤ ਚ ਵੀ ਨਾਲ ਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਉੱਧੋਵਾਲ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਨੂੰ ਭਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਾਂ ਬਈ ਉੱਧੋਵਾਲ ਦਾ ਖੇਲਾ ਭਲਵਾਨ ਏਹਨਾਂ ਤੇ ਭਾਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਓਦਣ ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਰ ਗਈ।

ਖੇਲੇ ਭਲਵਾਨ ਦੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਚ ਗੱਲਾਂ ਤੁਰੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਆਹ ਹੋਇਆ ਨਾ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ। ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਭ ਦੀਆਂ। ਇਜ਼ਤਾਂ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ। ਸਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਕੇਸ ਚੱਲਿਆ। ਏਦਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਚ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਭਲਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਲਾਕਾ ਵੀ। ਰੇੜ੍ਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਧਾੜ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੀ। ਮਾਰੇ ਗਏ। ਭਲਵਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਾਹਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਵਲੈਤ ਚੋਂ ਗਏ। ਲਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿਓਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਧੰਨੇ ਨੇ ਘੱਲੇ - ਹੋਰਨਾਂ ਵੀ ਘੱਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਭਲਵਾਨ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਇਨਾਮ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਦੀ ਇੱਜਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਾਣ। ਲੋਕਾਂ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਉੱਧੋਵਾਲ ਦਾ ਭਲਵਾਨ ਆ, ਜਿਹਨੇ ਰੇੜ੍ਹਮਾਂ ਵਾਲੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਇਹਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ♦

## ਬਾਗੀ ਮੁੰਡੇ

ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਕੂਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਵੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਛੇਵੀਂ ਚ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਵੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਠਵੀਂ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਅੱਠਵੀਂ ਅਜੇ ਕੀਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜਾਂ ਲੱਗ ਜਾਣੀਆਂ। ਘਰ ਚ ਹੀ ਗੰਗਾ ਵਗਣ ਲੱਗ ਜਾਣੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਬਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਢਾਈ ਢਾਈ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਦੋ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਕੌਲ ਦਾਸ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਮੰਤਰੀ ਅੱਖ ਨਿਵਾਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ - ਇਹਨੇ ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਓਹਦੀ ਚੰਗੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ-ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਗ ਪੁੱਛੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ: ਹੋਰ ਸਾਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਜੀ, ਬੱਸ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਬਣਾ ਦਿਓ। ਬਲਵੰਤ ਸਿਓ ਨੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ; ਕਰਨੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਲਾ ਸੱਭ ਨੂੰ ਪੁੱਤ ਦੇਣ ਦਾ ਜੁ ਸੀ। ਵੋਟਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ; ਅਕਾਲੀ ਜਿੱਤ ਗਏ ਸੀ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਚ ਪੰਨਵਾਦੀ ਗੇੜੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਪਰਜੀਂ ਬਾਬੇ ਮਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਆਏ ਨੇ ਜ਼ਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਖੱਲੇ, ਬਲਵੰਤ ਸਿਓ ਨੇ ਪਰਜੀਆਂ ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਨਾਉਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁਝ ਕਿਤੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਆਂਡਾ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਇਹਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਚੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਐੱਮ ਐੱਲ ਏ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਬਾਸੀ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸੀ ਦੀ ਭੈਣ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਦੇ। ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਤੂਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੜਕ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ - ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਤਾਂ ਉੱਧੋਵਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਗੁਣਾ ਪਰਜੀਆਂ ਦਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਕਰ ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਬਾਸੀ ਦੇ ਕੰਨੀ ਕੱਢੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਇਹ ਗੱਲ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਉਹਨੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਸਰਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਰਜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਾਂ ਉੱਧੋਵਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਚੱਲਣਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਵੀ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਆ ਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੋਣਾ, ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਆਪਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੀ ਨਿਭਾਉਣਾ। ਜੇ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਵਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਬਾਸੀ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਡੀ ਭੈਣ, ਮੇਰੀ ਵੀ ਭੈਣ ਹੋਈ। ਇਹਨੇ ਪਿੰਡ ਆਇਆਂ ਤੇ ਏਥੇ ਵੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਡਿਕਲੇਅਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਧ ਏਦਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਕਿ ਉੱਧੋਵਾਲ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਚ ਸਿਰਫ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਖਾਓ। ਜਦੋਂ ਬਣ ਗਿਆ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਗਰੋਂ ਜਿਹਨੂੰ ਮਰਜੀ ਜਾਇਓ। ਅਖੀਰ ਹੋਇਆ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਚ ਇੱਕੋ ਕੁੜੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਫਿਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਇਆ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਈ ਨਾ। ਅਜ-ਭਲਕ, ਅਜ-ਭਲਕ ਹੀ ਹੋਈ ਜਾਵੇ। ਲੱਗੇ ਸਰਕਾਰੀ ਲਾਰਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਡੀਕ ਉਡੀਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲੀਂ ਪੈ ਗਏ ਸੀ। ਕੁਝ ਪਰਜੀਂ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤੇ ਕੁਝ ਮਹਿਤਪੁਰ। ਮੈਂ ਪਰਜੀਂ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਹਿਤਪੁਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਮੰਨੀਦਾ ਸੀ। ਘਰਦੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਕੂਲ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਹੀ ਠੀਕ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਪਰਜੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਸੀ ਵੀ ਪਿੰਡੋਂ ਮੀਲ ਡੇਢ ਮੀਲ ਬਾਹਰਵਾਰ। ਪਸਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪਰਜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਰਕੇ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਦਇਆ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਵੱਜਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਗੱਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਦਇਆ ਰਾਮ ਦਾ ਚੰਡਿਆ ਕਿਤੇ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਊਗਾ। ਇਹ ਮਨੋਂ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ। ਅਸਲ ਗੁਰੂਦੇਵ। ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹਨੂੰ, ਕੋਈ ਖਾਰ ਨਹੀਂ। ਬੱਸ ਆਵਦੇ ਬਾਲਕਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਹੋਣੀ। ਪਰ ਇਹਦੀ ਕੁੱਟ ਵੀ ਡਾਢੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਕਈਆਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸੀ।

ਪਰਜੀਂ ਅਜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੱਭਿਆ। ਮਸੀਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਲਾਏ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਫਿਰ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉੱਧੋਵਾਲ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਕਲਾਸਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਆ ਪੁੱਛਿਆ, ਨਾ ਤਾਅ। ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾਵਾਂ ਕਟਵਾ ਲਿਆਇਆ। ਅਜ ਭਲਕ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹੀਨਾ, ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦਾਖਲਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਲੱਗੇ ਬਈ ਐਤਕੀਂ ਸਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੁੜਕੇ ਪਰਜੀਂ ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਓਥੋਂ ਨਾਵਾਂ ਕਟਵਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚਿਆਂ ਐਵੇਂ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਮਹਿਤਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਓ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਕਲਾਸਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਫਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਬਣੂੰ। ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਾਨੀ ਵਲੈਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉੱਸਰੀ ਸੀ। ਬੈਂਚ ਤੇ ਡੈਸਕ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਇਹਨੂੰ ਫੂਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਫੂਕੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਭ ਕੁਝ ਸੰਤ ਕੌਲ ਦਾਸ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਹਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਬੱਸ ਇਹਦੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦੇਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਘੱਲਣੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਤਾਂ ਜੱਗ ਜਾਹਿਰ ਹੀ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਆਉਣ ਨਾ। ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਦੋ ਕਲਾਸਾਂ ਲਾਲਾ ਜੁਗਿੰਦਰ ਪਾਲ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਲਈਆਂ। ਸਭ ਨੂੰ ਆਸ ਬੱਝੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੰਮ ਰੁੜ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ

ਵੇਲੇ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਾਲਾ ਜੁਗਿੰਦਰ ਪਾਲ, ਆਈ ਟੀ ਆਈ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ। ਬਾਹਲਾ ਜਲੰਧਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤ ਪਿੰਡ ਵਾਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਇਹਨੂੰ ਸੁਦਾਈ ਲਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ; ਇਹਨੇ ਮੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੁਦਾਈਆਂ ਦਾ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਦੇ ਕਦੇ ਫ਼ਸਲ ਬਾਤੀ ਵੱਲ ਨਿਗੂ ਮਾਰਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਫਰਾਟੇਦਾਰ। ਇਹਦੇ ਦੱਸੇ ਕਈ ਨੁਕਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਕੰਮ ਆਏ ਸੀ। ਇਹਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਚ ਏਦਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਕੋ ਜਣਾ ਹੋਰ ਬੋਲਦਾ ਦੇਖਿਆ-ਸੁਣਿਆ ਸੀ - ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਨਕੋਦਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਗੋਲਡ ਮੈਡਲਿਸਟ) ਦਾ ਪ੍ਰੋ ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਟੀਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗੀ।

ਸੂਬੇਦਾਰ ਮਿਲਟਰੀ ਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਢੰਗ ਦੀ ਹਿੰਦੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਘਰਦੀ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਮਨ ਮੁਟਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ, ਸੂਬੇਦਾਰ ਪਿੰਡ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਘਰੋਂ ਸੈਂਟਰਲ ਟਾਊਨ ਜਲੰਧਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਭਰਜਾਈ ਕੋਲ। ਅਸਲ ਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਇਹਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ, ਤਸੀਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿਓਂ, ਦੋਹ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਸੂਟਿਡ ਬੂਟਿਡ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਹਿੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਨੋ-ਮਨੀ ਆਵਦੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਰਾਜ਼ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਲਈਆਂ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਟੌਹਰ ਨਾਲ ਸਕੂਲੇ ਆਉਂਦਾ। ਦਾੜੀ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ। ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਢ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਠੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜੀ ਰੱਖਣਾ ਸੀ - ਰੂੰਗੇ ਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਮੁੰਡੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ। ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਇਹਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਚ ਕੱਟੀ ਸੀ ਇਹਨੇ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਬੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸੀ, ਉਹੀ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਚ ਸਾਡੇ ਮਾਸਟਰ ਬਣ ਗਏ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫਿਰ ਕਿਹਾ: ਦੇਖੋ ਬਈ, ਕਿਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਸਾਲ ਈ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਨਵੇਂ ਮਾਸਟਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪ ਵਿਚਾਰੇ ਦਸ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਕ ਦੋ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਕਲਾਸਾਂ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ।

ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ-ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋਲਾਂ ਵਿਹਲੇ ਮੁੰਡੇ ਕਰਨ ਵੀ ਤਾਂ ਕਰਨ। ਕੋਈ ਪੁੱਠਾ-ਸਿੱਧਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਜੁਆਨ ਜਹਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਾਲੀ ਵਿਹਲੇ ਮੁੰਡੇ ਹੋਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਕੀ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਵਿਹਲਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਹਰਾਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿੰਦਰੀ ਨੇ ਗਾਲੂ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲੇ ਉਹ ... ਦਾ ਯਾਰ ਹੋਵੇ। ਸੱਭ ਸੁਸਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ। ਜਾਂ ਲਿਖ ਕੇ। ਮੂੰਹੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਫੁੱਟੇ। ਅਖੀਰ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕਲਾਸ ਚ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਉੱਠ ਖੜੋਏ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਬਹਿ ਜਾਓ। ਸਭ ਬਹਿ ਗਏ। ਮਾਸਟਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾਵੇ। ਮੋਹਰਿਓਂ ਕੋਈ ਬੋਲੇ ਨਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ, ਕਿ ਦਾਲ ਚ ਕੁਛ ਕਾਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਨਾ ਦਿਸੇ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸੋਟੀ ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਸੋਟੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਹੁਣ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਬਣਕੇ ਸਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿਓ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਕੀ ਪੈ ਗਈ ਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਾਂ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਆਂ, ਜਾਂ ਮੈਂ। ਦਾਰੀ ਫਿਰ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਲੂ ਪਾਈ ਹੋਈ ਆ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਸੋਟੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਸੱਭ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਦੀ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ। ਕਹਿੰਦੇ: ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰੋ। ਦੇਖੋ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਨਿਆਣੇ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਆਸਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ। ਨਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਨਾ, ਨਾ ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਟ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਿਓ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਰਹਿ ਜਾਊ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਾ ਕੇ ਬੰਦੇ ਬਣ ਜਾਓ। ਸੌਦਾ ਸੱਭ ਲਈ ਖਰਾ ਖਰਾ ਹੀ ਸੀ -ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਾਸਟਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੋਹਣੇ ਸੀ। ਕਸਾਈਆਂ ਵਾਂਗੂੰ। ਫਿਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣੀ ਸੀ - ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਉਹਨੇ ਹੰਭ-ਖਫ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਵਾ ਤਵਾ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਸਾਰੀ ਕਲਾਸ ਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਸੰਤੋਸ਼ ਕੁਮਾਰੀ। ਲੱਧੇ ਰਾਮ, ਹੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਧੀ। ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵੱਗ ਚ 'ਕੱਲੀ ਕੁੜੀ। ਇਹਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਇਹ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੁਣਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਐਈਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਚ ਖੈਰ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਕੱਟ ਲਈ ਸੀ।

ਰਾਮੁਵਾਲ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਸਟਰ ਸਤਿਆ ਪਾਲ ਨੇ ਏਨਾ ਕੁੱਟਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਰਹਿ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਖੌਲੀਏ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਨ। ਸੁਗਲੀ ਵੀ ਤੇ ਰੌਣਕੀ ਵੀ। ਸਾਲ ਚੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੜਦੇ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਰੈਣਕ ਬਜ਼ਾਰ ਚ ਮਨਿਆਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੁੱਟਦੇ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਯਮਲੇ ਦੇ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਗਾਅ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਕੂਲ ਲਈ ਇਨਾਮ ਵੀ ਜਿੱਤ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੀਆਂ ਕਪਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਡਾਢੀਆਂ ਜਾਲਮ ਸੀ। ਏਨੀਆ ਤੇਜ਼ ਕਿ ਵਿਚ ਦੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਅਸਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਜਾਲਮਾਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਊ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੇ ਦੀਆਂ ਵੱਖੀਆਂ ਚ ਹੂਰੇ-ਲੱਤਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਹਦੀਆਂ ਹੀਲਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦਾ ਏਨਾਂ ਗੁੱਸਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਖ਼ੁਨਾਮੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖ ਲਈ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕੁਤੀ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪੜਦਾ ਨੰਜੂ ਤਖਾਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ, ਘੋਗੀ ਜਲੰਧਰ ਸਪੋਰਟਸ ਸਕੂਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਨਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਨਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੁੰਝਣ। ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਇਹਨੂੰ ਘੋਗੀ ਹੀ ਸੀ। ਨਿਆਣੇ ਕਦੇ ਵੀ 'ਸਿੰਘ - ਸਿਓ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ - ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਸਾਊ ਬਾਪ ਦਾ ਪੁੱਤ। ਇਹ ਮਹੀਨੇ ਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਹਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਕੂਲੇ ਵੀ ਆ ਵੜਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹਦੀ ਹੁਣ ਦਿੱਖ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਟੌਹਰ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਗੋਮ ਚ ਨਿਖਾਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਲੇਜ਼ਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸਾਡੇ ਤੇ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਕੂਲੇ ਆ ਕੇ ਇੱਲਤਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਮੁੰਡਾ ਡੀ ਪੀ ਈ ਬਣਕੇ ਸਕੂਲੇ ਆ ਲੱਗਾ। ਸਾਡਾ ਵਿਹਲਾ ਟਾਇਮ ਖੇਡਾਂ ਚ ਬੀਤਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਹਲਾ ਕੀ, ਜਿਹੜੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਸੀ ਉਹ ਕੰਮ ਹੀ ਇਹ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਨਾ ਸਾਡਾ ਮਨ ਏਧਰ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਚੈਪੀਅਨ ਸੀ। ਏਸੇ ਭੱਲ ਸਦਕੇ ਸਾਧੂ ਤੇ ਘੋਗੀ ਸਪੋਰਟਸ ਸਕੂਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜ਼ੋਰੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠਾਂ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਘੋਗੀ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਕਪੜੇ ਲਾਹੇ। ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੋਮ ਅਖੀਰ ਤੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਹ ਹੀ ਸੀ। ਘੋਗੀ ਨੇ ਸੁੱਚੇ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਨੇ ਕੈਂਚੀ ਮਾਰੀ। ਇਹਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਸੁੱਚੇ ਸੀ ਲੱਤ ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਯੱਕਦਮ ਏਦਾਂ 'ਵਾਜ ਆਈ ਜਿੱਦਾਂ ਕੋਈ ਪਟਾਕਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੁੱਚਾ ਥਾਂ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੋਡਿਓਂ ਹੇਠਾਂ ਲੱਤ ਟੁਟ ਗਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਲਹੂ ਦੀ ਤਰੀਰੀ ਵਗ ਪਈ। ਸੁੱਚੇ ਦੀ ਆਹ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਪੀੜ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਕਚੀਚੀ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਵੇ। ਘੋਗੀ ਨੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਤੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੁੱਚੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੱਡੀਆਂ ਬੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸਿਆਣਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਿਆਣੇ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸੁੱਚੇ ਦੀ ਲੱਤ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਬੰਨੀ ਤਾਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਸੁੱਚੇ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਹੋਰ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋਈ ਗਈਆਂ। ਸਾਡੇ ਮਨ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਏ। ਅਖੀਰ ਅਸੀਂ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਇਹਦੇ ਘਰ ਬੀੜ ਬਾਲੋਕੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘੁਸਮੁਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਵਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਪਲੋਸੇ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਗਰਮ ਕਰਦੀ ਫਿਰੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਘੋਗੀ ਫਿਰ ਆਇਆ। ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਮੁੱਕੀਆਂ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਰਾਰਤ ਵੱਸ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਜਰਾ ਉੱਠੀ ਜਾਂ ਔਹ ਫਲਾਨਾ ਤੈਨੂੰ ਸੱਦਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਕੇ ਬਹਿਣ ਲੱਗਣਾ ਤਾਂ ਹੇਠੋਂ ਬੈਂਚ ਖਿੱਚ ਲੈਣਾ। ਉਹਨੇ ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਣਾ। ਫਿਰ ਦੂਜਾ, ਫਿਰ ਤੀਜਾ, ਚੌਥਾ ਤੇ ਫਿਰ ਚਲ ਸੋ ਚਲ। ਇਉਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਫਿਰ ਬੈਂਚਾਂ ਦੀ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਸੀਆਂ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਖਿੱਚ-ਖਿਚਾਈ ਚ ਇਕ ਦੋ ਬੈਂਚਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਲਾਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੋਰ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਫਿਰ ਖਿੱਲਰਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਫਿਰ ਇਕ ਦੋ ਨੇ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਬੈਂਚ ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਬੈਂਚ ਮਾਰ ਮਾਰ ਤੇ ਲਕੜੀਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਤਾਈਂ ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਬੈਂਚਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਖੁੰਜੇ ਚ ਲੱਕੜਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਪੁੱਛਣਗੇ, ਬਈ ਭਾਈ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ - ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਬਾਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਮੁੜਬਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਦੇਖੋ ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਤਹਿ ਹੀ ਲਾਅ ਦਿੱਤੀ ਕੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਫੜੀ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਸਟਰ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਣਾ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਖ਼ਤਮ ਤੋੜਾ ਏਸ ਫਿਕਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਝਾਤਨਾ: ਦੇਖੋ ਜੀ 'ਤਹਿ ਹੀ ਲਾਅ ਦਿੱਤੀ ਕੇ'।

ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਚੈਤ ਦਾ 'ਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਬਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਭੰਨ ਤੋੜ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਛਣ ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰੀ ਜਾਵੇ। ਕਹੀ ਜਾਵੇ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੀ। ਫਲਾਨੇ ਫਲਾਨੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਦੋਹੜੇ, ਦਾਰੀ, ਨੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਗੰਢ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ ਆਪ ਵੀ ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਬੈਠੀ ਸੀ - ਪੈਚਣੀ ਵੀ ਸੀ; ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਪੈਚਣੀ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ: ਜੀ ਕੋਈ ਵੱਧ ਤੇ ਕੋਈ ਘੱਟ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਮਨੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਬਿਨਾਂ ਦਰਿਆਫਤ ਕੀਤਿਆਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵੀਹ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨ। ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਜਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸੱਭ ਨੇ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾ-ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਨਿਹੱਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸੀ। ਕੰਮ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚੌਹ ਦਾ ਸੀ, ਹੱਦ ਪੰਜਾਂ ਛੇਆਂ ਦਾ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਘੋਗੀ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਵੀ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਉਹ ਤਾਂ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੁਰਮਾਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੀ।

ਸਾਥੋਂ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਬਣਾ ਲਈ; ਜਣੇ ਖਣੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਨ: ਦੇਖੋ ਜੀ ਇਹ ਹੁਣੇ ਹੀ ਮਾਣ ਨਹੀਂ। ਸਕੂਲ ਚ ਹੀ ਐਦਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਆ, ਜਦੋਂ ਕਾਲਜੀਂ ਚਲੇ ਗਏ ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮੁੰਡੇ ਆਂ। ਬਾਗੀ ਹੋਏ ਹੋਏ। ਜ਼ਰੂਰ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕਰਨਗੇ। ਭੜਥੂ ਪਾਉਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਦੋਂ ਵੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਹੈ।

ੴ

## ਨਾਨਕਾ ਮੇਲ ਰੇਲ ਗੱਡੀ

ਅਪਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ - ਨਾਨਕੇ ਨਾਨੇ ਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਆ ਤੇ ਪੇਕੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿਣਾ ਬਈ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਨਾਨਕੀਂ ਜਾਈਏ। ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਬਣੇ। ਮਾਂ ਨੂੰ, ਪੇਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਨਕੇ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ। ਕਬੀਲਦਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਹਾਣੀ ਪਰਵਾਣੀ ਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਨੇਹੁ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਹੋਊ, ਮੈਥੋਂ। ਸਾਡੇ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਰਫ਼ੇ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ। ਸਾਡੀ ਮੀਚ ਮਿਲ ਗਈ। ਲਾਡ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਇਹਨੂੰ ਬਿੱਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਮਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਬੱਸਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬੱਸ ਤਾਂ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੁੜਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਚ ਇੱਕੋ ਗੇੜਾ ਹੀ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਟੈਮ ਨਾਲ ਤਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੱਕਦੇ। ਬੀਬੀਆਂ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਹਲੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਕੋਲ ਦੀ ਮਹਿਤਪੁਰ ਤਾਂਈਂ ਦੇ ਢਾਈ ਮੀਲ ਤੁਰਕੇ ਜਾਣਾ। ਅੱਗੋਂ ਮਹਿਤਪੁਰੋਂ ਦੇਖਣਾ ਬਈ ਨਕੋਦਰ ਨੂੰ ਟਾਂਗਾ ਕਦੋਂ ਤੁਰੂਗਾ। ਏਥੇ ਇਕ ਦੋ ਹੀ ਤਾਂਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਯੱਕਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਤਪੁਰ ਦਾ ਈ ਬਸ਼ਿਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਘੋੜੀ ਵੀ ਵੱਡੇ ਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਆਵਦੇ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੀ। ਵਿਚਾਰੀ। ਪੂਰਾ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਣਾ। ਉੱਤੋਂ ਇਹਨੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਪਰ ਇਹ ਵੱਡਾ ਗਾਲੜੀ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਗੱਲ ਲਮਕਾਉਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸੀ। ਬੱਸ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਗੱਲੀ ਪਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ ਬਈ ਇਹਨੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਟਾਈਮ ਨਾਲ ਨਕੋਦਰ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਹਦੀ ਵੱਡੀ ਜੁਗਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਮੱਲੋ ਜ਼ੋਰੀਂ ਜਾਣ-ਸਿਆਣ ਕੱਢ ਲੈਣੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਛ ਪੁਛਾ ਕੇ ਇਹਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲੈਣਾ, ਬਈ ਸਵਾਰੀਆਂ ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣੀ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਐਸੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ, ਐਸੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ, ਬਈ ਅਗਲੇ ਦੀ ਅਣ੍ਹੀ ਤਣ੍ਹੀ ਫਿਰ ਦੇਣੀ। ਐਸੀ ਛੇਤੀ ਗੱਲ ਏਨੀਂ ਲਮਕਾ ਲੈਣੀ ਕਿ ਉਹ ਨਕੋਦਰ ਅੱਪੜਨ ਤਕ ਮੁੱਕਣੀ ਈ ਨਾ। ਅਗਲੇ ਦਾ ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਸਭ ਫਰੋਲ ਦੇਣਾ। ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਘੋੜੀ ਦੀ ਲਗਾਮ ਖਿੱਚਦੇ ਨੇ ਚਟਕਾਰੀ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ। ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਦੇਖ ਕੇ, ਦੇਖ ਕੇ ਜੀਣ ਜੋਗੀਏ...। ਓਅ ਜੀਂਦੀ ਰਹਿ...। ਭਲਾ ਹੋਵੇ..... ਓ ਸਦਕੇ, ਤੇਰੇ ਜਣਦਿਆਂ ਦੇ...। ਓਅ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਸੁਰਗੀਂ ਵਾਸਾ...। ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਘੋੜੀ ਦੇ ਸਹਿੰਦਾ-ਸਹਿੰਦਾ ਚਾਬਕ ਮਾਰਨਾ - ਖੜਾਕ ਬਹੁਤਾ ਕਰਨਾ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਛੈਂਟਾ ਤਾਂਗੇ ਦੇ ਪਹੀਏ 'ਤੇ ਹੀ ਮਾਰਨਾ। ਜਦ ਕਿਤੇ ਘੋੜੀ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂਗਾ ਨਾ ਈ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਗੱਲ ਵਧਾ ਲੈਣੀ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਪਾ ਲੈਣਾ। ਆਪ ਮੋਰਿਓ ਉੱਤਰ ਜਾਣਾ, ਲਗਾਮ ਫੜ ਕੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੀ: ਧੁਆਨੂੰ ਪਤਾ ਫਲਾਨਾ ਪਰਸੋਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਬੱਸ ਬੈਠਾ ਹੀ ਸੋਂ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਹਾਏ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ। ਨੂੰਹ ਪੁੱਤ ਚਾਹ ਦੇਣ ਆਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਬਈ ਰੂਹ ਤਾਂ ਉੱਡ ਗਈ। ਬੱਸ ਸਰੀਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਦਾਂ 'ਰਾਮ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਆਈ ਓਹਨੂੰ। ਭਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ, ਸਿੱਧਾ ਸੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆ ਹੋਊ। ਏਦਾਂ ਦਾ ਈ ਸੀ ਉਹ।

ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਘਾਟ-ਘਾਟ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿੱਤ ਦਿਹਾੜੀ ਇਹਦਾ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਗੱਲ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣੀ, ਉਹਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਗੱਲੀ ਪਾ ਲੈਣਾ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਰੇਲਵੇ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੱਡੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖ ਲੈਣੀ। ਫਿਰ ਡੇੜ ਦੇ ਘੈਂਟੇ ਬੜੇ ਅੱਖੇ ਹੋ ਕੇ ਕੱਢਣੇ। ਲੱਕੜ ਦੇ ਬੈਚਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕੇ ਸਰੀਰ ਆਕੜ ਜਾਣਾ। ਮੂੰਹ ਚੱਕ ਚੱਕ ਅਗਲੀ ਗੱਡੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ। ਮਨੋਂ ਮਨੀਂ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਕੋਸਣਾ। ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਯੱਕੇ 'ਤੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕਰਨਾ। ਪਰ ਇਹਦੇ ਬਿਨ ਸਰਨਾ ਨਾ। ਗੰਜੀ ਨਾਵ੍ਹੇ ਕੀ ਤੇ ਨਚੋੜੇ ਕੀ - ਪਾ ਲਾ ਕੇ ਮਹਿਤਪੁਰ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਯੱਕੇ ਹੀ ਦੋ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਦੀ ਕੂਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਜਣ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਦਿਸਣਾ ਜਾਂ ਛੱਕ-ਛੱਕ ਕਰਦਾ ਸੁਣਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਹੁਲਾਸ ਹੋਣਾ। ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ। ਬਈ ਸਮਝੋ ਹੁਣ ਨਾਨਕੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਜਣ ਨੇ ਨਕੋਦਰੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਕੋਲਾ ਚੁੱਕਣਾ। ਜਾਂ ਸ਼ਟਿੰਗ ਕਰਨੀ। ਫਿਰ ਨਾਨਕਾ ਮੇਲ, ਚਲ ਸੋ ਚਲ। ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਜੰਕਸ਼ਨ ਹੋਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਣਾ ਤਾਂ, ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ:

ਇਹ ਜੰਕਸ਼ਨ ਰੇਲਾਂ ਦਾ

ਇਕ ਗੱਡੀ ਆਵੇ ਤੇ ਇਕ ਗੱਡੀ ਜਾਵੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ 1856 ਚ ਭਾਰਤ ਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਈ ਪਾਸਿਓਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਤੁਰੀਆਂ। ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਲੋਕ ਦੌੜ ਤੁਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਖਵਰੇ ਕੋਈ ਭੂਤ ਆ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਕਿਹਾ ਕਰੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਥੱਲੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਚਲਾਈ ਆ। ਕੋਈ ਕਿਹਾ ਕਰੇ, ਗੋਰਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੇਲਾਂ ਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧੰਨ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਢੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਇਕੱਮੁਠ ਕੀਤਾ।



ਇਹ ਸਵਾਲ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਬੱਬ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੀ ਕਿ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ। ਅਪਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਬਈ ਕਿਸੇ ਲਈ ਮਾਂਹ ਬਾਦੀ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸੁਆਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਵਿਛਾਈਆਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਲ ਈ ਬਹੁਤੇ ਕਰਵਾਏ ਹੋਣੇ ਆਂ। ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮੇਲ ਛੇਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਦਾਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੋਣੇ ਸੀ। ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬਈ ਇਹ ਭਲੀ ਰੇਲ ਵਿਛੋੜੇ ਵੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਰੀਨ ਪੁਰਾਣਾ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਵੀ ਹੈ:

ਨੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਏ,  
ਨੀ ਤੈਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਚੰਨ ਮੇਰਾ।

ਸੰਨ 1913 ਚ ਜਲੰਧਰੋਂ ਨਕੋਦਰ ਨੂੰ ਵਿਛਾਈ ਏਸ ਰੇਲ ਲੈਨ ਨੇ ਵੱਡੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਕੀਤੇ ਸੀ। ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾਦਕਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਦੂਰੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਜਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਜਾਂ ਟਾਂਗਿਆਂ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਤੁਰਕੇ। ਸਰਦਿਆਂ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੱਘੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਹਮਾਤਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ। ਨਕੋਦਰੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰਾਹ ਚ ਤਿੰਨ ਟੇਸ਼ਣ ਪੈਂਦੇ ਸੀ - ਸੰਕਰ, ਥਾਬਲਕੇ ਤੇ ਜਮਸ਼ੇਰ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਾਲਾ ਹਾਲਟ ਕਿਤੇ ਬਾਅਦ ਚ ਬਣਿਆ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਾੜਿਆਂ ਦੀ ਸੋਖ ਲਈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡੇ ਏਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੀ। ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਜਮਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੀ ਸੱਖਣਾ ਹੈ। 'ਕੱਲੇ ਸੰਕਰ ਵਾਲੇ ਟੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ੈੱਡ ਹੈ - ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਸੰਕਰੀਆ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਉਦੋਂ ਰੇਲ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਟੇਸ਼ਣਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਨਲਕਿਆਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਢੇਲਕੀ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਭਿਓਂ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਣਾ। ਇਹਨੂੰ ਗੋਤਨ ਲਈ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹੈਂਡਲ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ - ਪੱਠੇ ਕੁਤਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਰਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਤਨ ਲਈ ਵਾਹਵਾ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਗੋਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਲਕਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਂ ਡੀਪ ਵੈੱਲ ਹੈਂਡ ਪੰਪ (Deepwell Handpump) ਸੀ। ਫਿਰ ਕੁੱਤਾ ਨਲਕੇ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਆਮ ਨਲਕੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ ਜਾਂ ਮੋਟਰਾਂ। ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਕਿ ਰੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੇਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਪਾਣੀ; ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਣੀ।

ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਜਮਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕਿਤੇ ਬਾਅਦ ਚ ਬਣਿਆ; ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੱਠ ਦੇ ਗੋਤ ਚ। ਪਹਿਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅੱਜਕੱਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਵਸੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਪੱਕਾ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੰਮ 'ਬਟੋਟ' ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਉੱਕੇ-ਪੁੱਕੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਰੁਪਈਏ। ਹੁਣ ਇਹ ਵਾਟ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ: ਉਦੋਂ ਏਦਾਂ ਲੱਗਣਾ ਬਈ ਵਾਟ ਨਿਬੜਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਰੇਲ ਨੇ ਸਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਧੋਵਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਨਕੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਸਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਚ ਨਾਂ ਭੇਡੇ ਸਪਰਾਏ ਹੈ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਜਮਸ਼ੇਰ ਖਾਸ, ਤਸੀਲ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ। ਮਾਸਕ "ਮਾਂ" ਦੀ ਸੰਪਾਦਕ ਕਾਮਰੇਡ ਕੇਵਲ ਕੌਰ ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਹਕੀਮ ਵੀ ਬੜੇ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋਏ। ਏਡੇ ਸਾਰੇ ਚ ਪਿੰਡ ਡਾਕਖਾਨਾ ਵੀ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੁਸਹਿਰਾ ਏਥੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਰਾਵਾਂ ਮੁੱਢ ਦੀ ਨਿਕਲਣੀ ਸੀ। ਟੇਸ਼ਣ ਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਬਣਨਾ ਸੀ। ਜਿਹਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦੀ ਬਣਨੀ ਸੀ ਉਹ ਜੱਟ, ਸਰਵੇਅਰ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹੇ ਬਾਲੀ ਹੋ ਪਿਆ। ਬਈ ਉਹ ਇਹਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦੀ ਲੈਨ ਕਿਓਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਸਰਵੇਅਰ ਨੇ ਟੇਸ਼ਣ ਤਾਂ ਜਮਸ਼ੇਰ ਤੇ ਸਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਗੱਭੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਟੇਸ਼ਣ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਜਮਸ਼ੇਰ ਦੇ ਖਾਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਿੰਦ ਚ ਰੇਲਵੇ ਲੈਨ ਉਹਦੇ ਖੂਹ ਦੇ ਐਨ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਧਾ ਖੂਹ ਓਧਰ ਅੱਧਾ ਓਧਰ। ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੀਂਹ ਜਾ ਹੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੈਨ ਟੁਟਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਖੂਹ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚਦੀ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ। ਗੱਡੀ ਭੱਜੀ ਜਾਣੀ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਰੁੱਖ ਘੁੰਮੀ ਜਾਣੇ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਦੇ ਰੁੱਖ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਟਿਕਾਉਣੀ। ਉਹਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁੰਮਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਨੇ ਨੇੜੇ ਆਈ ਜਾਣਾ ਤੇ ਕੋਲ ਦੀ ਸ਼ੁੱਠ ਕਰਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਤੇ ਰੇਲ ਲੈਨ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਉਣਾ: ਠੱਕ ਠਕਾ ਠੱਕ ਠੱਕ, ਠੱਕ ਠਕਾ ਠੱਕ ਠੱਕ। ਠੱਕ ਠਕਾ ਠੱਕ ਠੱਕ, ਠੱਕ ਠਕਾ ਠੱਕ ਠੱਕ। ਬੱਸ ਏਸੇ ਖੇਲ ਚ ਲੱਗੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਫ਼ਰ ਬੰਨੇ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਮਾਂ ਨੇ ਟੋਕਣਾ। ਕਹਿਣਾ: ਸਿਰ ਅੰਦਰ ਕਰ ਲੈ। ਜਾਂ ਮੂੰਹ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ, ਇੰਜਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰ। ਅੱਖ ਚ ਕੋਲਾ ਪੈ ਜਾਊਗਾ। ਉਹੋ ਗੱਲ ਹੋਣੀ। ਨਾਲੋਂ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਨਾਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਚ ਕੋਲੇ ਦੇ ਨਿਕ-ਨਿਕੇ ਕੰਕਰ ਪੈ ਜਾਣੇ। ਇਹ ਬੜੇ ਰੜਕਣੇ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਦੇਖੀ ਜਾਣਾ। ਪਰ ਮੂੰਹ ਓਧਰ ਹੀ ਰੱਖਣਾ। ਅੱਖਾਂ ਮਲ-ਮਲ ਲਾਲ ਕਰ ਲੈਣੀਆਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਹੁਣ ਮਲੀ ਨਾ ਜਾਹ, ਜਖਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੀਂ। ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਇਹਦੀ ਜੁਗਤ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਲੈ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਪੱਗ ਦਾ ਲੜ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੂੰਹ ਢਕ ਲੈਣਾ। ਬਹਿਣਾ ਮੂੰਹ ਇੰਜਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਹੀ। ਕੋਲੇ ਤੇ ਕਾਲੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚ ਜਾਣਾ ਤੇ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੀ ਮਾਣ ਲੈਣਾ। ਬਣੇ ਸੁਆਰੇ ਪਾੜ੍ਹੇ ਮੁੰਡੇ ਜੁਆਨੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਸਦੇ। ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਿੱਚਰਾਂ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ। ਖਰੂਦ ਕਰਦੇ। ਗੱਡੀ ਭਾਂਵੇ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਮੁੰਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਚ ਖੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ।

ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਉੱਠਣਾ। ਕੰਮੀਂ-ਕਾਰੀਂ ਜੁਟਣਾ। ਜਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਦੀ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ, ਚਲੋ ਨਿਆਣਿਓ ਤੁਰੋ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ। ਜਾਂ ਫਿਰ, ਲੈ ਬਈ ਸਾਢੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਾਲੀ ਆ ਗਈ, ਹੱਲਾ ਮਾਰ ਲਓ। ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਨਿਬੜ ਲਓ, ਨੌ

ਦੀ ਗੱਡੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆ। ਬੰਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ: ਲੈ ਬਈ ਆਹ ਕੰਮ ਡੇਝ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਲਈਏ, ਫਿਰ ਰੋਟੀ ਖਾਵਾਂਗੇ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਚਾਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ ਆਂ, ਨਿਆਣੇ ਘਰ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ ਨਹੀਂ ਅਜੇ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੁਖੀਏ ਨੇ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਮੁਕਾ ਲੈਣੀ। ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਮੋਹਰੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਦੇਣਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਟਿਕਟ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਣੇ – ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਡੀ ਲੱਗਣੀ। ਬਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦਾ ਟਿਕਟ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ; ਹੁਣ ਸੋਚੀਦਾ ਹੈ ਬਈ ਅਸੀਂ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਟਿਕਟ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਚ ਜਾਈਦਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਚ ਆਸ਼ਕਾਂ-ਮਸ਼ੁਕਾਂ ਲਈ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਟੈਮਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਚਾਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫਲਾਨੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲੂਗਾਂ, ਤੂੰ ਵੀ ਓਥੇ ਆ ਜਾਈਂ। ਵਸਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜਾਂ ਵਸਲ। ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋਤਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਨਿੱਘ ਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੇ ਕੂਕ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੂੰ ਜਾਗ ਆਈ। ਉਹ ਡਰਿਆ ਉੱਠ ਕੇ ਭੱਜਿਆ। ਰੇਲ ਦਾ ਪੰਨਬਾਦ ਕਰੇ: ਬਚਾ ਲਏ ਈ ਗੱਡੀਏ, ਚਾਰ ਵਾਲੀਏ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਰਜਾ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਬਾਬਲਕੇ ਟੱਪ ਕੇ ਜਦੋਂ ਵੇਈਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਆਸਰਾ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਲੈ ਬਈ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਦੇਣਾ, ਖਵਾਜੇ ਖਿਜਰ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ। ਵੇਈਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਏਨਾ ਸਾਫ਼ ਕਿ, ਬਈ ਗੱਡੀ ਚ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ, ਕੱਛੂ ਤਰਦੇ ਦਿਸ ਜਾਣੇ। ਉੱਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਚ ਸੁੱਟੇ ਪੈਸੇ ਚਿਲਕਦੇ ਦਿਸਣੇ। ਲਿਸ਼ਕੋਰਾਂ ਮਾਰਦੇ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਰੇਲ ਡਰੈਵਰ ਨੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਦੇਣੀ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੌਲੀ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਵੇਈਂ ਚ ਪੈਸੇ ਸੁੱਟਣੇ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਹੋ ਹੋ ਕੇ। ਕਈਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਗੱਡੀ ਚ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਖਵਾਜੇ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰੀ ਕਰ ਲੈਣੀ। ਰੋਲਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੁਲ ਵੀ ਟੁਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਲੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਵੇਈਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਏਨਾ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਪੀ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹੀ ਵੇਈਂ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਫਗਵਾੜੇ ਦੇ ਗੰਦ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਾਂਈਂ ਬੋਅ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤੇ ਗਾੜ੍ਹੀ ਹਰੀ ਬੂਟੀ ਜੰਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਔਖਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸੌਣ ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਮੀਂਹ ਪੈਣੇ, ਵੇਈਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੰਢਿਆਂ ਤੱਕ ਆ ਜਾਣੀ। ਪੁਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਸਰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਚ ਹਿਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਕਿਤਿਓਂ ਆ ਜਾਣੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਟਿੱਬਿਆਂ ਚ ਹਿਰਨਾਂ ਨੇ ਕਾਹੀ ਖਾਣੀ। ਮਸਤੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਨੀਆਂ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਖੜੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਆਉਣੀ, ਹਿਰਨਾਂ ਨੇ ਚੌਕਸ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਬੂਥੀਆਂ 'ਤਾਂਹ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈਣੀਆਂ। ਕੰਨ ਖੜੇ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਭੱਜ ਤੁਰਨਾ। ਹਿਰਨਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਬਾਬਲਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਟੱਪ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਦੇ ਨਾ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਕੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਪਾੜ ਸੁੱਟਦੇ ਤੇ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਫੁੰਡ ਲੈਂਦੇ।

ਲੰਮੇ ਸਾਰੇ ਪੁਲ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਾਲੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਵਾਧੂਰਾ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਪੰਜ ਸੌਤ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਖੜੋਣ ਨੂੰ। ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਜਾਂ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਆ ਜਾਣੀ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਧਰੇ ਚ ਵੜ ਜਾਣਾ। ਗੱਡੀ ਲੰਘ ਜਾਣੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੁਲੇ ਪੈ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਣਾ। ਵਾਗੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਖੇਡ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੂਰੋਂ ਗੱਡੀ ਆਉਂਦੀ ਦੇਖ ਲੈਣੀ। ਇਹਦੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੱਜਕੇ ਵਾਧਰੇ ਚ ਜਾ ਵੜਨਾ। ਡਰੈਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਇੱਲਤੀ ਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੀਟੀ ਤੇ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ ਆਉਣੀ। ਬਈ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਮਾੜੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਪੱਠਿਆ ਦੀ ਭਰੀ ਚੱਕੀ ਆਉਂਦਾ ਵੇਈਂ ਵਾਲੇ ਪੁਲ ਤੇ ਘੇਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿੱਛਿਓਂ ਆਉਂਦੀ ਗੱਡੀ ਨਾ ਇਹਨੂੰ ਦਿਸੀ ਨਾ ਇਹਨੇ ਸੁਣੀ। ਗੱਡੀ ਉੱਪਰ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਚੀਬੜੇ ਕਰ ਸੁੱਟੇ। ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗ ਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਨਾਨਕੀਂ ਗਿਆਂ ਹਾਣ ਪਰਵਾਣ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਚਿਤ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਵੱਡੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜੁਜ਼ ਰਲਦੀ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਮਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜਣ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਨਿਆਣਪੁਣੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਨਮੇ ਚ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਵੀ ਮੈਂ ਤੇ ਬਿੱਲੇ ਨੇ ਕੱਠਿਆਂ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮੇ, ਗੁਰਮੇਜ, ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਮਾਮਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਜਾਓ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਫਿਲਮ ਦੇਖ ਆਓ, ਪਰ ਦਿਨੇ ਦਿਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਘਰ ਆਇਓ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਨਮੇ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਅਜਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਡਿੱਠਾ। ਬੜੀ ਚਿਰ ਮਨ ਹੁਲਾਸ ਚ ਰਿਹਾ।

ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁੜਨ ਨੂੰ ਚਿਤ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਈ ਜਾਣਾ: ਤੈਂ ਸਕੂਲੇ ਵੀ ਜਾਣਾ। ਜਾਂ ਤੈਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨਾ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਹੀ ਜਾਣਾ: ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਜਾਇਓ; ਕਿਹੜਾ ਰੋਜ ਰੋਜ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਆਏ ਆਂ। ਮਾਂ ਦਾ ਮਨ ਆਪ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਕਾਹਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਬੱਸਾਂ ਤੁਰ ਪਈਆਂ। ਭੀ ਭੀ ਕਰਦੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁੱਸ ਪੈ ਗਿਆ। ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਸਾਹੀ ਸਵਾਰੀ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੱਸਾਂ ਚ ਧੱਕੇ ਖਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਏਸ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਚ ਹੁਣ ਮੁਫਤਖੋਰੇ ਸਾਧ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੇ, ਜਾਂ ਦੇਧੀ। ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਵਿਰਲੀ ਲੋੜਵੰਦ ਸਵਾਰੀ।

ਨਾਨਾ ਤੇ ਨਾਨੀ ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਜੀਅ ਸੀ। ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਨਾਨਾ ਮਧਰਾ ਸੀ। ਕਣਕ ਵੰਨੇ ਰੰਗ ਦਾ। ਨਾਨੀ ਗੋਰੀ ਨਿਸ਼ੇਹ ਸੀ। ਪਤਲੀ, ਲੰਮੀ-ਝੰਮੀ। ਕਦੋਂ ਦੇ ਤੁਰ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਪੇਕਿਓਂ ਤੁਰਨ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਗੱਲ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਪੇਕੀਂ ਗਈ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਛੱਪੜ ਚ ਵੜੀ ਮੱਝ, ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੇ ਅਣਚਾਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਨਾਨਕੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਹੀ ਪੈਣਾ



ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਾਨਕ ਪਿੰਡੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਨਿਕਲ ਜਾਣੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਡਰੈਵਰ ਨੇ ਲਾਗੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਵੀ ਲੈਣੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡੇ ਨਾਨਕੀਂ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੌਸਮੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਬਹਿਣਾ।

ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਚਾਅ ਕਿਤੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ - ਵਿਚ ਵਿਚ ਹੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਉਕੇ ਜਿਹਾ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ♦

## ਸਵਰਨਾ ਫੌਜੀ

ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੀ, ਸਵਰਨਾ। ਇਹ ਡਾਢਾ ਅੱਥਰਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਹਾਣ-ਪ੍ਰਵਾਣ ਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਾਮੇ ਸੀ - ਸ਼ਾਦੀ, ਬਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨਾ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਪੇਟ ਘਰੋੜੀ ਦਾ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਂਦੀ ਨੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਬਾਤ ਪਾਉਣੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਰੂਹ ਹੋਣੀ, ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਹੁੰਦੀ ਨੇ ਉਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਅੱਜ ਤਵੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਫੁਲਕਾ ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ। ਵੀਰਾ ਨਾਨਕ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਗਾ। ਉਹੋ ਹੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ। ਫਿਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆ ਧਮਕਣਾ। ਇਹੀ ਜੁਗਤ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਵੀ ਵਰਤਣੀ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਾਬੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆ ਵੀ ਜਾਣਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਦਾ ਪੁੱਤ ਸਵਰਨਾ ਵੀ ਹੋਣਾ। ਇਹਦੇ ਆਏ ਦੀ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਚਾਅ ਹੋਣਾ ਨਾ ਗਮ। ਬੜਾ ਈ ਅਜੀਬ ਲੱਗਣਾ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ: ਇਹ ਮਾਂ ਮਹਿੰਟਰ ਆ। ਮਨ ਚ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣੀ। ਬਾਅਦ ਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਵਰਨੇ ਤੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਵੀ ਸੀ - ਮੋਹਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਮੋਹਣੇ ਨੂੰ ਆਵਦੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਜਮਾਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਾ ਰਹਿਣਾ ਕਿ ਸਵਰਨਾ ਵੀ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹ ਜਾਵੇ। ਕਿਤੇ ਇਹਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ। ਇਹਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਪੜ੍ਹਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਲੱਤਾਂ ਖਿੱਚਣੀਆਂ। ਕਦੇ ਝੱਲ ਚ ਜਾ ਕੇ ਲੁਕ ਜਾਣਾ। ਨਿਆਣੇ 'ਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸਿਵਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰਨੇ। ਕਦੇ ਉੱਚੇ ਰੁੱਖੀਂ ਜਾ ਚੜ੍ਹਨਾ। ਕਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣੇ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਲੱਤ ਭੰਨ ਦੇਣੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਕੁੱਟੀ ਜਾਣੇ - ਕਿਸੇ ਦਾ ਝੰਗਾ ਪਾਤ ਦੇਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਪਾਤ ਦੇਣੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੁੱਕੜੀ ਮਾਰ ਦੇਣੀ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੁੱਪ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਣੀ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਪੁੱਠੇ। ਜਾਣੀ ਕਿ ਖੈਰ ਭਲੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਤੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਵੀ ਖਿਝ ਕੇ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਬਈ: ਇਹ ਕਮੂਤ ਦੀ ਮਾਰ, ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਪੁੱਠੇ ਦਿਨ ਦਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ; ਕੋਈ ਸਿੰਧਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਭਰਾ ਸਾਹਵੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਕਰਨੀਆਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਖੀਆ ਸੀ। ਸਤਿਆ ਹੋਇਆ।

ਸਵਰਨੇ ਨੇ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੈਰ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੇ। ਬੱਸ ਚੱਕੀ ਗੋਤਾ ਬੰਨੀ ਰੱਖਿਆ। ਏਧਰੋ ਓਧਰ, ਓਧਰੋ ਏਧਰ। ਓਥੇ ਕਹਿਣਾ: ਚਾਚੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤ ਮਾਤਾ ਸਮਝਦੇ ਆ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਬਾਬੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਦੱਸ ਫੇ ਕਿੱਥੇ ਚੱਲੀਏ। ਪੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਫਿਰ ਟਿੱਡ ਫਹੁੜੀ ਚੱਕਣੀ। ਜਿੱਥੇ ਸਵਰਨੇ ਦਾ ਮਨ ਹੋਣਾ ਓਥੇ ਈ ਜਾ ਧਮਕਣਾ। ਫਿਰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹਦਾ ਮਨ ਓਥੋਂ ਉਚਾਟ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ। ਇਹ ਇਹਦੀ ਰਜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹਨੇ ਖੁਫਾ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿ ਦੇਣਾ: ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਕਿਤੇ ਮਰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਸਹਿ ਸੁਭਾਅ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨੇ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਮਸੀਂ ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿਣਾ, ਤੇ ਇਹਨੇ ਫਿਰ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੱਟ ਤੁਰਨਾ। ਬਾਬਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਇਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਔਖਾ ਈ ਰਿਹਾ। ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰਿਆ। ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਜਾਨ ਖਲਾਸੀ ਹੀ ਹੋਈ।

ਸਵਰਨੇ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕਿੱਥੋਂ ਸੀ। ਟਿਕ ਕੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖੀਰ 1972 ਕੁ ਚ ਇਹ ਵੱਧ ਉਮਰ ਲਿਖਾ ਕੇ ਫੌਜ ਚ ਜਾ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ। ਸਭ ਹੈਰਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਚਲੇ ਕਿਸੇ ਆਹਰੇ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਜੂਨ ਸੁਆਰੀ ਗਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਪੱਕੀ। ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ। ਮਿਲਟਰੀ ਚ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਤਾਂ ਕੀ ਸਿੱਖਣਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਅਵੈਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੁੱਟੀ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀਓਂ ਫੌਜੀ ਕੋਟੇ ਦੀ ਸਸਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਲਿਆ ਕੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰੀ ਰੱਖਣੀ। ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦਿਖਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ: ਐਤਕੀਂ ਮੈਂ ਬੰਬ ਗ੍ਰੇਨੇਡ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ। ਜ਼ਰਾ ਦੇਖਿਓ ਮੇਰੇ ਹੱਥ। ਪਟਾਕੇ ਦੇਖਿਓ ਕਿੱਦਾਂ ਪੈਂਦੇ ਆ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਕੇ ਜਾਊ, ਬੱਚੂ। ਐਤਕੀਂ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਹਿਸਾਬ ਪੂਰੇ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਆਂ। ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਫੌਜ ਚ ਜਾ ਕੇ ਇਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਡਰ ਵੀ ਲਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਰਦੀ ਦਾ ਰੋਬੂ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਵੀ ਇਹਨੇ ਫੌਜੀ ਵਰਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਰੱਖਣੀ। ਭਰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ। ਇਹਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਖੜੇ ਜਾਣਾ। ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਬੱਸ ਰੁਕਵਾ ਲੈਣੀ। ਪਟਰ ਪਟਰ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣੀ। ਇਹਦਾ ਦਾਬਾ ਪੈ ਜਾਣਾ। ਬੱਸਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਟਿਕਟ ਪੁੱਛਣੀ ਹੀ ਨਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪੁੱਛ ਬਹਿਣੀ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੰਡ ਲਾਹ ਦੇਣੀ। ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਏਥੋਂ ਕਰਨੀ: ਹਮ ਸਾਲਾ ਬਾਡਰ ਪੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾਓ ਪੇ ਲਗਾ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਅਰੇ ਯਹ ਕੰਡਕਟਰ ਦੇਖੋ, ਦੋ ਰੁਪਏ ਕੀ ਟਿਕਟ ਮਾਂਗਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਤੀ ਇਸਕੋ। ਟਿਕਟ ਕੀ ਬਾਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਤਾ ਹੂੰ। ਟਿਕਟ ਕਾਟੋ। ਕਾਟੋ ਬਾਈ, ਕਾਟੋ ਟਿਕਟ। ਮਗਰ ਇਸਕੇ ਬੋਲਨੇ ਕਾ ਤਰੀਕਾ ਦੇਖਤੇ ਹੈਂ ਆਪ। ਮਿਲਟਰੀ ਵਾਲੋਂ ਸੇ ਐਸਾ ਬੋਲਤੇ ਹੈਂ। ਹਮ ਅਪਨੇ ਜਾਂ ਅਪਨੇ ਬੱਚੋਂ ਕੇ ਲੀਏ ਲੜਤੇ ਹੈਂ ਕਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣਾ: ਆਪ ਕੇ ਲੀਏ ਲੜਤੇ ਹੈਂ, ਬਾਈ ਆਪਕੇ ਲੀਏ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਕੀ ਗੋਲੀ ਸੇ ਮਰ ਭੀ ਸਕਤੇ ਹੈ। ਯਹ ਸੱਭ ਆਪ ਕੇ ਲੀਏ ਕਰਤੇ ਹੈ। ਮੁਲਕ ਕੇ ਲੀਏ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਕੀ ਜੈ। ਮੇਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਮਹਾਨ। ਇਹਨੇ ਏਨਾ ਬੁਲਾਰਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਅਣਜਾਣ ਸਵਾਰੀਆਂ ਇਹਦੇ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ। ਇਹਦੀ ਬੋਲੇ ਬੋਲੇ ਹੋ ਜਾਣੀ। ਲੋਕਾਂ ਕੰਡਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣਾ। ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਇਹਦਾ

ਸਟੇਸਨ ਆ ਜਾਣਾ। ਇਹਨੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਬੱਸੋਂ ਲਹਿ ਜਾਣਾ। ਉੱਤਰ ਕੇ ਕਹਿਣਾ: ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ; ਸਾਲੇ ਟਿਕਟ ਕੇ; ਦੋ ਟਕੇ ਕੇ ਕੰਡਕਟਰ। ਯਹ ਹਮੇਂ ਸਮਝਤੇ ਕਿਆ ਹੈ। ਹਮ ਫੌਜ ਮੇਂ ਭਰਤੀ ਕਿਸ ਲੀਏ ਹੁਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਛੁੱਟੀ ਕੱਟ ਕੇ ਜਾਂਦਾ, ਇਹਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰੀ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਲੇਟ ਸੀ, ਜਾਂ ਫੌਜ ਵਾਲੇ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰੀ ਪਿੱਠੂ ਲਗਦਾ। ਇਹ ਪਿੱਠੂ-ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੌਜ ਵਾਲੇ ਇਹਨੂੰ ਕੈਤੀ ਤੋ ਕੈਤੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਅੱਕ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਔਖੀ ਤੋਂ ਔਖੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਝੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸਰੀਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ, ਬਈ ਇਹਦਾ ਕੀ ਕਰਨ। ਸਾਰੇ ਔਖੋਂ ਤੋਂ ਔਖੇ ਕੰਮਾਂ ਚ ਫੌਜ ਇਹਨੂੰ ਝੋਕ ਹਟੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਭ ਬੜੀ ਸੌਖ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਰਾਤੀ ਬਣਕੇ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਫੌਜੀ ਸਜ ਕੇ। ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਸਭ ਇਹਦੇ ਪੋਤੜਿਆਂ ਦੇ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਟਲਿਆ। ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਚ ਗੋਨੀ ਤੋਂ ਇਹਨੂੰ ਕੁਛ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਚੁਣਾ ਭਾਲਦਾ ਸੀ। ਗੋਨੀ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਿਤੋਂ ਵੱਧ ਰੰਮ ਪੀ ਕੇ ਟੱਲੀ ਹੋਇਆ ਫੌਜੀ ਸਵਰਨਾ, ਹੋ ਗਿਆ ਸ਼ੂਰੂ - ਚੱਲ ਸੋ ਚੱਲ।

ਫਿਰ ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਡੱਬੀ ਜਿਹੀ ਕੰਨ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: ਰੋਜਰ, ਰੋਜਰ, ਯਹ ਜੋ ਸਾਲਾ ਗੋਨੀ ਹੈ ਨਾ, ਯਹ ਸਾਲਾ ਕਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੇ ਲੀਏ ਅਭੀ ਮਿਲਟਰੀ ਪੁਲਸ ਭੇਜ ਦੇ, ਓਵਰ। ਯਹ ਕਾਮ ਜਲਦੀ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਭੀ ਇਸ ਕੇ ਅਰੈਸਟ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂੰ, ਓਵਰ। ਆਪ ਲੋਕਲ ਪੁਲਸ ਕੇ ਭੀ ਜਲਦੀ ਭੇਜ ਦੇ, ਓਵਰ। ਯਹ ਗੋਨੀ ਸਾਲਾ ਅੰਧਾ ਹੈ, ਯਹ ਭਾਗ ਕਰ ਤੋਂ ਕਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ। ਯੂੰ ਭੀ ਮੈਂ ਇਸੇ ਭਾਗਨੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦੂੰਗਾ। ਮਗਰ ਮੁਝੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੇ ਪਾਸ ਗੈਰਕਨੂੰਨੀ ਅਸਲਾ ਹੈ, ਓਵਰ। ਮੁਝੇ ਯਹ ਭੀ ਸਭ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਯਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਾ ਜਸੂਸ ਹੈ, ਓਵਰ। ਆਪਕੇ ਆਨੇ ਤਕ ਮੈਂ ਡੰਡੇ ਸੇ ਇਸਕੀ ... ਪੋਲੀ ਕਰ ਦੂੰਗਾ। ਯੇ ਸਾਲਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਯਾਦ ਰੱਖੇਗਾ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਕੋ, ਓਵਰ।

ਗੋਨੀ ਵਿਚਾਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗਾਹਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹਦੇ ਗਲ ਪੈਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਜਾਸੂਸੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਡਰ ਗਿਆ। ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ। ਕਹਿੰਦਾ: ਭਾਊ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵਰਨੇ ਤੋਂ ਬਚਾ। ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਐਵੇਂ ਫਸਾ ਦੇਣਾ। ਇਹ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਵੈਰਲੈੱਸ ਕਰਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣ। ਜਦੋਂ ਤਾਂਈ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਆਇਆ। ਸਵਰਨਾ ਓਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਇਹ ਡਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਹੀ ਰਤਾ ਕੁ ਕੰਨ ਭੰਨਦਾ ਸੀ।

ਆਖਰ ਇਹਨੂੰ ਫੌਜ ਚੋਂ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਧ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਫਸਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਠੂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿਵਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੈਤ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਤ ਚ ਇਹਨੇ ਉਸ ਅਫਸਰ 'ਤੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ; ਉਹ ਥਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਆਵਦੇ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਸਕੀਮ ਨਾਲ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਅਗਲਿਆਂ ਕਿਹੜਾ ਮੋਹਰਿਓਂ ਕੱਚੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖੇਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਣੀ ਈ ਸੀ। ਤੇ ਫੌਜ ਚੋਂ ਇਹਦਾ ਨਾਂਵਾਂ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਕੇ ਇਹ ਮੁਤ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ। ਇਹਦਾ ਹੋਰ ਦਹਿਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਕਰਨ: ਇਹਦਾ ਕੀ ਆ, ਬੇ ਪੇਦੇ ਦਾ ਲੋਟਾ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਭਲਾ ਜਿਹੜਾ ਫੌਜ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ, ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਡਰੂ।

ਵਲੈਤੋਂ ਗਏ ਇਹਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਤਰਸ ਖਾਧਾ। ਇਹਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਈ ਸ਼ਾਇਦ ਏਦਾਂ ਹੀ ਸੁਧਰ ਜਾਊ। ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦੇ ਆਵਦੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਵਲੈਤ ਚ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਵਲੈਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਵਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਏਦਾਂ ਦੇ ਨਿਖੱਟੂ ਦੇ ਲੜ ਕਿਉਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਲੈ ਬਈ, ਛੋਟੇ ਭਾਈ, ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਘਰ ਵਸਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀਂ। ਖਬਰਦਾਰੀ ਰੱਖੀਂ। ਤੇਰੇ ਵੀ ਮਾਂ ਬਾਪ ਈ ਆ। ਤਾਏ ਚਾਚੇ ਵੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਈ ਹੁੰਦੇ ਆ। ਉਹਨੇ ਕਿੱਲੇ ਸਾਰੇ ਚ ਵਲੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਇਕ ਖੂੰਜੇ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਮਕਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਦੀਆਂ ਪੌਂ ਬਾਰਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਕੰਮਚੋਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਮੁਫਤ ਦੀਆਂ ਖਾਣ ਗਿੱਝਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਤਾਏ-ਤਾਈ ਨੂੰ ਹਾੜੀ-ਸਾਉਣੀ ਦੀ ਫਸਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪੱਤੀ ਆਉਣਾ, ਇਹਦੀ ਚੋਰ ਨਿਗਾਹ ਓਧਰ ਰਹਿਣੀ। ਤਾਏ ਤਾਈ ਦੇ ਉਰ੍ਹਾਂ-ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਹਨੇ ਬੋਹਲ ਚੋਂ ਦਾਣੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਨਸ਼ੇ ਪੱਤੇ ਹੋਰ ਵਧਾ ਗਏ। ਵਧਣੇ ਈ ਸੀ। ਆਖਰ ਤਾਏ-ਤਾਈ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ਏਦਾਂ ਕਰ ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਚ ਚਲਿਆ ਜਾਹ। ਇਹ ਅਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨਿਆਣੇ ਓਥੇ ਵਾਤ ਕੇ ਆਪ ਘਰੋਂ ਈ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਚਿੱਤ ਕਰਕਦਾ, ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਗੋਤਾ ਮਾਰਦਾ।

ਫਿਰ ਇਹ ਨਿਹੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਰੰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਤਾ ਕੁ ਮੁਸ਼ਕੀ ਸੀ। ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨਿਹੰਗੀ ਬਾਣਾ ਪਾਇਆ ਕਰੇ। ਬਹੁਤਾ ਜੁਆਨ ਤਾਂ ਨਾ ਸੀ। ਓਦਾਂ ਜਾਨ ਬੜੀ ਸਖਤ ਸੀ। ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਈ ਇਹ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ, ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਔਖ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮੀਲ ਨੱਠ ਲੈਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਵੀ ਏਦਾਂ ਈ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਸਰੀਰ ਚ ਕੁਛ ਅੱਲੋਕਾਰ ਸੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਰੱਖਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਹੰਗ ਹੋ ਕੇ ਕੋਲ ਸੱਤ ਫੁੱਟਾ ਬਰਫਾ ਰੱਖਦਾ। ਲਿਸ਼ਕਾ ਕੇ। ਜਿਹਦੇ ਵੱਲ ਜੀਅ ਕਰਿਆ ਕਰੇ, ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰੇ। ਉਧਰੋਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰੋਲਾ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਹੰਗੀ ਬੋਲੀ ਚ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਬਾਲੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਾਇਆ ਕਰੇ। ਅੰਨ੍ਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਚ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਬਈ ਇਹਨੂੰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਵਤਨ ਦੇਣਾ। ਬਾਪ ਕਹਿੰਦਾ: ਇਹਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਮਰਨਾ ਈ ਆ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਮਰਵਾਊ। ਪੁਲਸ ਤਾਂ ਬਹਾਨੇ ਭਾਲਦੀ ਫਿਰਦੀ ਆ। ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਆਪੇ ਈ ਏਧਰੋਂ

ਹਟ ਗਿਆ। ਨਿਹੰਗੀ ਬਾਣਾ ਲਾਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸਫਾਚੱਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਸੀ ਇਹਦਾ ਵੀ ਪੁਲਸ ਮੁਕਾਬਲਾ ਈ ਬਣਨਾ ਸੀ।

ਸਹਿ ਸੁਭਾਅ ਆਪੇ ਈ ਕਿਤੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਊ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਇਹਨੇ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਕੰਮ ਕਦੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਦੇ ਟਰਕੈਟਰ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਫਿਲੋਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਹਰੇ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਆ ਗਿਆ; ਡਰੈਵਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਬਰੇਕ ਮਾਰੀ। ਇਹ ਮੋਹਰ ਨੂੰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਮਗਰਲਾ ਪਹਿਆ ਉੱਤਾਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਪਟਾਕਾ ਈ ਪੈ ਗਿਆ। ਥਾਂ ਹੀ ਖੇਡ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਦੇ ਨਿਆਣੇ ਇਹਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਵਲੈਤੀਏ ਪੁੱਤਾਂ ਨੇ ਤਰਸ ਹਿਤ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੇ। ♦

## ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ

ਛੋਟਾ ਮਾਮਾ, ਤੇਜਾ ਲਾਡਲਾ ਸੀ। ਸਭ ਭੈਣਾਂ-ਭਾਈਆਂ ਤੇ ਛੋਟਾ। ਜਦੋਂ ਨਾਨੀ ਇਹਨੂੰ ਆਸਵੰਦ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਸੰਝ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ। ਓਧਰੋਂ ਕੁਝਮਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾਨੀ ਆਸਵੰਦ। ਮੈਥੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਛੋਟਾ ਮਾਮਾ ਹਾਣੀ ਪ੍ਰਵਾਣੀ ਸੀ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੱਠੇ ਈ ਨਾਨੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਮਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਣਜਾ। ਮਾਮੇ ਦਾ ਤੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਇੱਕੋ ਮਹੀਨੇ ਹੋਇਆ। ਮਾਮਾ ਛੋਟਾ ਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਹਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਜੰਮ ਪਿਆ। ਜਿੰਨਾ ਮਾਮੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਾਅ ਸੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਇਹਦੇ ਪੁੱਤ ਹੋਣ ਦਾ। ਨਿਆਣਪੁਣੇ ਚ ਹੀ ਮਾਮਾ ਨਿਆਣਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਗੋਗਲਾ ਜਿਹਾ। ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਗੋਰਾ। ਚਿੱਟਾ। ਗੋਲ ਮਟੋਲ ਗੱਲਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਕੁੰਡਲਾਂ ਵਾਲੇ ਭੂਰੇ ਵਾਲ। ਪੂਰਾ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ। ਵੱਡਾ ਇੱਲਤੀ। ਸ਼ਿੱਦਰੀ। ਰਹਿੰਦਾ -ਲਾਡ ਲਾਡ ਚ- ਨਾਨਕਿਆਂ ਭੂਏ ਚੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਭੌਂਕੜ ਨਿਕਲਿਆ। ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼। ਸਿਰੇ ਦਾ ਨਾਲ ਡਰੂ ਵੀ।

ਸਕੂਲ ਘਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁੱਢ ਈ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਜਦੋਂ ਚਿੱਤ ਕਰਨਾ, ਸਕੂਲੋਂ ਘਰ ਆ ਜਾਣਾ। ਸਕੂਲ ਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਸਟਰਨੀਆਂ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਕੁਛ ਨਾ ਕਹਿੰਦੀਆਂ। ਲਾਡ, ਤੇਹ-ਮੋਹ ਕਰਦੀਆਂ। ਤੀਵੀਆਂ ਇਹਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀਆਂ ਚੱਟਦੀਆਂ। ਇਹਦੇ ਥੱਭੇ ਭਰਦੀਆਂ। ਹਰੇਕ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੁੱਤ ਜੰਮਣ ਦੀ ਚਾਹਨਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਲੋਕ ਇਹਦੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਉੱਤੋਂ ਇਹ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਝਾਕਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ। ਜੋਸ਼ ਚ ਬੋਲਦੇ ਦੀਆਂ ਇਹਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਫੁੱਲ ਜਾਣੀਆਂ। ਰੰਗ ਲਾਲੇ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਲੱਗਣਾ ਕਿ ਹੁਣੇ ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੋਂ ਖੂਨ ਟਪਕਣ ਲਗ ਪਏਗਾ। ਕਪਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਵਿਚ ਦੀ ਨਿਕਲਣ ਨਿਕਲਣ ਕਰਨੀਆਂ।

ਮਾਸਟਰਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਜਮਸ਼ੇਰੋਂ ਸਮੋਸੇ ਲੈਣ ਘੱਲਣਾ। ਇਹਨੇ ਜਾਣ ਕੇ ਪਕੌੜੇ ਹੀ ਲਿਆਉਣੇ, ਕਹਿਣਾ ਜੀ ਸਮੋਸੇ ਮੁੱਕ ਗਏ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੋਸੇ ਤਾਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੋਣੇ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਸਮੋਸਿਆਂ ਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਖਾ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਚੋਰੀ ਪਕੌੜੇ ਖਾਧਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ। ਇਹ ਪੰਜਵੀਂ ਮਸਾਂ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਖਿੱਚ ਧੂਹ ਕੇ। ਫਿਰ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਹਨੂੰ ਫਿਰ ਚਾਅ ਉੱਠਿਆ, ਤਿੰਨੀਂ ਚੌਠ ਸਾਲੀਂ ਫਿਰ ਛੇਵੀਂ ਚ ਜਾ ਲੱਗਾ। ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋਰ ਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਓਸੇ ਜਮਾਤ ਚੋਂ ਈ ਫਿਰ ਹਟ ਗਿਆ। ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨੀਆਂ ਇਹਦੇ ਵਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਹਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਹਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸੁਰਤਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ।

ਪੰਜਾਂ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਜਮਸ਼ੇਰੋਂ ਗੱਡੀ ਫੜ ਕੇ ਸੰਕਰ ਜਾ ਉਤਰਨਾ। ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਆਵਦੇ ਨਾਨਕੀਂ ਜਾ ਵੜਨਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਕੱਲਾ ਹੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵੀ ਜਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਮਸਾਂ ਨੌਆਂ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਊ। ਜਿਸ ਉਮਰ ਚ ਨਿਆਣੇ ਅਣਭੋਲ ਹੁੰਦੇ ਆ, ਇਹ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਲੱਭੂ ਖੁਆਇਆ ਕਰੇ। ਕਿਸੇ ਸਾਧ ਤੋਂ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ। ਗੱਲ ਨਾ ਬਣਨੀ ਸੀ, ਨਾ ਬਣੀ। ਕੁੜੀ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਨਿਆਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਲਾਡ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਫੋਟੋਗਰਾਫੀ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗਾ। ਫੋਟੋਗਰਾਫੀ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹਾਨਾ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੋ ਲਾਲਚ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਹਦਾ ਬਾਪ (ਮੇਰਾ ਮਾਮਾ) ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਵੱਲੋਂ ਹੱਥ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਖਰਚੇ ਦੀ ਮੌਜ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਇਹਦਾ ਕਰਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ ਛੇਤੀ ਭਰਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਫੋਟੋਗਰਾਫੀ ਵਾਲਾ ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਇਹ ਰਲ ਕੇ ਆਸ਼ਕੀ ਵੱਧ ਕਰਦੇ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਗੋਰੀ ਚਿੱਟੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਰਗੀ ਹੀ। ਬਹੁਤੀ ਸੋਹਣੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਇਹਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਫਿਰਦੇ; ਮੁੰਡਿਆਂ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਮੇਮ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੀਚਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਗੱਲ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵਧੀ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਹੋਊ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਮਾਮੇ ਦੇ ਘਰ ਉਲਾਂਭਾ ਦੇ ਗਏ। ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਡਰਦਾ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਚਿਰ ਘਰੋਂ ਹੀ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਫਿਰ ਨਾਨਕੀ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕਈ ਚਿਰ ਪਿੰਡ ਨਾ ਵੜਿਆ।

ਇਹਦੀ ਮਾਸੀ ਖੇੜੀਂ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਉਥੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਗੁਆਂਢ ਚ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਇਹਦੇ ਤੇ ਮਰ ਮਿਟ ਗਈ। ਇਹ ਕਹੇ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਹੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕਰਾਉਣਾ। ਉਹਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭਿਣਕ ਪੈ ਗਈ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਚਾਨੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀ ਨਾਨਕੀਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਾਨੀ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਹੱਥੋਪਾਈ ਹੋਈ। ਛਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਇਹ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਰਜਾਈ ਚ ਈ ਵੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਦਵਾਈ ਖਾਣ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਕਹਿੰਦਾ: ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜੀਣਾ ਓਹਦੇ ਬਿਨਾਂ। ਅਗਲਿਆਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਛੇਤੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਲ ਆਈ ਗਈ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਤੇ ਉਹ ਕੁੜੀ ਆਵਦੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ ਟੱਕਰ ਪਈ। ਇਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਬੰਦੇ ਸਣੇ ਘਰੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਰੋਟੀ ਖੁਆਈ। ਰਾਤ ਰੱਖਿਆ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਈ। ਬਈ ਦਾਲ ਚ ਕੁਛ ਕਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨੇਚੁ ਈ ਬਿਨ ਚਾਹ ਪੀਤਿਆਂ ਆਵਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

17-18 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜੌਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਆਇਆ। ਘਰ ਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਹਰਾ ਹੋ ਕੇ। ਉਧਰੋਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਂ ਕਹਿਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਨਾਮ ਹੋਇਆ - ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ। ਕੇਸ ਰੱਖੇ। ਪੰਜੇ ਕਰਾਰ ਧਾਰੇ। ਪੂਰੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਇਹਨੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣਾ। ਦਾਤਣ ਕੁਰਲਾ ਕਰਨਾ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ। ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਚੌਂਕੜਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿਣਾ। ਪਾਠ ਕਰਨਾ। ਪੂਰੇ ਬੰਧੇਜ ਚ ਰਹਿਣਾ। ਸਾਰੇ

ਹੈਰਾਨ। ਬਈ ਇਹ ਪੂਛ ਵੰਝਲੀ ਚ ਪਾਇਓਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਕਿੱਦਾਂ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨੇ ਬਰੇਕਾਂ ਵਾਲਾ ਕਛਿਹਰਾ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਗਰਾਊਂਡ ਨੂੰ ਫੁਟਬਾਲ ਖੇਡਣ ਤੁਰ ਪੈਣਾ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਇਹਦੀ ਛੇਤ ਪਾ ਲਈ: ਕਛਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ। ਦੋਹ ਚਹੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹਨੇ ਕਛਿਹਰਾ ਕਛੂਰਾ ਲਾਹ ਕੇ ਔਹ ਮਾਰਿਆ। ਫਿਰ ਬੇਦੇ ਸੁਆਰ ਲਏ। ਕੁੰਡਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਜੁਲਫਾਂ ਵੀ ਫਿਰ ਲਟਕਾ ਲਈਆਂ। ਤਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਆਈ ਡੀ ਕਾਰਡ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਰਿਆਇਤੀ ਸਟੂਡੈਂਟ ਬੱਸ ਪਾਸ ਵੀ। ਇਹ ਭਲਵਾਨੀ ਗੋਤੀ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਡੋਰੇ ਸੁਟਦਾ।

ਇਹਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੂਨੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੱਲੀ ਕੱਲੀ ਧੀ ਸੀ। ਅਠਾਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਅੱਠ ਦਸ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਹ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਅਗਲਿਆਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ - ਇਹ ਹੁਣੇ ਹੀ ਏਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ, ਕੱਲ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਊ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰੇ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੇਖਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈਗੀ ਵੀ ਆ। ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਗੱਲ ਆਈ ਤਾਂ, ਕੁਤੀ ਆਪੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਕਹੇ ਮੈਂ ਸੱਭ ਕੁਛ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਗਈ ਆਂ। ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਾਉਣਾ। ਇਹਦੇ ਘਰੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਾ ਲਵੇ। ਮਸਾਂ ਕੱਢੀ। ਉੱਤੋਂ ਕੁਤੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨਿਹੰਗ ਸੀ। ਬਰਛਿਆਂ ਵਾਲੇ।

ਮਾਮਾ ਵਲੈਤ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏਥੇ ਕਰ ਗਿਆ। ਵਲੈਤ ਦੀ ਜੰਮੀ ਜਾਈ, ਸੁਹਣਾ ਮੁੰਡਾ ਦੇਖ ਕੇ ਝੱਟ ਮੰਨ ਗਈ। ਕੁਤੀ ਪਿੱਛੇ ਗਈ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋ ਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਅਜੇ ਵਲੈਤ ਆਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਪਣੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੁਤੀਆਂ ਫਸਾਈ ਫਿਰੇ। ਦੋਵੇਂ ਈ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਾਜ਼ੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਪ ਝੋਲਾ ਚੱਕ ਡਾਕਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਰਾਜ਼ੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਹਿਣ ਤੂੰ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਵਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਈਂ। ਸਾਨੂੰ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਦੇ। ਫਿਰ ਆਵਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਕੋਲ ਵਾਪਿਸ ਚਲਿਆ ਜਾਈਂ।

ਗਵੱਈਏ ਸਾਬਰਕੋਟੀ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਬੜਾ ਨੇੜ ਰਿਹਾ। ਸੁੱਚੇ ਰੰਗੀਲੇ ਨਾਲ ਵੀ। ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਬਰ ਬੇਮਲੂਮ ਸੀ। ਇਹ ਕੱਠੇ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ; ਮੌਜ ਮੇਲਾ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨ ਸਾਹ ਨਾ ਲੈਂਦੇ। ਵਲੈਤ ਆਏ ਸਾਬਰ ਨੂੰ ਇਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਂਭਿਆ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਇਹਦੇ ਘਰ ਵਤਿਆ ਈ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਇਹਨੇ ਉਹਦੇ ਘਰ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਤੜਕ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨਿਗੂਣੀ ਗੱਲੋਂ। ਬੋਲ-ਚਾਲ, ਸਾਹਿਬ ਸਲਾਮ ਸੱਭ ਖਤਮ। ਬੱਸ ਲੀਕ ਹੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਗਾਹਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਗਾਹਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਨੇ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਦੀ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਚ ਲੱਗੇ ਵੱਡੇ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਯਾਰੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਛੇਤੀ ਸੀ ਐਮ ਓ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਯਨ 'ਤੇ ਐਕਟਿੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਦਾ ਰਾਜ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਬਿਨਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਦੀਹਦੀ। ਦਾਰੂ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਵੀ ਪੀਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਮਦਦ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੋਂ ਲੈਜਾਣ-ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਵਲੈਤ ਸੱਦਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਡੇਢ ਲੱਖ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਤਾਂ ਹੋਊ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਆ।

ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਚ ਬਾਹਮਣ ਵਸਦੇ ਨੇ। ਕਈ ਲੜਨ-ਭਿੜਣ ਨੂੰ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਬਾਹਮਣਾਂ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਦੇਰ ਤੋਂ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੁਸਿਹਰਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਚ ਕਦੇ ਲਛਮਣ ਬਣਨਾ, ਕਦੇ ਸੀਤਾ ਤੇ ਕਦੇ ਭਰਬ ਬਣਨਾ, ਇਹਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰੋਲ ਫਬ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਬਾਹਲਾ ਜਚਦਾ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਲੈਤ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਬੜੇ ਪਾਪੜ ਵੇਲੇ। ਏਅਰਪੋਰਟ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭ ਗਈ। ਇਹਨੇ ਕਾਰ ਪਾਰਕ ਮਸੀਨਾਂ ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਲੈਣੇ। ਇਹ ਛੇਤੀ ਹਿਰਨਾਂ ਦੇ ਸਿੰਢੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਬੜਾ ਖਰੂਦ ਕਰਨਾ। ਅੱਤ ਚੱਕ ਲਈ। ਘਰਦੇ ਤਾਂ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਬਈ ਸਾਡੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਜਾਂ ਚਾਚੇ ਦਾ 'ਕੱਲਾ ਪੁੱਤ ਹੈ; ਛੋਟਾ ਹੈ। ਨਿਆਣਾ ਹੈ। ਬਿਗਾਨੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁੱਟ ਸਿੱਟਣਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਸਾਂਢੂ ਤੋਂ ਕੁੱਟ ਖਾਧੀ। ਫਿਰ ਬੱਸ ਚਲ ਸੋ ਚਲ। ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਤਰਲੇ ਕਰਨੇ: ਓ ਬੰਦਿਆਂ ਰੱਬ ਦਿਆ, ਚੱਜ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰ। ਕੁਛ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਸੋਚ। ਇਹਨੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਹੋਰ ਸੁਣਾ ਦੇਣੀਆਂ ਉਹਨੂੰ। ਨਾਲੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੀ।

ਸਾਉਥਾਲ ਇਹਨੇ ਬਰੋਡਵੇਅ ਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਹੋਕੇ ਦੇਣੇ: ਬਈ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸੱਦਣਾ, ਤਾਂ ਮਈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਅਈਨੇ ਲੱਖ ਲੱਗੂ। ਲਿਆਓ ਪਾਸਪੋਰਟ ਹੁਣੇ ਈ। ਜੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਹਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਵਰਜਣਾ। ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਫਲਾਨਾ ਬੋਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਇਹਨੇ ਕਿੱਦਾਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅੱਠ ਦਸ ਬੰਦੇ ਮੰਗਾਏ ਵੀ, ਸਣੇ ਬਾਪ ਦੇ। ਫਿਰ ਜਿੱਦਾਂ ਹੁੰਦੀ ਈ ਆ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮਰ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਬਈ ਇਹਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੱਢਣ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੱਡੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮਰ ਗਏ ਸੀ, ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਮਾਮੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਿਆ ਕਰਨ। ਕਈ ਕਿਹਾ ਕਰਨ: ਬੰਦੇ ਬਣ ਕੇ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿਓ ਜਾਂ ਵਲੈਤ ਪੁਚਾਓ। ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਚੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਮਾਮੀ ਕਿਹਾ ਕਰੇ: ਪੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਦਿਤੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਊਗਾ, ਲੈ ਲਿਓ। ਪਿੰਡਾਂ ਚ ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿੱਥੇ ਚਲਦੀਆਂ। ਓਥੇ ਤਾਂ ਜਿਹਦੀ ਡਾਂਗ ਉਹਦਾ ਈ ਜੋਰ। ਮਾਮੀ ਪਿੱਛੇ ਕੱਲੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਾਮੇ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਲਾਹੇ।



ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਹੁਟੀ ਇਹਨੂੰ ਮਾੜੇ ਕੰਮੋਂ ਹੋਤਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਆਪ ਡਰੱਗ-ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਵੀ ਓਸੇ ਰਾਹ ਈ ਤੁਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਬਣ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਤੂੰ ਤਤਾਕ ਤੋਂ ਵੱਧਦੀ ਵੱਧਦੀ ਗੱਲ ਤਲਾਕ ਤਕ ਚਲੇ ਗਈ। ਫਿਰ ਇਹਨੇ ਦੋਹ ਧੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਹੂਵਾਲ ਤੋਂ ਐੱਮ ਏ ਕਰਦੀ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਲਿਆਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਇਹਨੇ ਲੜਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਡਰਾਵਾ ਦੇਣਾ: ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਪੀ ਐੱਚ ਡੀ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਣੀ ਆ। ਇਹਨੇ ਦੂਜੀ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁੱਤ-ਖਾਨਾ ਕਰੀ ਰੱਖਣਾ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਕੁੱਟਣਾ ਵੀ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਬਕਣਾ। ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਣੀ। ਇਹਨੇ ਘਰੋਂ ਨੱਠ ਤੁਰਨਾ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਲੁਕ ਜਾਣਾ। ਧੋ-ਦੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੁੜਨਾ ਈ ਨਾ।

ਇਹਨੂੰ ਅਕਲ ਨਾ ਆਉਣੀ ਸੀ, ਨਾ ਆਈ। ਇਹਨੇ ਭੰਗਾਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਭਿਆਲੀ ਪਾ ਲਈ। ਅਖੇ ਟਰਾਲਿਆਂ ਚ ਜਾਹਲੀ ਬੰਦੇ ਸੱਦਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਆਪ ਡੁਬੋਈਓ ਭੱਜ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਹਨੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਭਗਾਲੇ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਘਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਜਹਾਜ਼ੇ ਇਹ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਓਸੇ ਜਹਾਜ਼ੇ ਭਗਾਲੇ ਵਾਲਾ ਗੁਰਮੁਖ ਭਾਈ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਹਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ - ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਕ ਨਿਕਾ ਸਮਾਨ। ਇਹ ਉਹਦੇ ਮਗਰੇ ਹੀ ਜਾਣ ਨੂੰ ਫਿਰੇ। ਕਹੇ ਮੈਂ ਓਹਦੀ ਭੈਣ ... ਦਊਂ। ਮੈਂ ਓਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਐਹ ਕਰੂੰ, ਐਹ ਕਰੂੰ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ... ਕੁਟਵਾਉਂ। ਡੱਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਵੀ, ਬਈ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ, ਓਨੇ ਲੈ ਲਾ। ਫਿਰ ਜੇ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ, ਕਰੀ ਜਾਈਂ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਘਰੇ ਮੰਨ ਵੀ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਆਹ ਲੈ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਲੈ ਲਓ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੇ ਦਊਂ। ਇਹ ਆਖੇ: ਸਾਰੇ ਦੇਹ। ਹੁਣੇ ਈ। ਉਹਨੇ ਝੰਗਾ ਚੁੱਕ ਦਿਖਾਇਆ। ਇਹਨੇ ਨੂਰਮਹਿਲ ਠਾਣੇ ਕੇਸ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਠਾਣੇਦਾਰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸੌਤ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰੇ। ਉਹ ਕੱਲਾ ਹੀ ਸਾਇਕਲ ਤੇ ਆਇਆ ਕਰੇ। ਪੁਲਸੀਏ ਕਹਿਣ: ਲਿਆ ਸਬੂਤ ਦਿਖਾ, ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਆ ਤੂੰ ਇਹਨੂੰ। ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ, ਠਾਣੇਦਾਰ ਮੁੱਛਾਂ ਤੋਂ ਦੀ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਅੱਛਾ... ਤੂੰ ਜਾਹਲੀ ਬੰਦੇ ਲਿਜਾਣੇ ਸੀ ਵਲੈਤ ਨੂੰ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤੂੰ ਫੇਰ, ਹੈਅ...। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਗਏ ਸਲਾਹੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁੜਕ ਗਈ। ਬਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਈ ਟੁੰਗਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਓਸ ਰਾਤ ਘਰੇ ਨਾ ਸੁੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਲੁਕਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਈ ਜਹਾਜ਼ੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰੇ: ਯਾਰ ਮੈਂ ਤਰਸ ਖਾਧਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਸਾਲੇ ਲੰਗੜੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਕੈਦੇ ਸਾਲਿਆ ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਜਾਹ, ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ।

ਬਾਪ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਇਹਨੇ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਹੋਰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਇਕ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਓਥੇ ਕੋਈ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਜਨਾਨੀ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੁਣ ਆਵਦੇ ਜੀਜੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਭੈਣ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਸਾਂਭਦੀ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਰਾਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਉੱਤੋਂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਖਰਾਬ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਅਵਾ-ਤਵਾ ਬੋਲ ਆਇਆ। ਉਹ ਮੋੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ: ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਈ ਆ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਜਾ ਕੇ ਦਸਦੀ ਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਬਈ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਮੋਕਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਡਰਦਾ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਰੇ। ਕੰਬਲ ਲੈ ਕੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਕਰੇ। ਕਹਿੰਦਾ: ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਿਆਣੇ ਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੀ ਕਰਨਗੇ?

ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਆਪ ਟਿਕ ਕੇ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੇ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਇਹਦੀ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹੱਦ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਈ ਜੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋਊ। ਬਸ ਬਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਐਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸਿਰ ਕਦੇ ਕਨੇਡਾ, ਕਦੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਕਦੇ ਸਪੇਨ ਤੇ ਕਦੇ ਗਰੀਸ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਨਾਂਹ-ਨੁੱਕਰ ਕਰਨੀ, ਇਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਵਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮਾਮੇ ਤੋਂ ਭੋਚਲ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੇ। ਜੇ ਫਿਰ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣਨੀ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਤੋਂ ਅਖਵਾ ਲੈਣਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦਾਅ ਵੀ ਚੱਲਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣਾ। ਫਿਰ ਹੱਥ ਚੱਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ: ਮਾਮਾ ਜੇ ਰੋਟੀ ਹੀ ਖਾਣੀ ਆਂ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਹ। ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਮੇਰਾ ਪੋਤੇ ਪੋਤੀ ਬਿਨਾਂ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਣਾ।

ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰਾਉਣ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਆਪ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਜਾਣਾ। ਫਿਰ ਇਹਨੂੰ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਦੀ ਦੂਜੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਲੜਨਾ। ਉਹਨੇ ਕਹਿਣਾ ਜੇ ਤੂੰ ਜਾਣਾ ਜਾਹ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿਆਣੇ ਨਹੀਂ ਘੱਲਣੇ। ਜਦ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਿਆਣੇ ਗੁਆ ਦੇਵੇਗਾਂ। ਉਹਨੇ ਨਿਆਣੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਅਖੀਰ ਮਾਮਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਈ ਗਿਆ। ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਫਿਰ ਨਿਆਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਖੇਡੀ। ਚੱਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਮਾ ਇਹਦੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਮਾਮੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਬੁਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਮਾਮਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਮੈਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਇਆਂ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਗਏ ਆ। ਮਾਮਾ ਕਹਿੰਦਾ: ਚਲ ਮੈਂ ਓਥੇ ਹੀ ਦੇਖ ਲੈਨਾਂ। ਇਹਨੇ ਨਾ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਬਈ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾ, ਨਾ ਕਿਹਾ ਬਹਿ ਜਾ। ਮਾਮਾ ਸਿੱਧਾ ਓਥੋਂ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਘਰ ਨਹੀਂ ਵੜਿਆ।

ਇਹਨੇ ਦੂਜੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਚਲ ਕੇ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਆਪਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਚ ਤਲਾਕ ਲੈ ਲੈਨੇ ਆਂ। ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਤੂੰ ਆਵਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਗਾ ਲਈਂ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਸੱਦ ਲਊਂ। ਪਰ ਇਹ 'ਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹਦੇ ਮਨ ਚ ਤਾਂ ਮੈਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਤਿੱਤ ਫਿੜ ਹੋਣੀ, ਇਹਨੇ ਕਹਿਣਾ: ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਨਿਬੇੜਾ ਹੋਇਆ



ਹੋਇਆ। ਚੱਕ ਡੰਡਾ ਡੇਰਾ ਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਹ ਏਥੋਂ। ਦੂਸਰੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਹ। ਦੇਖ ਲਈਂ, ਐਤਕੀਂ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰਨੀ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂ। ਆਪ ਤਾਂ ਇਹ ਟਿਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਵਾਲੀ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਖਬਾਰ ਚ ਇਸਤਿਹਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ: 42 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਡਿਵੋਰਸਡ ਮਰਦ, ਰੰਗ ਗੋਰਾ। ਅੱਖਾਂ ਬਿੱਲੀਆਂ। ਕੱਦ 5 ਫੁੱਟ 7 ਇੰਚ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਟੈਲੀਫੂਨ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੋਈ ਬਰਨਾਲਿਓ। ਕੋਈ ਭੋਗਪੁਰੋਂ। ਕੋਈ ਸੰਗਰੂਰੋਂ। ਕੋਈ ਰੋਪੜੋਂ ਤੇ ਕੋਈ ਅੰਬਰਸਰੋਂ। ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ: ਅਸੀਂ ਏਧਰ ਨੇੜੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸੀ, ਸੋਚਿਆ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਚੱਲੀਏ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਬਡਾਲੇ ਚੱਲਿਆਂ, ਓਥੇ ਆ ਜਾਓ। ਉਹ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਆਹ ਦੇਖ ਲਓ ਕੁੜੀ ਦੀ ਫੋਟੋ। ਨਾ ਮਾਮੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਨਾ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਇਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ। ਮਾਮੀ ਕਹਿੰਦੀ: ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜੀ ਫੋਟੋ ਦੀ। ਜੇ ਇਹਨੇ ਦੇਖਣੀ ਤਾਂ ਦੇਖੇ। ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਭੜਥੂ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹਦਾ ਭਣਵੱਈਆਂ ਕਹਿੰਦਾ: ਜੇ ਤੂੰ ਏਦਾਂ ਕਰਨੀ ਤਾਂ, ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਹ। ਇਹਦੇ ਸਹੁਰੇ ਅੱਡ ਕਹਿਣ, ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਬੰਦਾ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗੇ; ਇਹਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੀਆਂ। ਇਹਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਫਿਰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਆਵਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ: ਤੁਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਕੁਛ ਨਾ ਕਿਹੋ।

ਬਾਕੀ ਦੀ ਇਹਦੀ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਦਾ ਰੱਬ ਜਾਣੇ। ਭਲੀ ਹੋਵੇ।■

## ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ

ਨਾ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਆਲਮ ਕੌਣ। ਨਾ ਇਹਦੇ ਮੈਹਨੇ ਪਤਾ। ਨਾ ਪਤਾ, ਬਈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਹ ਕੀ ਕਰਦਾ ਏ; ਜਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਏ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਸੀ - ਅਣਭੋਲ ਬਾਲ ਵਰੇਸ ਚ।

ਸਬੱਬ ਇਹ ਬਣਿਆ ਕਿ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਆ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਕਿਹਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਹਾਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆਖਰੀ ਜਾਂ ਆਖਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਤਰ ਚ ਸ਼ਬਦ 'ਆਲਮ' ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰੰਗ ਘਸਮੈਲਾ ਸੀ- ਮਿੱਟੀ ਰੰਗਾ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਸਤ ਅਗਲੇ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਵਰਕੇ ਹੈ ਨਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਆਲਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸਿਆਣ ਸੀ। ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆ ਪਹਿਲਾ ਵਾਹ ਸੀ।

ਸੁਖੈਲ ਸੁਵੱਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਚ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਗਈਆਂ; ਮੂੰਹ-ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਦਹਾਕੇ ਲੰਘ ਗਏ ਨੇ, ਪਰ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਧ-ਪਚੱਧੀਆਂ ਯਾਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਚ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਬਣੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੀਬਾ ਮੁੰਡਾ ਗਿਣਦੇ। ਮੈਥੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਦੇ। ਅਜੇ ਪਹਿਲੀ ਮਸਾਂ ਨਿਬੜਦੀ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ:

ਨੀ ਅਜ਼ਾਦੀਏ ਡੱਬ ਖੜਬੀਏ ਨੀ,  
ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਦਿੰਦੀ।  
ਕੰਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲਗਦਾ,  
ਨਾ ਤੂੰ ਰੋਣ ਦੇਵੇਂ ਨਾ ਤੂੰ ਸੋਣ ਦਿੰਦੀ।

ਲੱਖਾਂ ਲਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਈ ਸਾਥੋਂ,  
ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ।  
ਆਪ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਹੋਈ ਏਂ  
ਸਾਨੂੰ ਛੱਪੜ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨ੍ਹਾਉਣ ਦਿੰਦੀ।

ਤੈਨੂੰ ਟੋਹ ਲਿਆ ਏ ਤੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਏਂ,  
ਤੇਰੇ ਬਿਰਲਾ, ਮਮਦੋਟ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਪੁੱਤ।  
ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ,  
ਪਿਓ ਅਜ਼ਾਦ ਤੇ ਜੀਹਦੇ ਗੁਲਾਮ ਨੇ ਪੁੱਤ।

ਚਾਹੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ ਨਹੀਂ,  
ਲੈਂਦਾ ਫੇਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।  
ਇਕ ਬਾਪ ਦੇ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਪੁੱਤ ਸਾਰੇ,  
ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਸਾਡਾ ਗਿਰਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁਸੱਵਰ ਤੇ ਕਰੂ ਗੁੱਸਾ,  
ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬਾਂਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।  
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦੀ,  
ਰੂੜੀ ਸੁਟਣ ਨੂੰ ਜੀਹਦੇ ਕੋਲ ਥਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਏਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਪਾਟ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦੀਆਂ; ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਚ ਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ 'ਕੱਲਾ' ਕੱਲਾ ਬੋਲ ਜਗਮਗ ਜਗਮਗ ਕਰਦਾ ਉੱਠਦਾ, ਚਾਨਣ ਬਿਖੇਰਦਾ ਉਡ ਪੁਡ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਠਾਹ ਠਾਹ ਕਰਦੇ, ਪਟਾਕੇ ਪਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਰ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੀਤੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਆਲਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਖਰਦੀ। ਸਰੋਤੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀਸ਼ਾ ਸੀ ਇਹ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਗਾਲ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾਅਵਾ ਦੇਖੋ:

ਹੋਈ ਏ ਵੰਡ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ,  
ਕੀਤਾ ਹਿੰਦ ਦਾ ਜਾਂ ਤੇ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ।  
ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜਾਂ ਪੰਚੈਤ ਆਖੇ,  
ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੀਰ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ।

ਗੱਲਾਂ ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਨੇ  
ਤਾਂ ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਫਾਹਾ ਨਹੀਂ ਵੱਢ ਹੁੰਦਾ।  
ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਆਵੇ ਇਕ ਮਰਲਾ,  
ਹਿੰਸਾ ਆਪਣਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਹੁੰਦਾ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਕਵਿਤਾ ਮਿਸਾਲੀ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਓਤ ਪੋਤ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਚ ਕੋਈ ਵਲ ਫਰੇਬ ਨਹੀਂ। ਗੁੰਝਲ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਬੁਤੋਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਬੰਦਾ ਭਲਾ ਇਹਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਨਾ ਸਮਝੂਗਾ। ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਇਹਦੇ ਚ। ਕਵਿਤਾ ਵਜੋਂ ਇਹਦਾ ਸਹਿਜ, ਨਿਭਾਅ, ਦਾਅਵਾ ਗੌਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ:

ਹੱਥੀਂ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈਂ ਏਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹਲਤਾਂ ਦੇ,  
ਓਹ ਤਾਂ ਨਾਲ ਚਲਾਕੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ।  
ਤੈਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਉੱਤੇ ਜਿਹਤਾ ਖਰਚ ਹੋਇਆ,  
ਦੰਮ ਸਾਡੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ।

‘ਜੇ ਮੈਂ ਮਰ ਗਿਆ’ ਕਵਿਤਾ ਓਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਦੀ; ਹੁਣ ਸੋਚਦਾਂ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਇਹਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਖੌਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਦੀ ਲਿਖੀ ਵਸੀਅਤ ਹੈ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਰਨੇ ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਹਿੰਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਚੱਲਿਆਂ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੂੰਹ ਰਖਾਈ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪਤੇ ਦੀਆਂ ਨੇ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹੀ ਨੁਕਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੇ।

ਪਰ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਬੜੀ ਵਸਦੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਸੌਖ ਨਾਲ ਜੁਬਾਨੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਆਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਆਲਮ ਨੇ ਪੁਣਛਾਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਲਿਆ ਸੀ; ਬਈ ਇਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਈ ਹੋਰੂੰ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਦਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇਹ ਕਿਆਸ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਓਦਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਆਈ ਈ ਨਾ। ਏਸ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਾਣ ਸੀ। ਆਲਮ ਕਾਟਵੀਂ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਤਨਜ਼ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਕਿਓਂ ਬਈ ਨਿਹਾਲਿਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ,  
ਨਾ ਬਈ ਭਰਾਵਾ ਨਾ ਖਾਧੀ ਨਾ ਦੇਖੀ।

ਮੈਂ ਜੱਗੂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਅੰਬਾਲੇ ਖੜੀ ਸੀ,  
ਬੜੀ ਭੀੜ ਉਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖੜੀ ਸੀ।

ਆਈ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਤੀਆ ਸਾਲ ਬੀਤਾ,  
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਦਰਸਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।  
ਦਿੱਲੀ ਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤੇ,  
ਤੇ ਹਾੜਾਂ ਚ ਰਹਿੰਦੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਓਤੇ।

ਗਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਲੜੀ ਹੋਈ ਆ ਖਬਰੇ,  
ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਆ ਖਬਰੇ।  
ਅਖਬਾਰਾਂ ਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਰਵਾਣੀ ਜਿਹੀ ਏ,

ਕੋਈ ਸੋਹਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਐਂਵੇ ਕਾਣੀ ਜਿਹੀ ਏ।

ਮੰਨੇ ਜੇ ਓਹ ਕਹਿਣਾ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮੰਗਾਈਏ,  
ਛੰਨਾਂ ਤੇ ਢਾਰਿਆਂ ਚ ਭੁੰਜੇ ਸਵਾਈਏ।  
ਪਰ ਏਨਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਖਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ,  
ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਦਿਲ ਚੁਰਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।  
ਸ਼ਿਮਲੇ ਤਾਂ ਓਸ ਅੱਗੇ ਆਂਡੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ,  
ਬਈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਖੁਰਲੀ ਚ ਟਾਂਡੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਜਦੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਸੁਰਤ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਧਕ ਪਈ ਕਿ ਆਲਮ ਤਾਂ ਮੰਜਕੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਨੱਗਰ ਬੁੰਡਾਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦਾ ਕਾਮਰੇਡ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਏਥੇ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਏਥੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਆਲਮ ਦਾ ਪੁੱਛਣਾ। ਮਾਸੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਰਦੇ ਨੂੰ ਆਲਮ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ: ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਚੋਰ ਵਡਾਲੇ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਚੋਰ ਵਡਾਲਾ ਕਪੂਰਥਲੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਏਥੋਂ ਦਾ ਈ ਸੀ।

ਕਾਲਜ ਗਏ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਅੱਲੜ ਉਮਰ, ਤੱਤ ਭੱਤੱਬ ਚ ਕੁਛ ਕਰ ਮਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ। ਉਪਰੋਂ ਬੰਗਾਲੋਂ, ਉੱਠ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਆਂਧਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਚ ਆ ਵੜੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਚ ਮੋਗਾ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਭਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਠਦੀ ਜੁਆਨੀ ਲਈ ਏਦੂੰ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਣਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ - ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਢੇਰ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਭਾਂਬਤ ਬਲ ਸਕਦੇ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੱਸ ਵੀ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੀ ਬੋਲ ਬਾਲੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੂੜ-ਕਬਾੜ ਸੀ। ਇਹੀ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੇਲੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੁੰਧਕਾਂ ਪਈਆਂ ਕਿ ਨਰੂਦਾ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹੁਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਮੱਦਾਹ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵੀ। ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਚ ਗੁੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਚਾਹਨਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਸੀਏ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਧੁਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਆਲਮ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਸਾਹਿਤ ਚ ਰੁਚੀ ਵਧੀ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਲਿਖਣ-ਛਪਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵਧ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਕ ਨਿਕੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਚ ਛਪਣ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਗਿਆ। ਓਦੋਂ ਕੁ ਹੀ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਅਸਲਾਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਉਸਤਾਦ ਗਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਸਿੱਫ਼-ਫਸਾਈ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਣੀ। ਬਲਕੇ ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਫ਼-ਫਸਾਈ ਹੋਣੀ।

ਸੁਭਾਨੇ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗੇ ਅਮਰਜੀਤ ਸੰਧੂ ਨੇ 'ਅਰਸਦੀਪ' ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਕੱਚੀਆਂ ਪਿੱਲੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਭੇਜਦੇ; ਸਲਾਹਾਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ਆਪ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਓਹਤੋਂ ਇਸਲਾਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਨੇ ਕਈਆਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨੇ ਹਨ; ਸਣੇ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਪਹੁੰਚਾਂ। ਝਿਜਕਦਾ, ਮੈਂ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਾਹਵਾ ਠੀਕ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਸੀ। ਕਲਾਮ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਆਲਮ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਇਹਦੇ ਸਰੀਰ ਚ ਫੁਰਤੀ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਚ ਸੀ, ਪਰ ਹੰਭਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਈਕ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹਨੇ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਫਿਰ ਦੇਖਿਆ। ਨਾ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਨਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਅਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਕਿਹਾ ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ। ਠਰੁੰਮੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਰੀਨ ਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਕਦੀ ਉਛਾਲੇ, ਕਦੀ ਲਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਕਦੇ ਬਪਥਪਾਵੇ। ਕਵਿਤਾ ਬੋਲਦਾ ਆਲਮ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤੇ, ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ:

ਲੰਬਤਾਂ ਦੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ  
ਮੁੰਡਾ ਕੰਡਿਆਂ ਚੋਂ ਬੋਰ ਲਿਆਇਆ।  
ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਜਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਓਹਨੇ  
ਬੋਰੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੀ,  
ਨਵੇਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਰ ਪੁਰਾਣੀ।  
ਨੱਸ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕ ਗਈ,  
ਕੁੰਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵੱਡੀ ਚੁਧਰਾਣੀ।  
ਮੁੱਛਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ,  
ਨਾਲੇ ਖੰਘਿਆ ਤੇ ਨਾਲੇ ਮੁਸਕਾਇਆ।

ਲੰਬਤਾ ਦੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ,  
 ਮੁੰਡਾ ਕੰਡਿਆਂ ਚੋਂ ਬੇਰ ਲਿਆਇਆ।  
 ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਜਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਓਹਨੇ,  
 ਬੇਰੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ।

ਆਲਮ ਦਾ ਜਾਦੂ ਚਲ ਗਿਆ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਦਾ ਲਿੱਸਾ ਜਿਹਾ, ਇਕਹਿਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ, ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦਾ ਆਮ ਜਿਹਾ ਬਜ਼ੁਰਗ। ਮੁਸ਼ਕੀ ਰੰਗ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ। ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਆਰੀਆਂ ਨਿਕ ਨਿਕੀਆ ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਦਾੜੀ ਸਫਾ ਚੱਟ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਨੀਲ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ। ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਪਰਨਾ। ਸ਼ਾਮਰੰਗੇ ਆਲਮ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਵਧੇਰੇ ਚਿੱਟੀ ਲੱਗੇ। ਆਲਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਟਣਕ ਸੀ। ਮੂੰਹ-ਜੁਬਾਨੀ ਮਟਕਾਅ ਕੇ ਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਧੰਨ ਧੰਨ ਕਰਾ 'ਤੀ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਚ ਤਾਲ ਲਈ ਵਰਤਦਾ। ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਮੁਕੱਰਰ ਮੁਕੱਰਰ, ਦੁਬਾਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਮੈਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਇਕ ਬੰਦ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਚਾਰ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ-ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਲਮ ਨੇ ਫੰਕਸ਼ਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਤੱਪਤ ਰੁਲ ਗਏ। ਏਦਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਲਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਏਥੇ ਆਲਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਬੋਲੇ। ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਉੱਠ ਕੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਦਾਰੂ ਸਿੱਕੇ ਵਾਲੇ ਓਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਗਲਾਸ ਭੇੜਾਓਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਸਨ, ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕੱਛਾਂ ਚ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗੇ। ਹਮਾਤਤਾਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਫੰਕਸ਼ਨ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ। ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜ ਗਏ ਸੀ। ਬੱਸ ਦਾ ਕੋਈ ਟੈਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ; ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਐਸ ਵੇਲੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੋਹਨੂੰ ਔਖਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਲਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਚੁ-ਪਚੁ ਹੋ ਗਏ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਦੇ ਦੇ ਖਿਸਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਆਲਮ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਆਲਮ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਕੱਚੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖੇਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਹੋਣਾ, ਬਈ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਕਟਾਉਣੀ; ਆਪੇ ਹੀ ਕੋਈ ਬੰਨ ਸੁੱਝ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ। ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਮਸਤੀ ਚ ਆਲਮ ਰੇਲ ਦੇ ਟੇਸ਼ਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਨਾਰਾਜ਼। ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲੇ ਈ ਹੋ ਤੁਰਿਆ।

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਚੌਧਰ-ਭੇੜ ਚ ਬੇਸੁਆਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬਾਤ ਨਾ ਪੁੱਛੀ। ਆਲਮ ਦੀ ਵੀ ਨਾ। ਜਿਹਨੂੰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਹਟੇ ਸੀ; ਬੜੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਵੀ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਬੋੜਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪੈਰ ਘੜੀਸਦਾ ਘੜੀਸਦਾ ਉਹ ਵੀ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੁੰਨ ਮਸਾਨ ਜਲੰਧਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਵਿਰਲਾ ਵਿਰਲਾ ਕੁਲੀ ਊਂਘਦਾ ਦਿਸੇ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਇਕ ਬੈਂਚ ਮੱਲ ਲਿਆ - ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ। ਅੱਧ-ਲੇਟੇ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਆਲਮ ਉਧੜ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਬਿਬਿਆ ਹੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿੰਦਾ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੰਦਾ ਆਂ। ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾਂ, ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾਂ। ਲੱਲਾ ਭੱਬਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਖਰ ਉਠਾਣ ਜੋਗਾ ਵੀ ਬਾਅਦ ਚ ਹੀ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾਂ ਵੀ ਰਿੜ੍ਹ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਉੱਤੋਂ ਉਤਰਦੀ ਆ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰੱਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਆ। ਮੈਂ ਲਿਖ ਲਿਖਾ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਓਦਾਂ ਹੀ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾਂ। ਐਨਾ ਈ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆ। ਮੈਂ ਤਿੱਘ ਤਿੱਘ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ, ਓਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ। ਕੋਈ ਵਲ ਨਹੀਂ, ਫ਼ਰੇਬ ਨਹੀਂ; ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ। ਆਲਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਲਥ ਪਥ ਸੀ। ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀਆਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰ ਡਾਢੀਆਂ ਅਸਰਦਾਰ ਬਾਤਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਕਾਹਦੀਆਂ, ਇਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਤੱਤ ਸੀ।

ਆਲਮ ਨੇ ਆਪੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਪਥੇਰਾ ਸੀ। ਅੱਠ ਆਨੇ ਦਿਹਾੜੀ 'ਤੇ। ਤੁਕਬੰਦੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚ ਰਹਿ ਗਏ ਕੋਟੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਸੁਣਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿ 'ਤਾ, ਛੱਡੋ ਯਾਰ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਆ। ਅਗਲੇ ਕਹਿੰਦੇ: ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਜਾਅਦੀ ਔਂਦੀ ਆ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇ ਫੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਮੈਂ ਸੁਣਾ ਦਿੰਨਾ। ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਚ ਮੇਰਾ ਵੀ ਨਾਂ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਸੁਣਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਮੈਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਹਿੰਦੇ: ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਨਾਮ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਤੂੰ ਅੱਜ ਪਥੇਰੇ ਤੋਂ ਮੁਣਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਕੰਮ ਤੇਰਾ, ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ। ਅੰਨਾਂ ਕੀ ਭਾਲੇ ਦੋ ਅੱਖਾਂ? ਆਲਮ ਕਹਿੰਦਾ: ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਆਵੇ, ਬਈ ਇਹ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਏਨਾ ਮਾਣ।

ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ: ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਬੜਾ ਕਸੂਤਾ ਫਸ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਮਝ ਬੈਠੇ, ਬਈ ਕਵੀ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਹੁੰਦਾ - ਧਾਗਾ ਤਵੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ: ਆਹ ਸਾਡੀ ਕਾਕੀ ਢਿੱਲੀ ਮੱਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਆ। ਇਹਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰੋ ਜੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਵਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਓ, ਉਹ ਕਹੀ ਜਾਣ, ਕੋਈ ਧਾਗਾ ਤਵੀਤ ਕਰਕੇ ਦੇਹ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਸ ਕੁੱਤਖਾਨੇ ਦੇ ਸੁਧਾ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਕਵਾਂ, ਬਈ ਕਵੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਮੰਨਣ ਜੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਪੈ ਗਏ। ਅਖੀਰ ਚ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਫੂਕਾਂ ਫਾਕਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਖਹਿਤਾ ਛੁਡਾਇਆ।

ਮੈਂ ਗੀਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਆਲਮ ਕਹਿੰਦਾ: ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਗਾਇਆ ਸੀ। ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਵੱਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਮੈਨੂੰ ਹੀਰੇ ਹੀਰੇ ਆਖੇ, ਹਾਏ ਨੀ ਮੁੰਡਾ ਲੰਬੜਾਂ ਦਾ, ਨੀ ਮੁੰਡਾ ਲੰਬੜਾਂ ਦਾ। ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਦੁਰ ਫਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਆਲਮਾਂ, ਇਹ ਕੀ ਸਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਬਈ। ਲੰਬੜਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਫੁੱਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਆ, ਜੋ ਸਾਡਿਆਂ ਦੇ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਉਏ ਸਾਡੇ ਆਵਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋੜ੍ਹ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ; ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੱਸੇ ਤਾਂ ਦੇਖੋ - ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਹੋਏ। ਮਜ਼ਾਲ ਆ ਕਿਤੇ ਲਿਫ ਜਾਣ। ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ: ਸਾਲੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਖਹਿਤਾ ਨਾ ਛੁੱਟਾ - ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਛੁੱਟਾ। ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਤੇ ਲੰਬੜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੈਲਿੰਜ ਹੈ। ਧਗੜਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆ - ਨਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਚ। ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਸੱਟ ਹੈ - ਮੇਰਾ ਇਹ ਗੀਤ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਨਾਂ ਇਹ ਸੱਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਵੇ। ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ। ਅੱਗੇ ਹੀ ਬਬੇਰੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਆ।

ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਤੋਰੀ। ਕਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਲੈ ਬਈ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਤੇਰਾ ਇਹ ਗੀਤ ਭਾਵੇਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਾਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਗਾਵੇ ਪਰਗਾਸ਼ ਕੌਰ। ਭਾਵੇਂ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਿੱਤ ਵਜਾਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵੱਜੇ ਦਿੱਲੀਓ। ਮੇਰਾ ਆਹ ਤੋਤ ਗੀਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਚ ਵੱਜਦਾ ਈ ਰਹੂ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਆਲਮ ਸਹਿਜ ਭਾਅ ਚ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਹਉਮੈ ਚ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਂਤ ਮੁਦਰਾ ਚ ਆਲਮ ਦੀ ਠਰੁੰਮੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਗੱਲ ਚ ਦੱਮ ਸੀ। ਵਧਾਅ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗੱਲ ਨਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਆਖਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਜਲਵਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਤਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹਟਿਆ ਸਾਂ।

ਇਹ ਆਲਮ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਰੰਗ ਚ ਰੱਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਈ, ਇਹਦੇ ਚ ਲੈਅ ਹੈ; ਰਵਾਨੀ ਹੈ; ਸਰੋਦ ਹੈ, ਜੋਸ਼ ਹੈ, ਸੁਹਜ ਹੈ; ਚਾਹਨਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੈ। ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੀਤਾ ਸਿਰੇ ਦਾ ਵਾਰ ਹੈ। ਸਫ਼ਾਜੰਗ। ਪੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵਾਂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਤਾੱਘ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਚ ਆਲਮ ਦੇ ਠੱਠੇ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ਕੂਲੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਆਲਮ ਨੂੰ ਕਈ 'ਦਰਮਿਆਨਾ ਕਵੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਢੁੱਡਾਂ ਵਾਲੇ ਸਕਾਲਰ ਆਲਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਉਰ੍ਹਾਂ ਈ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਪਰ ਆਲਮ ਵੱਡੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਛੋਟਾ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਹਨੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪ੍ਰੋ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸੀ।

ਆਲਮ ਕਹਿੰਦਾ: ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਮੈਂ ਵਲੈਤ ਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਦੋ ਫੰਕਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੇਲ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਗਿਲਾ ਕਰਿਆ ਕਰੇ; ਯਾਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਐਸ ਬੁੜ੍ਹੇ ਨੇ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ; ਭਾਰਤ ਚ ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚ ਈ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਆਲਮ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਘਟਾਅ ਕੇ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਓਨੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਨਾ ਹੋਈ। ਵਲੈਤ ਦੇ ਸੰਗੀ ਸਾਬੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਲਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੂਹਰੇ ਟਿਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਲਮ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ - ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀ; ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵਰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਓਹੀ ਮੁਹਾਵਰਾ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਟੇਜਾਂ ਤੇ ਵੀ ਵਸ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਘਰੀਂ ਲਾਈਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਚ ਵੀ ਤੇ ਪੱਬਾਂ ਚ ਵੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ।

ਆਲਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਹੋਣੀ ਈ ਆਂ, ਜੋ ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖਬੰਦ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ਪਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ। ਤੀਜੀ ਦਾ ਲਹੌਰੀ ਰਾਮ ਬਾਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਆਲਮ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਸੀ, ਚੜ੍ਹਤ ਵੀ। ਇਹ ਬੜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਕੰਮ ਇਹਦਾ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਠਾਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਸੀ ਇਹਦੀਆਂ। ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਹਫਤਾ ਹਫਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪੈਣਾ; ਰਾਹ ਚ ਠਹਿਰਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਕਰਦੇ ਈ ਆਉਣਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਆਲਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਉਮਰ ਇਹਦਾ ਤਾਣ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਚ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਟੇਜ ਦਾ ਧਨੀ ਆਲਮ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਡਿਲਿਵਰੀ ਤੇ ਅਦਾਇਗੀ ਕੀਲ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੇ ਇਹਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚਦੀ। ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ ਤੇ ਇਹਦਾ ਵੱਖਰਾ ਟੌਹਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੁਣਨ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ - ਆਵਦੇ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਾਲੇ। ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਦਾਦ ਮਿਲਣੀ - ਇਨਾਮ ਸਿਨਾਮ ਵੀ। ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਣੀਆਂ ਇਹਨੇ।

ਤਰਸੇਮ ਪੁਰੇਵਾਲ ਤੇ ਸੰਤੋਖ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਲਵਰਹੈਪਟਨ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੋਹਰੇ ਆਲਮ ਪੂਰੇ ਜਲੌਅ ਚ ਸਟੇਜ ਤੇ ਮੇਲਦਾ ਫਿਰੇ। ਇਹ 'ਇਲੈਕਸ਼ਨ' ਕਵਿਤਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਓਧਰੋਂ ਆਲਮ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਤਰ ਕਹੀ: ਚੱਕੇ ਹੋਏ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੌਧਰਾਂ ਦੇ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਲਵਾਨ ਆ ਗਏ' ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਸ਼ਿਵ ਹਾਲ ਚ ਜਾ ਵਤਿਆ। ਬੜਬੋਲਾ ਸ਼ਿਵ ਕਹਿੰਦਾ: ਹਾਂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਓਸੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹੀ ਆਇਆਂ। ਆਲਮ ਤਾਂ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕੀ ਪੁੱਛ ਹੋਣੀ ਸੀ ਓਥੇ। ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀਏਂ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮਾਣ ਚ ਰੱਖੀਆਂ ਕਈ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਫੂਕਾਂ ਈ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਸੁਣਿਆ ਈ ਨਾ ਜਾਂ ਬੋਲਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਓਏ ਤੁਸੀਂ ਆਹ ਬੁੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁਕੀ ਜਾਨੇ ਓਏ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੀਹਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਆਲਮ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਤਾਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਮਾਤੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਅਣਭਿੰਜ। ਆਲਮ ਦੇ ਇਕ ਦੌਰੇ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੀ ਵਲੈਤ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਲਮ ਦਾ ਜਾਦੂ ਘਟਿਆ ਨਾ।



ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਇਹਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਬਿਆਨ ਪਾਸ਼ ਨੇ 'ਸਿਆੜ' ਵਿਚ ਆਲਮ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਛਾਪ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ: 'ਉਹ ਜਮਾਤੀ ਨਫਰਤ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਚ ਹੋਈ ਇਕ ਖੜਕਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਅੜ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਨਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਰਸਮਾਂ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰੋ।' ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾਸ਼ ਆਲਮ ਦੀ ਕਰਮਭੂਮੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਦਾ ਹੈ: "ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਡੰਗਰਾਂ ਤੇ ਨੰਗ ਧੜੰਗੇ ਖਾਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟ ਸਨ। ਹਾੜ੍ਹ ਦੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਦੁਪਹਿਰੇ ਵੀ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਇਕ ਕੁਹਰਾਮ ਜਿਹਾ ਮਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਮਜ਼੍ਹਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਦਾਣੇ ਕੱਢ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਛੱਜਾਂ ਦਾ ਧੀਮਾ ਖੜਕਾ। ਉੱਡ ਰਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਧੂੜ ਵਿਚ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੂਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦੀ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਮਲ ਮੂਤਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਹਵਾੜ੍ਹ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਥਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਭੂਮੀ ਸੀ।" ਪਾਸ਼ ਇਹਨੂੰ ਅਸਲੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੋਕ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਆਲਮ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਭਲਾ ਤੂੰ ਦੱਸ, ਬਈ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕੋਹੜ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ। ਰੰਗ ਤਾਂ ਦੋ ਈ ਹੋਣੇ ਆ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਰੰਗ ਰਤਾ ਕੁ ਕਾਲੇ ਆ ਤਾਂ ਲੋਹੜਾ ਕੀ ਆ ਗਿਆ। ਬਬੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਆ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲੇ ਆ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਕਸੂਰ ਵੀ ਕੀ ਆ। ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਸੁਹਜ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਗੋਂ ਮਾਣ ਆ ਕਾਲੇ ਰੰਗ'ਤੇ। 'ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦਾ ਰੇਤਾ ਹਵਾ ਆਈ ਉੱਡ ਜਾਊਗਾ' ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਕਹਿਕੇ ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵੈਮਾਣ ਚ ਲੱਥ ਪੱਥ ਹੋਰ ਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ:

ਮਾਹੀ ਮੇਰਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ  
ਵਿਹੜੇ ਵੜਦਾ ਤੇ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ

ਜੱਗ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ  
ਬੇਹੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਮਿਰਚ ਨਾਲ ਖਾਦਾਂ

ਕੱਲਾ ਓਹ ਕਮਾਊ ਘਰ ਚੋਂ  
ਚੌਹ ਜੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚੇ ਹਰਨਾੜੀ,  
ਲੂਣ ਤੇਲ ਚਾਹ ਨਾ ਚੁੱਕੇ  
ਓਹਦੀ ਚਾਰ ਮੰਜ ਦਮੜੇ ਦਿਹਾੜੀ

ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋਣ ਬਦਲੇ,  
ਘਾਹ ਖੇਤ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀ ਜਾਂਦਾ।

ਮਾਹੀ ਮੇਰਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ...

ਕਣਕਾਂ ਦੇ ਝਾੜ ਵੱਧ ਗਏ,  
ਓਹੜੇ ਵੱਧ ਵਧ ਗਈ ਮਹਿੰਗਾਈ।  
ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਢਿੱਡ ਤੋਰਨਾ,  
ਦੱਸੋ ਕਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਭਰਾ ਦਿਆ ਰਜਾਈ।

ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਸੌਂਦਾ ਚਾਦਰੀ,  
ਹੇਠਾਂ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਤੱਪੜ ਵਿਛਾਂਦਾ।

ਮਾਹੀ ਮੇਰਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ.....

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਸੀ,  
ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਸੀ ਢੋਲ ਪਥੇਰਾ।  
ਰਾਜ ਸੀ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦਾ,  
ਕਦੇ ਮੁੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘਰ ਚੋਂ ਲਵੇਰਾ।

ਦੋਹ ਮੋਹਰੇ ਗਾਰਾ ਸੁੱਟਕੇ,  
ਘਾਣੀ ਪੁੱਟ ਕੇ ਇੱਟਾਂ ਸੀ ਲਾਂਦਾ।

ਮਾਹੀ ਮੇਰਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ.....

ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ,  
ਨੀ ਤੂੰ ਕਿਓਂ ਤਕਲੀਫ ਉਠਾਵੇਂ।  
ਹੱਸ ਹੱਸ ਰੋਜ਼ ਦੱਸਦਾ,  
ਗੱਲਾਂ ਬੈਠ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ।  
ਆ ਜਾਣਾ ਰਾਜ ਆਪਣਾ,  
ਸਾਨੂੰ 'ਆਲਮ' ਐਲਾਨ ਸੁਣਾਂਦਾ।

ਮਾਹੀ ਮੇਰਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ.....

ਏਦਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਆਲਮ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਤ ਕਦੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਨੇਰਾ ਛਿੱਦਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਉੱਠ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਲਮ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸਾਫਾ ਝਾੜਿਆ। ਮੈਂ ਦੇ ਕੱਪ ਚਾਹ ਮੰਗਾਈ। ਆਲਮ ਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਪੈਟਿਆਂ ਚ ਕੱਚ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਘੁੰਮਾਉਂਦਿਆਂ ਚਾਹ ਦੇ ਸਤ੍ਰਾਕੇ ਮਾਰ ਲਏ। ਅਸੀਂ 'ਕੱਠੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਰਾਤ ਵਾਲੇ ਕਈ ਭੋਰ ਭਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ, ਮੂੰਹ ਟੱਡੀ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਉਬਾਸੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਲਮ ਨੂੰ ਸਾਹਬ ਸਲਾਮ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਹਦੇ ਪਾਣੀਹਾਰ ਸੀ। ਆਲਮ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸੀ।

ਨਕੋਦਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸਾਡਾ ਪੂਰ ਜਲੰਧਰ ਆ ਕੇ ਖਿੱਲਰ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਬੀ ਐੱਡ ਕਰਨ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਕਾਲਜ ਆ ਗਏ, ਕੁਝ ਦੁਆਬੇ ਕਾਲਜ ਤੇ ਕੁਝ ਡੀ ਏ ਵੀ ਕਾਲਜ। ਮੈਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐਮ ਏ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਨਕੋਦਰੀਏ ਸੱਜਣ-ਬੇਲੀ ਮਿਲ ਬਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਬੱਸਾਂ ਚ ਸਾਬੁ ਸਲਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਗਜ਼ਲਗੋ ਭਜਨ ਆਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਦੇਸ਼ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ। ਕਹਿੰਦਾ: ਇਹ ਆਲਮ ਦੀ ਧੀ ਆ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਹ ਭਜਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੀ ਐੱਡ ਕਰਦੀ ਸੀ - ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਕਾਲਜ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰਾ ਮੇਲ ਸੀ - ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਹਲ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ। ਫਿਰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਅਸੀਂ ਆਪੋ ਅਪਣੇ ਰਾਹ ਪਏ। ਮੈਂ ਸੁਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਾਪ-ਆਲਮ ਬਾਰੇ ਰੱਜ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ। ਕਹਿਣੀ ਕਰਨੀ ਦੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਸੀ। ਮੁੜ ਮੇਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਪਿਆਰ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੱਚ। ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਆਲਮ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬੁੱਕਲ ਦਾ ਗੁੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਭੋਰ ਭੋਰ ਕੇ ਖਾਣ ਨੂੰ। ਆਲਮ ਕਿਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈਂ, ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਮਕ਼ਬਰੀਂ ਤੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਚ ਹੂੰਗੇ ਜਿਹੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਆਲਮ ਨੇ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਸਣੇ ਨਾਨਕ, ਰਵਿਦਾਸ, ਲਾਲੋ, ਮਰਦਾਨਾ, ਪੰਨਾ ਭਗਤ ਤੇ ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੂੰ। ਏਸ ਬਹਾਨੇ ਆਲਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈ।

ਆਲਮ ਅਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਜੋੜ ਤੁਰਿਆ ਵੀ। ਮਾਰਕਸੀ ਲੀਡਰ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਤੇ ਪੰਡਤ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ। ਦੋਵੇਂ ਨਿਰੋਲ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵ: ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਥਾਂ ਵੱਡੇ ਮਾਅਰਕੇ ਮਾਰੇ। ਆਲਮ ਨੇ ਵੀ ਘੱਟ ਤਾਂ ਨਾ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਬੁੰਡਾਲੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਹੋਰ ਵਡਿਆਇਆ। ਕਾਮਰੇਡ ਸੁਰਜੀਤ ਉੱਚੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਆਲਮ ਦਾ ਫੋਕਸ ਵੱਡਾ ਰਿਹਾ; ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ। ਦੱਬਿਆਂ ਕੁਚਲਿਆਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ। ਇਹ ਬਖਸ਼ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸੀ। 'ਭਾਰਤੀ ਸੋਧਵਾਦੀ ਨੂੰ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਇਹ ਅਪਣੀ ਧਿਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੰਮੇ ਹੱਥੀਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਕਾਮਰੇਡ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ 'ਮਹਿਮਾ' ਚ ਆਲਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਚੱਕ ਕੇ ਟਿੱਡ ਫੋੜ੍ਹੀ ਰਾਹ ਚੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਹ,  
ਏਥੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਿਆਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਲੰਘਣਾ ਏ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹਦੀ ਠਾਠ ਓਧਰ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਚਿਰਾਗ਼ਦੀਨ ਦਾਮਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀਗਾ ਹੀ, ਬਜ਼ਾਤੇ-ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਦਾਮਨ ਇਹਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹਦੇ ਜਲਵੇ ਰੌਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਖ਼ੈਰ ਸੁੱਖ

ਦਾ ਮੱਦਾਹ ਸੀ। ਆਏ ਗਏ ਤੋਂ ਉਹ ਇਹਦਾ ਹਾਲ ਹਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਾਮਨ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਡਿਕਟੇਟਰਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਸੀ।

ਆਲਮ ਦਸਦਾ ਸੀ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਵੀ ਇਹਦਾ ਰੋਲਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਇਹਤੋਂ ਖਾਰ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਾਰ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਜੱਗ ਜਾਹਿਰ ਈ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਸਰਦੀ ਪੁਜ਼ਦੀ, ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੀ ਸਾਮੀ ਸੀ ਤੇ ਆਲਮ ਹਮਾਤਤ ਦਾ ਹਮਾਤਤ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਹਮਦਰਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਦੇ ਮੋਹਰੇ ਚਲਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਹੁਣ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਚੰਗੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ: ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਏਦਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ? ਏਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਵੱਡਾ ਨਾਂ ਹੋਊ। ਗੁਆਂਢੀ ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਚ ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਕੁੰਦਨ, ਸਫ਼ਰੀ, ਹਸਨਪੁਰੀ, ਬਰਕਤ ਰਾਮ ਯੁਮਨ, ਨੂਰਪੁਰੀ, ਮੁਣਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ, ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਰਸ ਇੱਕਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਟੌਹਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਨੂਰਪੁਰੀ ਦੀ ਅਣਆਈ ਮੌਤ ਨੇ ਆਲਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੁੱਖੀ ਹੋਏ ਆਲਮ ਨੇ ਨੂਰਪੁਰੀ ਲਈ ਵਿਰਲਾਪ ਲਿਖਿਆ। ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨੂਰਪੁਰੀ ਦੀ ਬਾਤ ਤਾਂ ਪੁੱਛੀ ਨਾ ਪਰ ਹੁਣ ਮੂੰਹ ਰਖਾਈ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸੀ:

ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂਰਪੁਰੀਆ,  
ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਕਹਿਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਗਿਓਂ  
ਹਮਦਮ, ਸ਼ਰਫ਼, ਸ਼ਹੀਦ, ਖੁਸ਼ਨੀਦ ਪਿੱਛੇ,  
ਚਾਤਰਿਕ ਵਾਂਗ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰ ਗਿਓਂ

ਸਾਡੇ ਗਿੱਧੇ ਸਿਆਪਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲੇ,  
ਹਾਸੇ ਖੋਹ ਕੇ ਗ਼ਮੀਆਂ ਖਿਲਾਰ ਗਿਓਂ

.....

ਤੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ,  
ਜਣਾ ਖਣਾ ਹੀ ਭੰਗੜੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ,  
ਸੌਂਕਣ ਮੇਲੇ ਦੀ ਜਦੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈ,  
ਕੈਂਠੇ ਵਾਲਾ ਪਰਾਹੁਣਾ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

.....

ਮੈਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੈ ਵਕਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ,  
ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਖਾਹ ਮਖਾਹ ਕੀਤੀ  
ਤੇਰੇ ਮਰੇ ਤੇ ਮੱਦਤਾਂ ਦੇਣ ਆਏ,  
ਤੇਰੇ ਜੀਉਂਦੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਜਿੰਨੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਲਮ ਜਾਂਦਾ, ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਝੰਡੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸੁਣਦੇ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣਦੀ। ਜੇ ਦੂਸਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ, ਜੇ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਸਰੋਤੇ ਝੰਜੂਹਾਰਾ ਪਾ ਬਹਿੰਦੇ। ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਿਮਲੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਕਹਿਣ: ਆਲਮ ਕੋਲੋਂ ਈ ਹੋਰ ਸੁਣਾਓ, ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਿਓ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਮੀ ਕਵੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੇ ਆਲਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ:

ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਕਵੀ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਸਾਰੀ ਕੰਠ ਸੀ। ਆਪ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਛੰਦ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੋਇਟੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਭਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨੇ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਕਵੀ ਸਭਾ ਨੇ ਇਕ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਤਰ੍ਹਾ ਮਿਸਰਾ ਸੀ, “ਤਕਦੀਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹਟਦੀ ਵੇ” ਆਲਮ ਹੋਰਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਹੀਹ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਕੱਚੀ-ਪਿੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਅਜੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਣ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ” ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗੇ ਅਮਕੀ ਤੁਕ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਵਧ ਗਿਐ- ਵਿੱਚੋਂ ਅਮਕਾ ਸ਼ਬਦ ਘਟਾ ਦਿਓ, ਵਜ਼ਨ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਮਫ਼ਹੂਮ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਨਾਲੇ ਕਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੇਅਰ (ਮਤਲਾ) ਤੇ ਆਖਰੀ (ਮਕਤਾ) ਬੜੇ ਜਾਜ਼ਬ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇ ਸੋਧ ਸਕੋ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ। ..... ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਵਸੀ। ਕੁਝ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਦੋ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਵੀ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਆਪ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਰੱਜ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਸੂ ਫਲਕ ਆਏ। ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਜੇ ਆਲਮ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤਸ਼ਹੀਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਂਦੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਸੁਨਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਨਾਮ ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਇਹਦੇ ਅਸਲ ਹੱਕਦਾਰ ਆਲਮ ਸਾਹਿਬ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੀਬ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤੰਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਆਲਮ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹ ਲਏ। ..... ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਹੋਰੀ ਕਿਤਿਓਂ ਆ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗੇ “ਤੁਸਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਆਇਆਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਦਿਲ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਗਿਆ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ। “ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀਤੀ ਤਸ਼ਹੀਹ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ।” ਆਲਮ ਹੋਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ।

ਸੰਗੀ ਸਾਬੀ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਲਮ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ, ਸੁਖਤ, ਕੋਮਲ ਭਾਵੀ, ਮਿਲਣਸਾਰ, ਨੇਕਬਖ਼ਤ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਠਰੁੰਮੇ ਵਾਲਾ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ, ਵਲ ਫਰੋਬ ਦੇ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਜੋ ਦਿਲ ਚ ਉਹੀ ਕਵਿਤਾ ਚ। ਏਦਾਂ ਦੀ ਈ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ - ਪਾਸ਼ ਦੇ ਆਖਣ ਵਾਂਗ “ਸ਼ੁੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰ” ਜਮਾਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ- ਸਾਫ਼ ਸਪਾਟ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ। ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਨਾ ਇਹ ਆਪ ਤਿੰਘ ਤਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੜ੍ਹਾਟ ਨਿਕਲਦੇ ਸੀ। ਆਲਮ ਨੇ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਨਾ ਅੱਡੇ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਓ ਈ ਬੜਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ। ਇਹ ਆਪਣਿਆਂ ਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਸਾਊਥਾਲ ਦੇ ਡੁਮੀਨੀਅਮ ਸਿਨਮੇ ਚ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਾੜੀ ਨਾ ਵੱਜੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਵ ਬੌਂਦਲ ਗਿਆ। ਬੌਂਦਲਣਾ ਈ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਭਰਦੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

1953-54 ਚ ਉੱਭਰੀ ਦਿਹਾਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਭਾ ਦਾ ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਹੋਰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਲਮ ਤਾਅ ਉਮਰ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਜਾਂ ਅੰਬੇਡਕਰ ਨਾਲ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਤਾਂ ਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਝੱਗੇ ਚੁਕਦੀ ਸੀ। ਤਿੱਖੇ ਵਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹਲੂਣੇ ਮਾਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1956 ਚ ਬਾਬਾ ਅੰਬੇਡਕਰ ਜਲੰਧਰ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਆਲਮ ਨੇ ਉਹਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਚ ਭੀਮ ਰਾਓ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਚ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ। ਬਾਬੇ ਆਲਮ ਦਾ ਜਾਦੂ ਫਿਰ ਚੱਲਿਆ - ਅੰਬੇਡਕਰ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ। ਮਰਾਠੀ ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ - ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਮਾਹ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਊ ਕਿ ‘ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ’। ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਬਾਹਰ-ਅੰਦਰ ਬੋਧੀ ਇਹ ਗੀਤ ਅਪਣੇ ਫੰਕਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬੜਾ ਸ਼ੋਰ ਪੈਂਦਾ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ  
ਇਹ ਅੱਜ ਕੌਣ ਆਇਆ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ

ਨਵੀਂ ਇਹਦੀ ਬਿਊਰੀ ਨਵਾਂ ਏਹਦਾ ਖਾਸਾ  
ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਬਦਲ ਲੈਣਾ ਪਾਸਾ  
ਲੁਕ ਲੁਕ ਰੋਂਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੁਟਰੇ.....

ਛੰਨਾ ਤੇ ਢਾਰਿਆ ਦਾ ਦਸਦਾ ਉਜਾਲਾ  
ਆਲਮ ਚ ਹੈ ਹੁਣ ਕੁਛ ਹੋਣ ਵਾਲਾ  
ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਬਹਿੰਦੇ ਜੁੜ ਕੇ ਚੁਫੇਰੇ.....

ਆਲਮ ਖਰਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਚ ਰਹਿ, ਖਹਿ ਕੇ ਤਿੱਖਾ ਹੋਇਆ। ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਸੋਧ ਧਾਰੀ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨੀਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੁਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਸੁਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਪਿਓ ਧੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦੇ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਸੁਦੇਸ਼ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਏਦਾਂ ਦਾ ਬਾਪ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਪੰਨਭਾਗ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਵੇਲਿਆ ਚ ਹੋਇਆ; ਸਾਨੂੰ ਇਹਦੇ ਦਰਸ਼ਣ ਹੋ ਗਏ। ♦